

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TARIMA AKTÖR AĞ TEORİSİ İLE BAKMAK: ANTALYA'DA ÖRTÜ ALTI TARIMSAL
ÜRETİM**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Zeyneb Gümüş Ateşer

Sosyoloji Anabilim Dalı
Genel Sosyoloji ve Metodoloji Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yıldırım ŞENTÜRK

Ağustos 2022

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARIMA AKTÖR AĞ TEORİSİ İLE BAKMAK: ANTALYA'DA ÖRTÜ ALTI
TARIMSAL ÜRETİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Zeyneb Gümüş Ateşer

Sosyoloji Anabilim Dalı
Genel Sosyoloji ve Metodoloji Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yıldırım ŞENTÜRK

Ağustos 2022

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

TARIMA AKTÖR AĞ TEORİSİ İLE BAKMAK: ANTALYA'DA ÖRTÜ ALTI TARIMSAL ÜRETİM

ÖZET

Bu tezde, örtü altı tarımsal üretimde hem üreticilerin hem tüketicilerin hem de üretime katılan toprak, tohum, su, böcek gibi insan dışı aktörlerin birbirleriyle kurdukları ilişkilere bağlı olarak karşı karşıya kaldıkları ekolojik, ekonomik ve sosyal belirsizlikler incelenmektedir. Tarımsal üretim sürecini, bilimsel çalışmalar ve teknoloji yoluyla, insan-olmayan aktörlerin eylemleri gereği var olan belirsizlikleri ve riskleri ortadan kaldırarak ve bu insan-olmayan aktörlerin kendi doğaları gereği çizdiği verimlilik sınırını artırarak; kontrol altında almak amaçlanmaktadır. Bu amacın aksine; bu çalışmada örtü altı tarımsal üretim pratiklerindeki dönüşümlerin, belirsizliklerin derinleşmesi ve genişlemesine sebep olduğu görülmektedir. Tezin temel sonucu, örtü altı tarımsal üretim sürecinin kendi varoluş koşullarını tahrip ettiğidir. Bu varoluş koşulları yalnızca fiziksel çevre şartlarını içermez. Tarımsal üretim ağında; tohum, zirai ilaç, toprak, virüs gibi aktörlerin yanı sıra üretim bilgisi, dayanışma, emek, tarım politikaları, tüketici talepleri, toptancı halleri, ziraat mühendisleri gibi pek çok aktörün de yer aldığı ve ağı şekillendirdiği kabul edilir. Çalışma, Antalya'nın Aksu ilçesinde örtü altı tarımsal üretim ağına dahil olan kişilerle gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler ve katılımcısı olduğum üretim sürecine dair aktif gözlemlerimin yer aldığı saha araştırmasına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: örtü altı tarımsal üretim, tarımsal dönüşüm, risk, belirsizlik, aktör, ağ, Antalya

AGRICULTURE AND THE ACTOR NETWORK THEORY: GREENHOUSE CULTIVATION IN ANTALYA

ABSTRACT

This thesis examines the ecological, economic, and social uncertainties emerging as a result of relations between agricultural producers, consumers, and non-human actors participating in the production process such as soil, seed, water, and insect in greenhouse farming in Antalya. The scientific researches and technologies aim at controlling the production process in greenhouses by suppressing uncertainties and risks which exist due to the actions of non-human actors and increasing the limitations of productivity based on the nature of non-human actors. On the contrary, this study shows that the transformations in greenhouse farming cause the deepening of uncertainties and the dispersal of risks. The major conclusion of the thesis is that greenhouse farming and its practices destroy its own existential conditions. These existential conditions not only include the physical environment. Actors such as knowledge, solidarity, labor, agricultural policies, consumer demands, wholesale food markets and agricultural engineers as well as seeds, agrochemicals, soil and viruses take part in the agricultural production network and shape the network. This study is based on in-depth interviews with people forming the agricultural production network, field research, and active participation.

Keywords: greenhouse farming, agricultural transformation, risk, uncertainty, actor, network, Antalya

ÖNSÖZ

Her şeyden önce, bu tezin yazım sürecinde ve öncesinde desteğini, akademik görüşünü ve sabrını esirgemeyen, her zaman öğrencisi olmaktan gurur duyacağım, tez danışmanım, Prof. Dr. Yıldırım Şentürk’e içtenlikle teşekkürlerimi sunarım. Tez jürime katılmayı kabul eden, Mimar Sinan Sosyoloji Yüksek Lisans Programındaki ufuk açıcı dersleriyle bakış açımı sonsuzca genişleten Prof. Dr. Begüm Özden Fırat’a ve Özyeğin Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Faik Gür’e teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak da Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümündeki lisans eğitimimin son senesinde ne yapacağıma karar veremezken, bana o kritik soruyu, “Gerçekten siyaset biliminde yüksek lisans yapmak istiyor musun?” sorusunu yönelterek bu tezin yazılmasındaki ilk ve en önemli adımlardan birini atmamı sağlayan, bu kritik süreçte desteğini hiçbir zaman esirgemeyen ve beni yüreklendiren Dr. Öğr. Üyesi Mert Arslanalp’e teşekkür ederim.

Hayatta hep en büyük destekçim olan, kim olmak ve ne yapmak istersem isteyeyim bana her zaman güvenen ve sevgisini sonsuzca paylaşan aileme minnetlerimi sunmak isterim. Annem Feden, hiçbir zaman yalnızca bir ebeveyn değil daima en yakın arkadaşımın ve bildiğin her şeyi bana öğretmek için çabaladın. Babam Mahmut, sen olmasan bu tezi yazamazdım. Bütün saha çalışmam boyunca yanımdaydın ve pek çok görüşmecim yıllar içinde senin kurduğun ilişkilerin hatırı ile tüm sorularımı içtenlikle ve dikkatle yanıtladılar. Sevgili abim Emre ve eşi Gözde, yalnızca tez ile ilgili değil hayattaki bütün sorularımı ve sorunlarımı her zaman dinlediniz ve çözüm üretmek için çabaladınız ve bana hala olma şansını tanıdınız. Kıymetli eşim Tarık, her şeyin olurluğunu görmeyi, sabırlı olmayı senden öğrendim. Sadece tez sürecindeki değil yedi yıl boyunca gösterdiğin sonsuz destek, sabır ve sevgi için ömür boyu teşekkür ederim.

Tezin konusu bile daha tam olarak belli değilken, fikirlerini ve yorumlarını samimiyetle paylaşan ve bir yüksek lisans eğitimini olabileceğinden çok daha eğlenceli hale getiren Sena, Deniz ve Sait’e çok teşekkür ederim.

İstanbul’daki ailem, Ceren ve Umut, ailelerimizden uzak bu şehirde birbirimize destek olduk, sıkıntılarımızı paylaştık. Dostluğunuz ve güzel tatlılarınız için her zaman teşekkürler.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
1. BÖLÜM: GİRİŞ	1
1.1. Saha Çalışması İçin Antalya, Aksu'nun Seçilmesi: Hibrit bir mekân	4
1.2. Araştırma Yöntemi: Bir antik Mısır mezarı bulamamanın endişesi.....	8
1.3. Tezin Organizasyonu	15
2. BÖLÜM: AKTÖR AĞ TEORİSİ İLE TARIMSAL ÜRETİM SÜRECİNE BİR BAKIŞ	19
2.1. Tarım-Gıda Dönüşümü.....	19
2.1.1. Meta Sistemi Analizi	19
2.1.2. Küresel Meta Zinciri Analizi	23
2.1.3. Gıda Rejimi Analizi	29
2.1.4. Aktör Ağ Teorisi.....	36
2.2. Tarımsal Üretimde Risk ve Belirsizlik Olgusu	45
2.2.1. Risk Toplumu ve İmal Edilmiş Belirsizlikler	45
2.2.2. Modern Bir Fantezinin Yaratdığı Riskler: Doğa ve Kültür Ayrımı	48
2.2.3. Metabolik Yarıлма.....	50
Sonuç.....	52
3. BÖLÜM: ÖRTÜ ALTI TARIMSAL ÜRETİM SÜRECİ VE STRATEJİK HAMLELER	57
Giriş	57
3.1. Neyi, Ne Kadar Yetiştireceğiz Sorusu: Tarım iyi ürünler yetiştirmekten daha fazlası.....	58
3.2. Üreticilerin Karar Verme Süreçlerinde Aktör Olarak Bilginin Rolü: Belirsizlikleri azaltmak için stratejik hamleler	64
4. BÖLÜM: ÜRETİM SÜRECİ: İNSAN OLMAYANLAR İLE BELİRSİZLİKLER İÇİNDE, ENDİŞELİ BİR ETKİLEŞİM.....	71
Giriş	71

4.1. Üretim Sürecinin Ana Aktörü Tohum	72
4.1.1. Geçmişte Tohum Islahı Pratikleri	72
4.1.2. Değişen Tohum Politikaları: Tohum ıslahının uzak bir hatıraya dönüşmesi	73
4.1.3. Yeni Tohumların Yan Etkileri: Toprağın altında büyüyen riskler ve belirsizlikler	79
4.2. Üretim Sürecinde Yeni Aktörler: Artan yan etkiler	81
4.2.1. Üreticilerin Belini Büken Gübreler: Toprağı beslemek mi, öldürmek mi?	83
4.2.2. Pestisitler: İnsanlarla virüslerin, mantarların, böceklerin mücadelesi	88
4.2.3. Tuta Kelebeğinin Yolculuğu.....	100
4.2.4. Tarımsal Üretimde covid-20: ToBRFV	102
4.3. Üretim Sürecinde Teknolojinin ve Biyoteknolojinin Etkisi: Döngü Teorisi	103
Sonuç.....	105
5. BÖLÜM: İNSAN OLMAYANLARIN ARACILIĞINDA BİR ARAYA GELEN İNSANLAR.....	107
5.1. Fide Marketi: Tohumlar artık bedenlerde çimlenmiyor	107
5.2. Ziraat Mühendisleri ve Üreticiler Arasındaki Alışveriş: Ürün almak, hizmet almak, bilgi almak?.....	115
6. BÖLÜM: ÜRÜN SATIŞ KANALLARI: KİMDİR BU ARACILAR?	125
6.1. Toptancı Pazarları: Taze sebze meyve borsasında aktör davranışları ..	126
6.2. İhracatçılar: Uzaktaki köyden başka ülkelere uzanan bir ağ.....	131
6.3. Tüccarlar: Üretim bölgelerindeki depo savaşları.....	132
6.4. Seçim Öncesi Küçük Bir Gıda Krizi ve Risklerin Görünür Olması: Suçlu süpermarketler mi? Üreticiler mi? Kötü giden hava koşulları mı? Yoksa tarım politikaları mı?	134
6.4.1. Devletle Sözleşmeli Üretim	138
6.5. Kalite Standartları, Özelleşmiş Üretim ve Süpermarketleşme	139
Sonuç.....	141
7. BÖLÜM: TARIM PIYASALARI: İNİP ÇIKAN FİYATLAR VE YUKARI YÖNLÜ BELİRSİZLİKLER.....	143
7.1. Dış Piyasalara Yönelik, İhracat Odaklı Üretim	145
7.2. Arzu Edilmeyen İç Piyasalar.....	148

7.3. Tarımsal Emek Piyasaları	149
7.3.1. Türk Ortakçılar: İlk gelenler ve ikinci gelenler arasındaki fark	149
7.3.2. Suriyeli Ortakçılar: Beğenmeme ile muhtaç olma arasında karmaşık bir ilişki	152
7.3.3. Üretici Ailelerin Genç Nesilleri	158
7.3.4. Emeklerinin Boşa Gittiğine İnananlar	160
7.3.5. Üretime Dahil Olan Yeni Gruplar	160
SONUÇ	163
KAYNAKÇA	171
EKLER.....	181
EK A1: Üretim Bölgesindeki Yol Kenarında Yer Alan Bir Tohum Tanıtım Tabelası, Alım Deposu ve Zirai Bayi	181
EK A2: Alçak, Orta ve Yeni Yüksek Seralar	182
EK A3: Batem Tohum Islah Çalışmaları	185
EK A4: Ahşap Konstrüksiyonlu İlk Seralar	186
EK A5: 1970’li Yıllarda İnşa Edilmeye Başlanan Cam Seralar	187
EK A6: Bitki Atıkları	187
ÖZGEÇMİŞ.....	189

KISALTMALAR

AAT: Aktör Ağ Teorisi

ANTBİRLİK: Antalya Pamuk ve Narenciye Tarım Satış Kooperatifleri
Birliği

BATEM: Batı Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü

GATT: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması

GRA: Gıda Rejimi Analizi

IMF: Uluslararası Para Fonu

KMZ: Küresel Meta Zincirleri

MSA: Meta Sistemleri Analizi

TİGEM: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü

TKK: Tarım Kredi Kooperatifleri

1. BÖLÜM: GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu; insana doğanın bir parçası olduğunu ve ondan ayrı bir varlık göstermediğini sürekli olarak hatırlatan beslenme ihtiyacına cevap veren gıdanın, üretim süreçleri ve pratikleri ile ilgilidir. Hem tüm insanlığın ortak ihtiyacına cevap vermesi hem de doğal koşullara olan bağımlılığı tarımsal üretim süreçlerinin ve pratiklerinin sık sık politik, ekonomik ve ticari meselelere konu olmasına; toplumlar ve toplumsal dönüm noktaları açısından önem teşkil etmesine sebebiyet vermektedir. Tam da bu nedenden ötürü tarımsal üretim süreçleri ve pratikleri pek çok dönüşüm geçirmiştir. Bu çalışmada, örtü altı taze meyve sebze üretiminde meydana gelen dönüşümler; bizzat üretimin kendisi ele alınarak, üretim için etkileşime girerek ağlar oluşturan insan ve insan olmayan aktörlerin bıraktığı izlerle incelenecektir. Böylece, bugün tarımsal üretimin karşı karşıya kaldığı ekolojik, ekonomik ve sosyal belirsizliklerin nasıl oluştuğu ortaya çıkacak ve bu belirsizliklere karşı alternatif bir üretim süreci ve pratiği ortaya koymak kolaylaşacaktır.

Örtü altı tarımsal üretim; 1970’li yıllarda Antalya ve Mersin şehirlerinin elverişli iklim koşullarından faydalanarak erkenci bahar üretimi yapmak isteyen üreticilerin, kendi yaptıkları ve dönemsel olarak kurulup kaldırılan ahşap konstrüksiyonları saydam plastik (polietilen) örtü malzemesi ile kaplamalarıyla başlamıştır. Bu ilk uygulamaların amacı, yeterli sıcaklık koşullarını sağlayarak erkenci üretim yapmak ve bahar döneminde gerçekleşebilecek mevsimsel dalgalanmalar ve aşırı yağışlardan ürünü korumaktır. Bir bakıma iklim elemanları denetim altına sokulmuştur. Fakat, seracılığın başat üretim biçimi haline gelmesi tarihsel olarak iki yeniliğin çakışmasından kaynaklanır: tohum ithalatının serbest bırakılması (1984) ile hibrit tohumların üretimde kullanılmaya başlaması ve çelik konstrüksiyon camekanların kurulması (1980’li yıllar). Bu noktadan sonra ise tarımsal üretim ağına çok sayıda yeni insan ve insan olmayan aktör dahil olmuştur ve olmaktadır da. Örtü altı tarımsal üretim daimî bir dönüşüm içinde gibidir. İklim değişikliğine, tonaja, verimliliğe, hastalıklara ve böceklerle dair belirsizlikleri ortadan kaldırmak için getirilmiş yenilikler/üretim

ağına girmiş aktörler, örtü altı tarımsal üretim sürecini ve bu süreçte yer alan üretimin olmazsa olmaz aktörlerini daha büyük risklerin ve belirsizliklerin hedefi haline getirir.

Üretim yapmak için harekete geçmiş insan ve insan olmayan (tohum, toprak, hava, tozlaşmayı sağlayan böcekler gibi) iki aktörün eylemi ile tarımsal üretim ağı kurulmuş olur. Bir başka deyişle insanın tohumu ıslah etmesi, toprağın tohuma uygun koşulları sunması, buna karşılık tohumun büyümesi ve böceklerin ya da rüzgârın tozlaşmayı mümkün kılması, tüm bu insan ve insan olmayan aktörlerin hareketleri tarımsal üretim ağını kurar. Bu ağda eyleyen her varlık aktördür. Tarımsal üretimin aktörleri: tohum, toprak, su, hava koşulları, yer şekilleri, böcek, virüs, mantar, gübre, ilaç, fide, damlama sulama sistemleri vb. fiziksel yapıda bulunanlar olduğu gibi; üretim bilgisi, bilgi paylaşım kanalları, teknoloji, cinsiyet ilişkileri, yaşa bağlı roller, mülkiyet ilişkileri, dayanışma, fiyatların iyi gideceğine dair bir haber, hükümet politikaları, yasalar, krediler, rekabet koşulları, pazarlama stratejileri, göç ve savaş da olabilir. Bütün bu aktörlerin ağlardaki hareketi, bugün tarımsal üretimi belirsizliklerin ve risklerin içine sürüklemektedir. Örneğin; 1995 yılına değin sezonu dışında üretilen taze meyve sebze ihracatına verilen devlet desteği, ihracatçıları ihracat yapmaya, üreticileri de bu ürünleri yetiştirmeye itiyor. Karlılığın artacağına duyulan inanç, girdi yoğun (hibrit tohum, gübre, ilaç) üretimin kabul edilmesine sebep oluyor. Yeni gübre ve ilaçların kullanımına dair bilgi sahibi olmayan üreticiler, yerel bilgilerinin yetersizliğiyle üretimde ziraat mühendislerine bağımlı olmaya başlıyorlar. Zamanla, gübreleme ile tarım yapılan topraklar tuzlanıyor. Bu kez toprak ph düzenleyiciler ve dezenfektanlar yeni bir girdi olarak ağa dahil oluyor. Öte yandan iklim değişikliği ve pestisitlerin yararlı böcek popülasyonunu öldürmesi, değişen iklim koşullarında hızla üreyerek üretimi tehdit eden yeni zararlı organizmalar ortaya çıkarıyor. Bu durumda üreticiler, yetiştirme sürecine daha da yabancı olmaya başlıyor. AR-GE çalışmaları sonucunda yeni pestisitler ile zararlı böceklerin popülasyonu baskılanırken, üretime başka bir maliyet daha eklenmiş oluyor. Bu maliyetli üretimin ardından satış sürecinde düşen bir uçak, patlayan bir bomba, bir yerel seçim süreci üreticiler için kazançların maliyetlerin aşağısında kalmasıyla sonuçlandığında tarımsal üretim ağına borçlanma kurumları giriyor. Tarımsal ürün ağında; ağa dahil olan ve ağdan ayrılan aktörlerin, durmaksızın eylemde olan aktörlerin faaliyetleri belirsizliklerin ve risklerin çeşitlenmesine ve dallanmasına sebep oluyor. Fakat ağda düğümlenmiş bir noktayı (üretimi engelleyen: toprağın tuzlanması/üretim bilgisinin kaybedilmesi/mali

durumun girdileri karşılamaması yüzünden üretim kabiliyetinin sınırlandırılması gibi) çözmek için giren bir yeni aktör, (ph düzenleyici ya da ziraat mühendisi/borçlanma kurumları) düğümü çözüyor gibi görünürken daha karmaşık hale getiriyor. Üstelik bu karmaşıklığın failleri de belli olduğu için (agrokimya sanayi ya da yerel üretim bilgisini cahillikle eş tutan modernist-kalkıncı yaklaşım) ortaya çıkan riskler ve belirsizlikler de bizzat üretim ağının içinde *imal edilmiş* oluyor.

Sonuçta tarımsal üretim ağı kendi varoluş koşullarını (üretme eylemine katılan harekette bulunanları/aktörleri) tahrip ediyor. Kendi varoluş koşullarını imha etmeyen alternatif bir tarımsal üretim biçimini nasıl oluştururuz? Çalışma bu soruya cevap vermese de bu soruya bir cevap oluşturmanın ön koşulunun; öncelikle üretim sürecinin kendisini çalışma alanı haline getirmekten, düğümlerin nerelerde ve nasıl oluştuğunu görmekten geçtiğini düşünüyorum. Türkiye’de tarım-gıda ve kırsal alan, köylülük çalışmaları oldukça geniş ve çeşitli. Kırsal kalkınma, neoliberalizm etkisinde gerçekleşen tarım-gıda dönüşümü, tedarik zincirleri, üretici ve tüketici kooperatifleri, mevsimlik tarım işçileri, müşterekler, gibi farklı konularda büyük bir literatür mevcut. Tarımsal üretim sürecinin kendisini ve pratiklerini konu edinen çalışmalar ise günümüzde görece az. Bu sebeple bu çalışma Aktör Ağ Teorisi’nin (AAT) (Callon, 1986; Callon ve Latour, 1981; Latour, 1987; Latour, 1999); Latour, 2005; Law, 2008) metodolojisini ve terminolojisini kullanarak örtü altı tarımsal üretim sürecindeki aktörleri ve onların hareketlerini izleyerek bu soruyu cevaplamanın ön koşulunu yerini getirmeyi- belirsizlikleri ve riskleri nasıl oluştuklarını anlayarak belirlemeyi- ve böylece literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Bu tezin bir diğer katkısı da tarımsal üretimdeki sorunları açığa çıkarmak için bu konudaki farklı yaklaşımların kullanışlı yönlerini bir araya getirme çabasıdır. Ağlar içindeki kriz noktalarını Beck’in *risk toplumu* teorisi (1992; 1994; 2006; 2009; 2011) ve Marx’ın *metabolik yarılma* kavramının Schneider ve McMichael versiyonu (2009) ile anlamaya çalışıyor. Öte yandan, tarım-gıda dönüşümü tarihsel ve bütüncül olarak ele alan Gıda Rejimi Analizinin (Friedmann ve McMichael, 1989; Friedman, 2005; McMichael, 1997; McMichael, 2005) ve Küresel Meta Zincirleri (KMZ) (Bair, 2005; Gereffi ve Korzeniewicz, 1994; Hopkins ve Wallerstein, 1986) yaklaşımlarını da incelediğim tarımsal üretim ağı içindeki aktörleri ve bu aktörlerin hareketlerini tanımak açısından değerli olduğunu düşünüyorum. Ayrıca; bu yaklaşımların bugünkü belirsizlikler ve risklerle dolu üretim sürecinin dönüşümünü, tarihsel olarak

uluslararası politik ekonomik koşullar ve hükümet politikaları ile ele almasının, dönüşümü sağlayan trendleri görmek açısından da son derece faydalı buluyorum. Pek çok yönden AAT ile benzerlik gösteren, tarım ve gıda temelinde oluşturulan Meta Sistemleri Analizinin (MSA) (Friedland, 1994; Friedland, 2001; Dixon, 1999; Dixon, 2003) de ürünlerin dönüşümüne ve geçirdikleri evrelere odaklanmasının çok kullanışlı olduğuna inanıyorum. AAT ile üretim sürecindeki sessizmiş gibi görünen insan olmayan aktörler yeniden sesine kavuşurken, MSA tarımsal ürünlerin tüketilebilir gıdaya dönüşümünü tüm evreleri ile ele alarak insan olmayan aktörleri üretim sürecinde görünür kılar. Böylece aralarında bir hiyerarşi olmaksızın tarımsal üretim sürecine dahil olan tüm aktörlerin ve onların üretim sürecindeki rolünün tüm süreci etkileyebilme, risk ve belirsizlik yaratabilme potansiyeli ortaya çıkar.

1.1. Saha Çalışması İçin Antalya, Aksu'nun Seçilmesi: Hibrit bir mekân

Antalya ilinin Aksu ilçesi, örtü altı tarımsal üretim ve tarımsal üretim etrafında şekillenen hayatı izlemek için son derece elverişli olması dolayısıyla seçilmiştir. İlçenin hem tarım hem turizm potansiyeli çok yüksektir. TÜİK verilerine göre, 495.380 dekar ile Serik ilçesinden sonra, Antalya'da en çok örtü altı üretim yapılan ikinci ilçedir. İlçe nüfusu, 75.633 olarak saptanmıştır. 06.03.2008 tarih ve 5747 sayılı Büyükşehir Belediyesi sınırları içerisinde ilçe kurulması ve bazı kanunlarda değişiklik yapılması hakkındaki kanunun 4. maddesine istinaden Aksu, Pınarlı, Yurtpınar ve Çalkaya Belde Belediyelerinin birleştirilmesi ile kurulmuştur. İlçenin sahil kesiminde büyük otel kompleksleri bulunur. Üretim ve yaşam alanları ile neredeyse iç içe geçmiş turistik ören yerleri ve tabiat alanları vardır. Örtü altı sebze meyve üretimi ve narenciye üretiminin yanı sıra ilçenin nispeten yüksek kesimlerinde hayvancılık da yapılmaktadır.

1940 yılında, Köy Enstitülerinin “kentlerin dışında demiryolu ve ana yol güzergahlarına yakın bir köy kenarında ve işlenmemiş topraklar üzerinde inşa edilmesi” ölçütü dolayısıyla Antalya'da kurulacak Enstitü'nün yerleşimini belirlemek için şehre gelen İ. Hakkı Tonguç, Emin Soysal ve Tahir Erdem'in de bulunduğu ekip, Karanlık Sokak'ta / Aksu'da karar kılmıştır. Böylece aynı yıl ilçede Aksu Köy

Enstitüsü açılır (Çetin ve Kahya, 2016: 138-9).¹ Görüşme yaptığım mahallelerde en az bir kişinin babasının, amcasının ya da dedesinin bu Enstitüde eğitim aldığını işittim. Aksu Köy Enstitüsü ilerleyen yıllarda İlköğretmen Okulu (1951), Aksu Öğretmen Okulu (1968-1973), Aksu Öğretmen Lisesi (1973-1979) ve Aksu Anadolu Öğretmen Lisesi adları altında öğretmen yetiştirmeye devam etmiştir (Akçalı, 2015: 46). Görüşme yaptığım memuriyet görevlerinde bulunan pek çok üreticinin çeşitli adlar alan, yatılı olarak da eğitim veren bu okuldan mezun olduğunu öğrendim. Hem ülkenin farklı yerlerinden burada eğitim vermek için gelen öğretmenler hem de eğitim almak için gelen öğrenciler ilçede yaşayanların farklı mekanlar ve fikirlerle buluşmasına, bütünleşmesine ve ayrışmasına ya da çatışmasına sebep olmuştur.²

1950’li yıllarda Devlet Su İşleri’nin tarımda kalkınma politikalarına koşut olarak hayata geçirdiği projeler sonucu su kanalları ile buluşan Antalya ovalarında pamuk üretimi artar ve üretim faaliyetleri çeşitlilik kazanır. 1952 yılında pamuk, narenciye, taze meyve sebze gibi yüksek değerli ürünlerin işlenmesi, satış ve pazarlanması, dış piyasa ile rekabet potansiyelinin arttırılması ve “Antalya’yı tarımın başkenti” yapmak amaçlarıyla 156 sayılı Antalya Pamuk ve Narenciye Tarım Satış Kooperatifi (ANTBİRLİK) kurulur. Antalyalı iş adamlarının girişimi ile kurulan kooperatife pamuk üreticileri başta olmak üzere pek çok çiftçi üye olarak birliğe ortak olur.³ Birlik, “ortak üreticilerinin ürünlerini daha iyi değerlendirilmesini sağlamak, bu konuda gerekli her türlü tedbiri almak, ortakların ve ortak olmayan üreticilerin tarımsal üretim faaliyetleri ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak” amaçlarını taşır (Özüdoğru, 2003:67). Görüşme yaptığım üreticilerden 1970’lerin öncesinde doğmuş olanlar, babalarının veya yakınlarının bu kooperatife ortak olduğunu, o yıllarda maddi gücü yetenlerin

¹ Enstitü arazisi bugün Aksu Kaymakamlığı, Kent Meydanı, Jandarma, Postane, Ziraat Bankası, Aksu İlçe Sağlık Müdürlüğü, Aksu İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, Aksu Fen Lisesi, Aksu İlköğretim Okulu, İmam Hatip Lisesi, Anaokulu gibi eğitim kurumlarının ve lojmanların bulunduğu araziye, Perge Antik kentine, Aksu ve Sarısu akarsularına komşu olacak şekilde konumlandırılmıştır. Bir bakıma Enstitü arazisi bugün ilçenin merkezi konumundadır.

² Görüşme yaptığım üreticilerden okulda eğitim almış olanlar (yahut okulda eğitim görmüş bir yakınından aktaran görüşme yaptığım üreticiler), 1970’li yıllarda okulun ülkenin siyasi ikliminden ciddi derecede etkilendiğini, öğretmenler ve yatılı öğrenciler ile Aksulu öğrenciler ve halk arasında ideolojik kutuplaşmaların meydana geldiğini aktarıyorlar. 1970’li yılların sonlarına doğru ayrışmanın büyüdüğünü, okulun ve sınıfların kapısında jandarmaların beklediğini, Aksulu halkın okulun içine girmesinin kesinlikle yasaklandığını ve pek çok Aksulu öğrencinin okuldan can güvenliği dolayısıyla ayrıldığını belirtiyorlar.

³ ANTBİRLİK, Tarihçe, Antbirlik Kuruluş Hikayesi.

Solak Mahallesiindeki sulak arazilerden pamuk tarlası aldığını ve akabinde de kooperatif üyeliği başlattığını anlatıyor. Babası, kardeşleri ve kendisi kooperatif ortağı olan atmış yaşındaki eski bir pamuk üreticisi, 2000’lerin öncesinde kooperatiften ucuz girdi ve mazot aldıklarını, tohum sağladığını, kooperatifin ortaklarına çapa zamanı çapa parası – toplama zamanı da toplama parası ödediğini, istedikleri takdirde kooperatifin ziraat mühendisinin ürünü kontrol ettiğini, kooperatifin ilaçlama uçağı kaldırdığını, kooperatifin pamuğa yıl içinde gelen zamma bağlı olarak üretici ortaklarına yeniden ödeme yaptığı söylüyor. Görüşme yaptığım üreticilerden ortaklığı olanlar, kooperatifin kendilerine ucuza hayvan küspesi sağladığını, her yıl sabun ve pamuk yağı dağıttığını aktarıyor. Kooperatif başkanı ve yönetim kurulunun ortaklar tarafından seçilmesi de üreticilerin paydaş olarak görülmesine ve kooperatif yönetiminin politikalarını üretici taleplerine göre şekillendirmesine sebep olmuştur. Kooperatif, -bugün çoğunlukla örtü altı taze meyve sebze üretimi yapan- Aksu ve Serik Ovası üzerindeki pamuk üreticilerinin kooperatifçilik deneyimi kazanmasını sağlamıştır. Öte yandan 1975 yılında kooperatif bünyesinde Aksu’da açılan 40 bin metrekare kapalı alanlı iplik fabrikası şehir için ciddi bir yatırım olarak görülür.⁴ ANTBİRLİK’in halen çalışan tek fabrikası ve yönetim birimi Aksu’daki eski iplik fabrikası arazisinde yer alır.

Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) ve Batı Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü (BATEM) araştırma çiftlikleri, çok sayıda fide ve tohum şirketi ilçe sınırları içinde yer alıyor. BATEM, 1934 yılında Aksu’da “Sıcak İklim Nebatları İstasyonu” adı ile kurulmuş bir tarımsal araştırma istasyonudur. Zaman içinde farklı

⁴ Turkish Design Management Institute, 14 Nisan 1993 tarihli Antalya İnşaat Mühendisleri Odası tarafından düzenlenen Panelde ANSİAD Başkanı Sadık Badak’ın “Antalya’nın Dünü, Bugünü, Yarını” konulu konuşması.

Yaklaşık 1600 işçinin çalıştığı fabrika 1970’li yılların siyasi ikliminden de hayli etkilenmiştir. Farklı sendikalara (TEKSİF-MİSK) üye işçiler arasındaki gerilimler, fabrika yönetiminin değiştirilmesi ve yeni yönetimdeki sağ grupların Aksuluları işçi olarak fabrikaya alması ile daha da şiddetlenmiştir (Koç, 1984: 392-3). İlçede görüşme yaptığım kişilerden o yıllarda genç olanlar, fabrikada açlık grevlerinden silahlı çatışmalara pek çok olayın meydana geldiğini, fabrikada çalışan sağ ve sol grupların yatılılar ve Aksulu öğrencilerin ideolojik olarak ayrıştığı Aksu Öğretmen Lisesinde zaman zaman baskınlar gerçekleştirdiğini aktarıyor. 1980 yılında Aksu İplik Fabrikasındaki sol sendikalara üye işçilerin Antalya merkezinden gelen grupların desteği ile Aksu’da baskın gerçekleştirdiklerini, kahvelere ve ülkü ocağına ateş açtıklarını, Öğretmen Lisesindeki sağcı öğrencilerin hedef alındığı da anlatılanlar arasında. Hem fabrikanın hem de okulun ilçenin ideolojik örgütlenmesinde de rol oynadığı görülüyor.

adlar almış ve yeni birimler eklenmiştir.⁵ Görüşme yaptığım üreticilerin bazıları ilçedeki BATEM ve TİGEM araştırma çiftliklerinde makine ustası, şoför, bekçi, işçi gibi görevlerde bulunmuş ve buralardan emekli olmuştur. Çoğunluğu erkek olan bu kişiler tarımsal üretime devam etmiştir. Eşi TİGEM’den makine ustası olarak emekli olan Gülsüm (55/üretici/11.01.2020), yıllarca seralara kendi başına baktığını aktarmaktadır. Bu anlamda BATEM ve TİGEM çiftlikleri yalnızca tarımsal araştırmaların yapılmasına ve gelişmelere ön ayak olmamış aynı zamanda tarımsal üretimin yanı sıra istihdam da yaratmıştır. Bir başka deyiş ile Aksu’da tarımsal üretimle birlikte başka bir işte çalışıyor olmanın oldukça uzun bir geçmişi vardır.

İlçe, 2016 yılında Dünya Tarım Expo’suna ev sahipliği yapmış ve dünyanın farklı yerlerinden gelen misafirleri ve organizasyonları ağırlamıştır. Fakat, “Gelecek nesiller için yeşil bir dünya oluşturmak” ve “Geleceği yeşertmek” sloganları ve “tarih”, “biyo-çeşitlilik”, “sürdürülebilirlik” ve “yeşil şehir” alt temaları etrafında tasarlanan “Çocuk ve Çiçek” başlıklı Expo, üreticilerin dünyasında üretim anlamında bir değişim yaratmamıştır. Yine de üreticiler Expo yatırımları sayesinde ilçenin ulaşım altyapısının gelişmesini, il merkezindeki hafif raylı sistemin Aksu’ya uzatılmasını ve arazilerinin değerinin artmasını olumlu karşılar. Öte yandan, ildeki tek Expo Fuar Merkezi de Aksu’da bulunur. Fuar Merkezi yıl boyunca pek çok uluslararası firmayı ve organizasyonu ağırlamaktadır. Örtü altı tarımsal üretim sürecinde kullanılan girdileri üreten yabancı şirketler de Tarım Fuarında ürünlerini sergiler. Genellikle 16 Ekim Dünya Gıda Günü haftası içerisinde gerçekleştirilen Fuara, “En güzel domates” gibi yarışmalar yapılarak üreticilerin dahil olması sağlanmaktadır. Fuarda yeniliklerini ve teknolojilerini tanıtan ulusaşırı firmalara zaten halihazırda kullandıkları ürünleri (tohum, gübre, pestisit, sera plastiği, tarım makineleri, sulama sistemleri gibi) dolayısıyla aşına olan üreticiler bir kez daha bu ulusaşırı firmalar ile buluşmuş olur. Serik ve Kumluca gibi diğer örtü altı tarımsal üretimin yoğun olarak yapıldığı ilçelerden farklı olarak Aksu, Antalya Büyükşehir Toptancı haline ve hal çevresindeki tedarik-ihracat ardiyelerine, il merkezine ve hava limanına yakın konumdadır. İlçede üretilen tarımsal ürünler hava yolu ve kara yolu ile başka ülkelere ulaşmaktadır. İlçenin sahil kesimlerinde yer alan büyük otel kompleksleri ise ilçenin ulus ötesine açılan bir

⁵ BATEM TARİHÇE, Belgeler, Tarım ve Orman Bakanlığı.

Çetin, S. (2012). “Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı: Bir Erken Cumhuriyet Dönemi Tarımsal İşletmesi: Antalya Sıcak İklim Nebatları Teksir ve Islah İstasyonu.” Mimarlık, Vol. 367, 2012, Eylül-Ekim.

diğer kapısıdır. Ayrıca ilçede üretim yerleri ile iç içe geçmiş, Perge Antik Kenti ve Kurşunlu Şelalesi gibi pek çok mekân da bulunur. İlçede üretilen tarımsal ürünler, yoğun turizm aktivitesinin sonucu ülke sınırları içinde yabancılar ile buluşur. Öte yandan, ilçede üretimi ve tüketimi çok olmayan ama turistler tarafından sevilen bir ürün çeşidinin turizm faaliyetleri sonucu tanınması ve üretiminin başlaması da gerçekleşebilmektedir. Örneğin, passiflora/çarkıfelek meyvesinin örtü altı üretimi, yabancı turistlerin otel bahçesinde gördükleri bir çarkıfelek ağacına ilgi duymalarının aynı zamanda üreticilik yapan bir otel çalışanının dikkatini çekmesi ile başlamıştır. Bitkiyi öncelikle bu otel çalışanı yetiştirmiş, daha sonra çarkıfelek meyvesi kimi üreticiler tarafından yetiştirilmesi tercih edilen bir ürün olmaya başlamıştır.

Sonuçta tüm bu farklı aktörlerin etkileşimi ile oluşan ağ içerisinde inşa olan ilçe mekânı, tam anlamıyla bir ara/hibrit/geçiş mekanıdır. Yerel ya da küresel olarak sınıflandırılmasına imkân tanımayacak özelliklere sahiptir. Bu özellikleri dolayısıyla Aksu'daki örtü altı tarımsal üretim ağları ve bu ağlara dahil olan aktörler incelenmiştir.

1.2. Araştırma Yöntemi: Bir antik Mısır mezarı bulamamanın endişesi

Saha çalışmama, 2019 yılının ilk aylarında taze meyve sebze fiyatlarındaki artışın ardından yüksek fiyat beklentisi içindeki taze meyve sebze üreticileri ile düşük fiyat talep eden tüketiciler arasında ortaya çıkan fiyat ihtilafını sorunsallaştırarak başladım. Böylece, günümüzde çoğunlukla Dünya Sistemleri Teorisinin bir uzantısı olan Gıda Rejimleri yaklaşımı (Aydın, 2010; Aydın, 2018; Aysu, 2015; Friedmann ve McMichael, 1989; Friedman, 2005; Keyder ve Yenil, 2014; McMichael, 1997; McMichael, 2005) içinde ele alınan “tarım sorununu” -bu yaklaşıma mesafe koyarak- anlamak için daha geniş bir çerçeveye sahip olacağıma inandım. Sahada amacım bu ihtilafı nasıl konumlandıracağıma karar vermeye çalışmak değil, ihtilafın taraflarına ve onlar arasındaki eylemlere bakmaktı. Değişen temelli, nedensel-analitik bir yaklaşımla bu ihtilafı açıklamaktansa “betimlemeyi/tasvir etmeyi” (Saito, 2011: 125) tercih ettim. Bununla birlikte, Becker'ın değindiği gibi “iyi tanımlanmış bir problem, potansiyel olarak oldukça ilginç olabilecek bir dizi süreci hesaba katmayı ihtimal dışı bırakır.” “İyi tanımlanmış bir problem”, ön seçimleri görünmez kılar (2015: 57). Örtü altı tarımsal üretim sürecini incelerken de “iyi tanımlanmış bir problem”, tarımsal üretim sürecini oluşturan aktörlerden birinin diğerinden hiyerarşik olarak daha önemli gibi görünmesine ya da bazı aktörlerin görünmez olmasına sebep olabilir. Yahut ön

kabuller ile bazı grup formasyonlarının nasıl oluştuğunu, kimi aktörlerin nasıl bir araya geldiğini gizleyebilir.

Bu sebep ile aktörler arasındaki bağlantılardan ve ilişkilerden birçok farklı konuyu sorunsallaştırmayı hedefledim. Ayrıca sorunu tanımlamamak ya da sahada sorunun tanımını, kaynağını aramak yerine ilişkileri, eylemleri, kümelenmeleri ve bunların içindeki münakaşaları izlemek beni *tözcü* ve *bilimsel imgelemlerin*⁶ baskısından (Becker, 2015: 41-9), hâkim kavramların etkisinden kurtarıyordu. Araştırılan şeye dair sahip olunan bilginin/imgelemin kaynağını ve nasıl oluştuğunu incelemek, konuya halihazırda ele alınmış yönlerinden farklı bir yaklaşım getirmeyi de sağlıyordu. Böylece, “araştırma için yeni sorgulama, durumların karşılaştırılması ve yeni kategorilerin inşası yeni olanaklara vb. imkân tanımak için bir şeyleri tersine çevirmenin, farklı görmenin yolları” araştırma *incelikleri* (2015: 31) ortaya çıkar. Örneğin, fiyat ihtilafının sebebini, doğrudan taze meyve sebze tedarik zincirine bakarak araçlarda⁷ aramak, araçlar kavramının içindeki Antalya halindeki komisyoncu, sevkiyatçı, Ankara halindeki komisyoncu, çiftçiden direkt alım yapan tedarikçi, o tedarikçinin satış yaptığı süpermarketin kendi tedarikçi firması, sözleşmeli alım yapan devlet kuruluşu TürkŞeker, Tarım Kredi Kooperatifi (TKK) alt şirketi Sera AŞ. gibi pek çok farklı aktörün homojen olarak ele alınmasına sebep olur. Yahut insan olmayanların pasif, durağan ve ilişkilere etki etmiyor gibi görünmeleri sonucunu doğurur. Oysa iklimlerin, toprak verimliliğinin, tohumların ve böceklerin hükümetlerce kabul edilmiş tarım-gıda politikaları gibi aktörlerin, tarımsal üretim ağını şekillendirebilme gücü vardır. Üreticilerin kurduğu ilişkilerin ve kümelenmelerin izlerini takip eden bir araştırma, bütün bu farklı aktörleri kendi dinamikleri, hareket halindeki tutumları ve bir araya geliş şekilleri ile ele alacaktır.

Bilimsel bir imgelem olarak üreticileri büyük-küçük olarak sınıflandırmak, üretim şekillerini -organik, vahşi- diye ayırarak yola koyulmak, daha sahaya varmadan

⁶ *Tözcü imgelem*: Bir konu hakkında, pek fazla düşünmeden, günlük yaşamımızın içinde oluşturduğumuz tecrübelerde farkında olmadan süzdüğümüz, ortak kanıları içeren imgelemlerdir. Becker, tözcü imgelemlere karşı çalışmamızı çokça etkileyebileceği için dikkatli olmamız gerektiğini söyler (2015: 44-7).

Bilimsel imgelem: “...meslekten kimselerin eğitimi, gelişimi ve haklarında karar alımı noktasında bu tür meseleler üzerine çalışıp yazarak hayatlarını idame eden bir profesyoneller grubunun paylaştığı bir imgelemdir (2015: 49).

⁷ Araçlar kavramı burada, kamuoyunda kendisine atfedilen şekliyle üretici ve tüketici arasında alım-satım süreçlerinde aracılık yapan kişiler anlamında kullanılmıştır.

birtakım yargılara varmak yerine aktörlerin kendilerini ve birbirlerini tanımlamasını istedim. Bu tanımlara nasıl karar verdiklerini izlemek ve onları karşılaştırmak küçük çiftçiliğin artık ortadan kalktığı, şirket tarımının başladığı gibi genellemelerin tuzaklarından beni uzak tuttu. İzleri ve ağları takip etmek, tarımsal üretimde var olan ihtilafların yalnızca büyük sermaye sahipleri ve üretim araçları ellerinden alınmış küçük çiftçiler arasında olmadığını, böceklerin, virüslerin ve artan sıcaklıkların da bu ihtilaflara dahil olduğunu, ilişkileri dönüştürdüğünü ve tercüme ettiğini görmemi sağladı. Öte yandan, bu şekilde sahada çok geniş bir özgürlük alanına ulaşarak, her yere bakabilme, bugüne kadar çoğunlukla sessizliğe terk edilmiş bitkileri ve hayvanları, tarımsal üretim sürecini etkileyen ve bu süreçten etkilenen toprak, gübre, tohum gibi insan-olmayan aktörleri dahi izleyebilme refleksiyle hareket edebilecektim.

Fakat doğrudan bir problemi tanımlama ya da ona kaynak arama çabasında olmayan, aktörlerin hareketlerinin izlerini takip ederek bir durumu kavramaya çalışan bu araştırma yöntemi, benim için son derece heves kırıcıydı. Çünkü, araştırma-tez konumu açıklamaya çalışırken “süpermarketleşme, özel tarım-gıda yöntemleri, gıda tedarik zincirleri, gıda alternatifleri, sözleşmeli çiftçilik, ortakçılık, Suriyeli mülteci ortakçılar vs” gibi spesifik bir noktaya işaret edemiyor, sadece hissettiğim ama tam anlamıyla kendime dahi anlatamadığım bir şeyi araştırmaya çalışıyordum. Daha önce çözülmemiş bir gizem (ama aslında o da üretilmiş bir gizem olduğu için gerçek olmayan) bulup onu çözdükten sonra sahada tescillendirmek yerine gerçekten bilmediğim ve belkide çoktan çözülmüş bir gizemin ardından koşuyor olmak, varlığı hakkında belli belirsiz bir bilgiye sahip olunan bir Antik Mısır mezarını bulmak için bütün ömrünü harcayan bir arkeoloğun onu bulduğunda çoktan açılmış bir mezar olduğunu görmesi gibi trajik geliyordu. Nereden başlayacağımı dahi bilemiyordum. Bu yüzden uzunca bir dönem sahadan geri durdum.

2019 yılının oldukça sıcak bir Ağustos gününde geldiğim, doğup büyüdüğüm şehir olan Antalya’da bir süre aile evinin sıcaklığı ve koruması eşliğinde kaybolduğum okumalar, beni hem bir Antik Mısır mezarı bulamamanın trajedisinden hem de yazmanın sıkıntısından azade ediyordu. Fakat bir yandan da kendime Latour’un diğer araştırmacıların adeta göklerde süzülen melekler gibi ilerlerken böyle bir araştırma yöntemi ile iz süren bir araştırmacı için her bir adımın-ilerlemenin ne kadar zorlu olduğunu (2005: 25) söylediği sözleri hatırlatmaya devam ediyordum ve bu süreci

kolaylaştırmak adına öncelikle kendimce eğlenceli bulduğum aktivitelere dahil olarak Serik ve Kumluca ilçelerinin yanı sıra örtü altı sera üretiminin en yoğun olduğu ilçelerden Aksu'da saha çalışmama başladım.

Aksu'da yaşayan üretici bir aileden geliyor olmak bana örtü altı üretim evrenin kapılarını sınırsızca açıyordu. Lakin yıllardır bazılarını tanıdığım bu insanlarla aslında gerçekten hiç ilişkilendiğimi ve onların yıllardır aktarmakta oldukları pek çok şeyi alımlamadığımı fark ettim. 2019 Eylül ayından Aralık ayına kadar, ilçede yaşayan üretici ailelerinin düğünlerine, sera çalışmalarına ara verdikleri ikindi çaylarına, tüm gün serada çalışmanın yarattığı yorgunluktan kısa tutulan akşam oturmalarına, cenazelerine, mevlitlerine katıldım ve gözlemlerde bulunarak saha notlarından oluşan bir günlük tutmaya başladım. Böylece, 2019 sonbaharından 2020 yazının ortasına kadar neredeyse dokuz ay boyunca ilk ekimlerin olgunlaşmasını, ikinci ekimlerin dikilmesini, soğuk gecelerde bitkilerin korunmasını, yetiştirilmiş ürünlerin satış ve pazarlama sürecini bir başka deyişle örtü altı tarımsal üretimin farklı evlerini inceledim. Wacquant'ın "sosyoloğun kendisini *in situ* eylemin ateşine atması şarttır." (2012: 10) sözlerine kulak vererek, fide dikiminden gübreleme, ilaçlama, filiz kırma, dolama ve toplamaya, bir sonraki ekim dönemi için toprak hazırlanmasından seranın hasarlı yerlerinde tadilat yapmaya, sebze-meyve haline gitmeye değin tarımsal üretimin çeşitli safhalarına dahil olarak bu süreçlerde aktif rol oynayan, onları değiştiren ve bu süreçlerden geçişerek çıkan insan ve insan olmayan aktörlerin hareketlerinin bıraktığı izleri takip etmeye çalıştım. Saha çalışma sürecimin Covid-19 pandemisinin ilk dönemine denk düşmesi sahada daha çok vakit geçirmemi sağladı. Pek çok üretim aktivitesi sekteye uğramışken, tarımsal üretimin devam etmesinin tarımın hem doğal süreçlere olan bağlılığını hem de insan için olan öneminin ne denli büyük olduğunu ve tarımsal üretimin beklenmeyen bir durum karşısındaki kırılganlıklarının da görünür hale geldiği bu süreci yakından izleyebildim.

2020 Eylül, 2020 ve 2021 yılının Kasım aylarında, ilk ekimlerin hasat etmeye hazır hale geldiği dönemlerde bir haftalık saha ziyaretleri gerçekleştirdim. Benzer şekilde 2021 ve 2022 Mart aylarının ilk haftalarında hava şartları dolayısıyla ürünlerin yetişmesinin en yavaş olduğu ve fiyatların yüksek olduğu dönemde saha ziyaretlerimi tekrarladım. Bunun yanı sıra Antalya'ya yaptığım tüm seyahatlerde sahadan haberdar olmaya, üreticiler ile telefon yoluyla iletişim kurmaya devam ettim. Görüşme yaptığım

bazı kişiler ile tekrar eden saha ziyaretlerimde yeniden bir araya gelerek bu süreçte üretim sürecinde meydana gelen değişimleri gözden geçirme fırsatı yakaladım.

Üreticilerin (35), ortakçıların (9), komisyoncuların (3), tüccarların (2), ihracatçıların (2), ziraat mühendislerinin (4), danışman ziraat mühendisinin (1), tohum (2) ve fide şirketi (2) çalışanlarının, Tarım Kredi Kooperatifi memurlarının (2), ilçe Tarım ve Orman Müdürlüğü memurunun (1), sera malzemeleri satan ve sera kurulumu yapan bir işletme sahibinin (1) yer aldığı 64 görüşme gerçekleştirdim. Görüşmeler için kartopu örnekleme yöntemi kullandım. Görüşmeler yarı yapılandırılmış olarak tasarlandı. Başka bir deyişle, önceden belirlenmiş bir çerçeve olmasına rağmen görüşme yapısı dolayısı ile görüşülen kişilerle tarımsal üretimin yaşamın tüm alanlarına yayılan yansımaları üzerine konuşabilme fırsatı yakaladım. Görüşmelerin çoğunluğu yüz yüze ve yaklaşık olarak yarısı birebir yapıldı. Yarıdan fazla görüşmenin birebir olmamasının sebebi ise görüşmelerin genellikle çalışma alanlarında ya da açık alanlarda (Covid-19 pandemisi ve görüşme dönemlerinin Antalya’da açık alanda oturulabilecek ilkbahar ve sonbahar mevsimine denk gelmesi sebebiyle) yapılmasıyla görüşme esnasında sıklıkla etraftan başka kişilerin konuşulan konularda görüş bildirmek istemesi sonucu görüşmeye dahil olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu durum ise aktörlerin kendi aralarındaki etkileşimleri ve çatışmaları da gözlemlemeye yarar sağladı. Görüşme süreleri yaklaşık olarak bir ile bir buçuk saat aralığında değişkenlik gösterdi. “Bilgilendirilmiş gönüllü onam formu” ile katılımcıların rızası doğrultusunda görüşmeler ses kaydına alındı. Adlarının kullanılmasına onay veren katılımcıların adları kullanırken, onay vermeyen katılımcılara takma isim verildi.

Çamköy, Fatih, Fettahlı, Hacıaliler, Karaöz, Kurşunlu, Murtana, Topallı, Yeşilkaraman, Yurtpınar Mahallelerinden yetiştiricilik yapan sera sahibi üreticiler, ortakçılar ve icarcılar⁸ ile görüşmelerde bulundum. Görüşme yaptığım üreticilerin büyük çoğunluğunun üretim alanı 6 dekar ile 15 dekar arasında değişiklik gösteriyordu. 6 dekarın altındaki üreticiler sera icarlayarak üretim alanını genişletme yoluna gidiyor ya da fasulye gibi büyük arabalar gerektirmeyen, yerel pazara yönelik ürünler yetiştirmeyi tercih ediyordu. Kartopu örnekleme ile yaptığım 64 görüşmede, 15 dekarın üstünde üretim alanına sahip olan toprak kültüründe üretim yapan yalnızca üç, kokopit kültüründe çilek üretimi yapan bir üretici mevcuttu. Görüşmelerde

⁸ Ortakçılar, üretim için gerekli olan emeği sağlayarak kazancın dörtte birine ortak olurlar. İcarcılar ise genellikle tek yıllık sera kiracılarıdır. Seralarda meydana gelebilecek hasarlardan sorumlu olmazlar.

üreticilerle, üretim sürecindeki hem teknolojik hem de sosyal değişikliklerden, karar alma süreçlerinden, üretimin diğer aktörleri ile olan ilişkilerinden bu aktörlere yönelik düşüncelerinden ve tutumlarından, tarımsal üretimden arzu ve taleplerinden, yaşadıkları mekân ve kültür ile aralarındaki bağlardan, sorunlarından, ailelerinden, kadınların rollerinden, çocuklarına dair hayallerinden oluşan çok geniş kapsamlı uzun konuşmalar gerçekleştirdik.⁹

Katılımcı olarak elde ettiğim gözlemlerimin ve üreticilerle yaptığım görüşmelerin ardından onların “aksiyon/eylem” (*action*) (Latour, 2005: 45; 72; 128) halinde bulunduğu diğer aktörlerle iletişime geçmeye karar verdim. Bu amaçla, üreticilerin en az piyasalar kadar sıkıntı çektikleri böcek ve virüslerin, hastalıkların üreticilerle buluşturduğu zirai bayi sahibi ziraat mühendisleri, zirai bayilerde sigortalı çalışan ziraat mühendisleri ve bağımsız danışmanlık hizmeti veren ziraat mühendisi ile görüşmelerde bulundum. Üretim sürecindeki aktörlerin izleri ise beni fide ve tohum şirketi çalışanları ile görüşmeye sevk etti.

Fiyat ihtilafını sorunsallaştırarak araştırma sürecine başlamış olmam ise araçlar olarak tözcü imgelemlerimizde kendine yer bulan kesimleri kaçınılmaz bir şekilde saha araştırması sürecine dahil etmemi gerektiriyordu. Bu sebeple komisyoncular, yurtiçinde Migros ve Metro gibi büyük marketlere tedarikçilik ve yurt dışına ihracat yapan bir firma sahibi, ilçede üretim alanlarında palazlanmakta olan ve yurt içindeki küçük marketlere ve restoranlara ürün sağlayan alım deposu sahibi ve depoda mevsimlik çalışanlar, Tarım Kredi Kooperatifi Antalya Bölge Birliği’nden bir yönetici ve Kooperatifin tanzim satış sürecinde çalışmış bir memur ile görüşmelerde bulundum. Bu görüşmeler esnasında değişen mekânsal farklılıklara eşlik eden tutum farklarını da gözlemledim. Üreticilerin onlar hakkındaki düşünceleri ve onların da üreticilere olan yaklaşımını da karşılaştırma imkânı elde ettim.

⁹ Aktör Ağ Teorisi ile gerçekleştirilen çalışmalar, genelleştirilmiş simetri prensibine koşut olarak insanı merkez haline getirmemek adına insan odaklı nitel görüşmeler yerine etnografik gözlemleri ve dökümanları temel alan nitel araştırma yöntemlerinden faydalansa da Demant ve Ravn, son yıllarda pek çok çalışmanın insan ve insan olmayan aktörler arasındaki etkileşimleri haritalamaya odaklanan görüşme materyallerine başvurduğunu söyler (2020, 350). Nitel görüşmeler her ne kadar insan odaklı olsalar da, insanların insan olmayanlar dolayısıyla birbirlerini ve insan olmayanları nasıl tercüme ettiklerini görmek açısından önemli olabilir.

Aksu İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğünde görev yapan bir memurla olan görüşmem, kiminle kolay kiminle zor iletişim kurulduğunun ayırdının da önemli olduğunu fark etmemi sağladı. TTK Bölge Birliğinden bir yönetici ve memur ile son derece kolay randevulaştım ve sorularımı içtenlikle yanıtlamaya çalıştılar. Fakat İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğünde, çalışmanın konusundan ve sorularımdan bahsettiğimde, memurlar sürekli diğer memurlarla görüşmemi söylediler. “Kesinlike” görüşme yapmam salık verilen kişiye gittiğimde ise kendisi görüşmeyi rica minnet kabul etti. Kendisinden “Sizce örtü altı üretimde üretim sürecini etkileyen temel değişiklikler nelerdir?” sorusuna karşılık “Sizin hocalarınız tutturmuş ilaç, gübre...Buradaki, bu Aksu’daki teknoloji başka yerde yok. Burası tarımın başkenti” yanıtını aldım. Diğer sorulara verdiği cevaplar ise benzer şekilde tarımsal üretim sürecinden anlamadığını iddia ettiği kesimlerin tarımsal üretime dair yaptıkları yorumların asılsızlığını vurgulamaya yönelikti. Kendisine yönelttiğim sorular dolayısıyla benim de tarımsal üretime ilişkin konulardan anlamadığımı ve anlayamacağım konularla ilgilenmememi ima etti. Diğer memurlar tarafından Aksu’nun örtü altı tarımsal üretim istatistiklerine dair bilgi sahibi olduğu söylenen bu memur, “Aksu Ziraat Bankası Türkiye’nin en zengin Ziraat Bankası” tarzında söylemlerde bulundu. Bir kadın araştırmacı olmanın dezavantajını da ilk ve son defa bu görüşme sırasında yaşadım. Saha araştırma sürecinde yaşadığım bu kötü deneyimden yola çıkarak daha sonraki görüşmelerimde üreticilere İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğünden aldıkları hizmet, memnuniyetleri ve talepleri hakkında da konuştum. Üreticilerin İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğüne yalnızca Çiftçi Kayıt Sistemi’nde kayıt oluşturma ya da yenileme sürecinde gittiklerini, çoğunlukla iyi muamele görmediklerini ve bu “kâğıt-kürek” sürecinden memnun olmadıklarını öğrendim.

Saha çalışmasının yanı sıra yasal dokümanlar, kurumsal istatistikler, tarım dergileri, yerel gazeteler (Güney Haberci, Bizim Aksu, Beyaz Gazete), gıda inisiyatiflerinin dokümanları faydalandığım ikincil kaynaklar oldu. Böylece, üretim sürecindeki gelişmelerin yerel, ulusal ve uluslararası çevrelerdeki karşılıklarına bakmayı amaçladım. Öte yandan, üreticileri sosyal medya platformlarından takip ederek, sosyal medya ve tarımsal üretim arasındaki ilişkiyi görmeyi hedefledim.

Örtü altı tarımsal üretimde insan aktörleri incelerken, insan olmayan aktörlerin de en az insanlar kadar üretim sürecini şekillendirdiğini, hatta insan olmayan aktörlerin eylemleri/aksiyonları sonucu üreticilerin, ortakçıların, ziraat mühendislerinin ve

tüccarların hareketlerinin etkilendiğini gördüm. Üretim sürecinin kendisini, üretim sürecini oluşturan ve ona dahil olan tohum, toprak, iklim, böcek, virüs, yetiştiricilik bilgisi, tarım teknolojileri gibi insan olmayanların da izlenmesi gerektiğini fark ettim. Bu sebeple Aktör Ağ Teorisinin “genelleştirilmiş simetri” ilkesi (*generalized symmetry*) (Latour, 2005: 76) ile insanların ve insan olmayanların hareketlerini birlikte ve birinin diğerine üstünlüğü olmaksızın ele aldığı yaklaşımı benimsedim. Böylece üretim ağını oluşturan insan olmayan aktörler sabit değişkenler olmaktan kurtuluyor ve diğer bir aktör ile aralarında meydana gelen eyleme göre yeni çeviriler/tercümeler (*translations*) kazanıyorlardı. Öte yandan yine AAT’nin verili, önceden kabul edilmiş toplanmalar (*assemblage*) yerine aktörlerin hareketleri/eylemleri/aksiyonları ile kurulan etkileşimler sonucu ortaya çıkan ağları ve toplanmaları inceleme yaklaşımını dikkate aldım. Benzer şekilde Becker’ın da önceden kabul edilmiş tanımlamaları ve imgelemleri (örneğin insan olmayanların durağan ve dönüştürme-etkileme kapasitesinden yoksun olması gibi) sorgulama çağrısına saha araştırmam süresince kulak vermeye çabaladım. Kabul görmüş tözcü ve bilimsel imgelemler ile “iyi tanımlanmış bir soru” oluşturmak ve sahada ona cevap aramak yerine ilişkilerin “nasıl” kurulduğunu tasvir etmeye, aktörleri ve ağları takip etmeye çalıştım.

1.3. Tezin Organizasyonu

Bu tez yedi bölümden oluşmaktadır. Bu bölümde (Giriş), araştırmamın gelişim sürecini ve metodolojisini, saha seçimimi etkileyen faktörleri ve sahada karşılaştığım tutumları açıklamayı amaçladım.

İkinci bölümde (Teorik Yaklaşımlar ve Analitik Çerçeveler), çalışmanın arka planını oluşturan teorik yaklaşımları ele aldım. Bu bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım, tarım-gıda dönüşümünü farklı açılardan ele alma imkânı sağlayan yaklaşımlara odaklanır. Aktör Ağ Teorisinin metodolojisi ile tarımsal üretim ağını kuran aktörleri incelemeyi vurgularken Meta Sistemleri Analizini, Küresel Meta Zincirini ve Gıda Rejimi Analizini de ele alarak bu yaklaşımlardan faydalanmayı amaçlar. İkinci kısım ise tarımsal üretim pratiklerindeki değişimleri *risk*, *belirsizlik* ve *sürdürülebilirlik* kavramları ile düşünebilmek için bu kavramlara ve onların gelişimine odaklanır. Sonuçta bu bölümde tarım-gıda dönüşümünü ele almak için en doğru yaklaşım ve araçlar tespit edilmeye çalışılırken bu dönüşümün sonuçlarını incelemek ve anlamak

için *risk*, *belirsizlik*, *metabolik yarıлма* ve *sürdürülebilirlik* kavramlarına ve konseptlerine dair sorgulamalar ortaya koyulmuştur.

Üçüncü bölümde (Örtü Altı Tarımsal Üretim Süreci ve Stratejik Hamleler); örtü altı taze meyve sebze üreticilerinin, üretim süreçleri incelenmektedir. Üreticiler, üretime başlamadan önce pazara dair tahminler yürüterek farklı senaryolar belirlemekte ve karşı karşıya kalabilecekleri belirsizliklere karşı stratejiler geliştirmektedir. Bu bölüm; üreticilerin, bu senaryo ve stratejileri belirlerken kullandıkları bilgi toplama kanalları ve akıl yürütme süreçlerine odaklanır. Böylece, belirsizlikleri tespit ederken üreticilerin belirsizlikleri nasıl gördüğü ve onlara karşı nasıl tutum sergilediğini gösterir.

Dördüncü bölüm (Üretim Süreci: İnsan Olmayanlar ile Belirsizlikler İçinde Endişeli Bir Etkileşim); örtü altı taze meyve sebze yetiştiriciliğinin, üretim sürecinin kendisini ve üretim pratiklerini tarihsel olarak ele alır. Üretim sürecindeki dönüşümlere, üretim sürecine dahil olan yeni aktörlere ve bunların etkilerine odaklanır.

Beşinci bölümde (İnsan Olmayanların Aracılığında Bir Araya Gelen İnsanlar), örtü altı tarımsal üretime dahil olan insan olmayan aktörlerin, bir araya getirdikleri insan aktörler arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerde ortaya çıkan ihtilafları inceledim. Bu ihtilafların nasıl belirsizliklere ve risklere dönüştüğünü anlamaya çalıştım.

Altıncı bölüm (Ürün Satış Kanalları: Kimdir Bu Aracılar) ise örtü altı taze sebze meyve yetiştiricilerinin, ürünlerini yetiştirdikten sonra ürünleri ile dahil oldukları ağlar ve etkileşime geçtikleri yeni aktörlere odaklanır. Sık sık gündeme gelen “aracılar” grubunun aslında homojen bir grup olmadığı farklı niyetlerle farklı hareketler sergileyen ve üreticilerle farklı kanallarla etkileşime geçen aktörler olduğu ortaya çıktı. Bu bölümde, üreticiler ve bu aktörler arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğunu ve bu ilişkilerde insan olmayan aktörlerin ve üretim sürecindeki belirsizliklerin etkilerini ele aldım.

Yedinci bölüm (Tarım Piyasaları: İnip Çıkan Fiyatlar ve Yukarı Yönlü Belirsizlikler), örtü altı tarımsal üretimde yetişen ürünlerin satışa çıktığı piyasaları, bu piyasalardaki hareketleri ve üretimin emek piyasalarına dahil olan aktörleri incelemektedir. Bu bölümde, belirsizliklerin ve risklerin piyasaların oluşumdaki etkileri ile piyasaların yarattığı yeni belirsizlikleri göstermeyi hedefledim.

Son olarak, Sonuç bölümünde, tezimi özetlerken argümanı ve bulguları yeniden ifade ettim. Örtü altı tarımsal üretim ağında var olan aktörler ve bu aktörlerin birbirleri ile etkileşimi sonucu değişen hareket biçimlerinin aktörlerin kendi varoluş koşullarına dolayısıyla da ağın var oluş koşullarına zarar verdiğini gördüm.

2. BÖLÜM: AKTÖR AĞ TEORİSİ İLE TARIMSAL ÜRETİM SÜRECİNE BİR BAKIŞ

2.1. Tarım-Gıda Dönüşümü

Tarım-gıda ve tarımsal üretim koşullarının dönüşümü pek çok farklı teorik yaklaşım ve kavramsal çerçeve içerisinde bilim insanları tarafından ele alınmıştır (Bernstein, 2020; Boratav, 1980; Busch ve Juska, 1997; Dixon, 1999; Friedland, 1994; Friedmann, 2005; Goodman ve Redclift, 1991; Guthman, 2008; Hamilton, 2009; Hopkins ve Wallerstein, 1986; Lawrence ve Valacy, 1994; McMichael, 2009; Wald, 2015). Bu çalışmalar; küreselleşme (Bair, 2005; Coe vd., 2008; Gereffi ve Korzeniewicz, 1994; Hopkins ve Wallerstein, 1986;) neoliberal politikalar (Aydın, 2010; Aydın, 2018; Aysu, 2015; Bernstein, 2020; Keyder ve Yenil, 2014), süpermarketleşme (Burch ve Lawrence, 2005; Burch ve Lawrence, 2009; Lawrence ve Valacy, 1994) üretim biçiminde meydana gelen değişimler dolayısıyla gerçekleşen tarım-gıda dönüşümüne odaklanıyor. Meta Sistemleri Analizi, Küresel Meta Zincirleri, Gıda Rejimi Analizi ve Aktör Ağ Teorisi faydalandığım teorik yaklaşımlar oldu. Bu bölümde; Türkiye’de örtü altı taze meyve ve sebze üretiminde, tarım-gıda dönüşümün, tarımsal üretim sürecinde yarattığı ekonomik, ekolojik ve sosyal riskleri ve belirsizlikleri anlamak amacıyla bu teorik yaklaşımları ele alacağım.

2.1.1. Meta Sistemi Analizi

Hamilton, 1980’li yılların başlarından itibaren sosyoloji, antropoloji ve coğrafya bölümlerinden araştırmacıların modern gıda sisteminde meta zincirlerinin doğasını incelemeye başladığını söyler (2009: 17). Friedland ise bu yıllara değin, kırsal alan çalışmaları yapan sosyologların “kırsal kimlik” konusuna fazlasıyla odaklanarak tarımsal üretim yapanların sosyal ve materyal dünyasına ilişkin esas alakalarından uzaklaştıklarını, kırsal kesimlerin yaşamlarını ve geçimlerini şekillendiren ürün sistemlerine (ürünlere ve üretim süreçlerine) yeteri kadar önem vermediklerini ifade eder (2001: 83). Friedland, *tarım sorununu* kırsal kimlik tartışmalarından çıkarır; fakat Friedrich Engels, Karl Marx, Karl Kautsky ve Vladimir Lenin’i uğraştırmış bu sorunu, yüzyıl önceki orjinal biçimi ve temel teorik sorusu - “endüstri kapitalizmi köylülüğü

asimile edecek mi ya da toprak sahipliğe eklenmiş küçük ölçekli tarım üreticilerinin gerici siyaseti sosyalist devrimin önünde bir engel mi olacak?” - içine olduğu gibi yeniden konumlandırmaz. Bunun yerine, daha geniş bir endüstriyel kapitalizm anlayışı ile çiftçilerin ekonomik ve politik alanını daha iyi kavramak amacıyla *tarım sorununa* yeni bir çerçeve çizer. Tarım sorununu, artık kırsaldaki köylüler ya da şehirlerdeki proletaryanın ucuz gıda talebi ve tarımsal üretimden kopuşu gibi konulardan uzaklaştırarak kurumların, teknolojilerin, bilgi ve sermaye formlarının dahil olduğu tarımsal ürünlerin tüketilebilir gıdaya dönüşümünü tanımlamaya ve göstermeye çalışan Meta Sistemi Analizi (*Commodity System Analysis*) (MSA) çerçevesinde ele almayı önerir (Hamilton, 2009: 17-9).

Friedland’e göre Meta Sistemi Analizi, birbiri ile bağlantılı 5 bileşenden oluşur: (i) modern tarımın üretim pratikleri (üretim tekniklerini, ürüne ait karakteristik durumları -hastalık vs. gibi-, üretim döngülerini, ve üretime ilişkin problemleri kapsar), (ii) üretici örgütleri ve örgütler (çiftçilerin ve yetiştiricilerin emeklerini nasıl kullandıklarını ya da diğerlerinin emek güçlerini nasıl yönettiklerini, nasıl organize olduklarını ve örgütlenmenin üretimi nasıl etkilediğini inceler), (iii) emek süreçleri ve emek arzı (emek süreçlerini, istihdam pratiklerinin kurumsallaşmasını, sendikaların aktivitelerini ve görünümelerini kapsar), (iv) bilim ve uygulamaları (üretim faaliyetinin ardındaki bilgiyi ve araştırmaları, AR-GE birimleri ile yetiştirici gruplar arasındaki bağları, bilimsel araştırmaların fon kaynaklarını, kamu sektörünün bilimsel araştırma süreçlerine katılım seviyesi incelenir), (v) pazarlama ve tedarik ağları (ürünlerin pazarlanma süreçlerini ve fiyatlandırma düzenlemelerini kapsar (1984: 224-6). Dixon, Friedmann ve McMichael’in üretim sürecinde düzenleme politikalarını ve devlet-üretici ilişkilerinin ele aldığı makaleye atıfta bulunarak¹⁰, devlet faktörünün Friedland tarafından göz ardı edildiğini söyler (1999: 152). Nitekim, Meta Sistemleri Analizi, geliştirilmeye ve genişlemeye açıktır. Böylece Friedland, 3 yeni metodolojik alan tanımlar: (i) ürünlerin içinde bulundukları coğrafya ve mekânsal boyut ya da sosyal ilişkilere ve bu ilişkilerin yoğunluğuna göre ürün skalası, (ii) üreticilerin ve endüstriyel tarımın dahil oldukları sektörel örgütlerin ve devletin üretim sürecine yapısal formdaki katılımı, (iii) meta/ürün kültürü. Ürün skalasına göre; niteliksel farklılıkları, bazı

¹⁰ Friedmann, H ve McMichael P. (1989). “Agriculture and the state system.” *Sociologia Ruralis*, Vol. 29, s. 93–117.

tarımsal ürünleri diğerlerinden farklı sosyal organizasyonlar ve toplumsal ilişkiler içine dahil edebilir. Örneğin, patates sirkülasyon alanı daha dar bir ürün iken muz daha uzun yolculuklar yapar ya da çabuk bozulan bir ürün olduğu için tedarikinde daha ileri teknolojiler kullanılabilir, üretim sürecine biyoteknolojik müdahalelerde bulunulabilir. Sonuçta Friedland, ürünlerin tarihsel olarak kendi mekânsal ve sosyal ilişkileri içerisinde irdelenmesi gerektiğini söyler. Ürün kültürü ise üreticiler ve tüketiciler için farklı anlamlar içerir. Üreticiler için ürün etrafında şekillenen, yerel inançlar ve üretime dair bilgilerden oluşan, korumacı ortak bir kültürden bahsedilebilir. Tüketiciler için ise ürün kültürü; sağlıklı, ucuz, organik ürün gibi farklı talepler etrafında şekillenir (2001: 90-8).

Friedland, meta/ürün çalışmaları ile Meta Sistemleri Analizi arasındaki farklılığa dikkat çeker. Meta/ürün çalışmaları, bir ürünün belli özelliklerine (yalnızca tedarik ve pazarlama süreçleri ya da yalnızca cinsiyet rolleri üzerindeki etkisi gibi o ürüne dair spesifik bir ilişkiye) odaklanırken Meta Sistemleri Analizi tüm yönleri ile ele almaya çalışır. Bir başka deyişle Meta Sistemleri Analizi, meta/ürün çalışmaları kümesidir (2001: 83-4). Dixon, böyle bir model kullanmanın; pazar kavramının ötesinde üretimin kamusal ve özel alanlarını, bedeli ödenmiş ve ödenmemiş emeği, değiş tokuş mekanizmalarını anlamayı sağlayacağını öne sürer. Meta Sistemleri Analizinin sunduğu metodoloji, farklı grupların gıda sistemleri içindeki değişen rollerini gösterir (1999: 157). Böylece, Friedland'ın hangi ürünlerin dönüşüm geçirdiğini ve farklı evrelerden geçerek ürünlerin nasıl değer kazandıklarını tanımlamak için tasarladığı Meta Sistemleri Analizi, bizleri metaların fiziksel mevcudiyetlerinin yanı sıra sosyal olarak da varoluş sergilediklerini düşünmeye zorlar. Friedland, metalara bir sosyal yaşam verirken, insanların fikir ve emeklerinin, teknolojik gelişmelerin, gruplar arasındaki güç sirkülasyonlarının, bireyler arasındaki iş birliğinin ve örgütlenme yapılarının hepsinin kritik girdiler olduğunu hatırlatır (Dixon, 1999: 152).

Hamilton ise Meta Sistemleri Analizinin, tarımın politik ekonomisinde bilim ve teknolojinin rolünün aydınlatılmasına yardımcı olduğunu ifade eder. Meta Sistemleri Analizinin köşe taşı; yeni makinaların ve sistematik bilgi formlarının üreticiler ile endüstriyel tarım firmaları, hükümetler, eğitim kurumları, tüketiciler ve doğa arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğine dair getirdiği anlayıştır. Hamilton'a göre bu anlayış Aktör Ağ Teorisi (AAT), terminolojisi ve metodolojisi kullanan araştırmacıların dikkatini çekmiş, Meta Sistemleri Analizini yeniden çalışılmasına

sebepl olmuş ve “gıda ağı” (*food network*) kavramı ortaya çıkmıştır (2009: 20). Meta Sistemleri Analizinin, üretim sürecine, üretim sürecine dahil olan aktörlere ve bu farklı aktörler arasındaki ilişkilere odaklanıyor olması, onu tarım-gıda dönüşüm süreçlerini anlama noktasında son derece kullanışlı kılıyor. Böylece aktörlerin tarımsal üretim süreçlerinden nasıl etkilendikleri ve dönüşümlere koşut olarak karşı karşıya kaldıkları risk ve belirsizlikler izlenebiliyorken, üretilen çözüm ve önlemlerin de üretim sürecine dahil olmasının ardından gerçekten başarılı olup olmadıkları, riskleri azaltan ve besleyen aktörler görülebilecektir.

Meta Sistemleri Analizi, Aktör Ağ Teorisinin metodolojisini ve terminolojisini kullanan araştırmacıları etkilemesinin yanı sıra küresel Meta Zincirleri Analizinin de dolaylı öncülüdür. Çünkü Friedland, çiftçilik alanının içinde ne olduğunu inceleyen tarım çalışmalarını çiftlik kapısının çok ötesinde de ne olup bittiğini anlamaya çalışacak şekilde yeniden yönlendirmiştir (Hamilton, 2009: 24). Nitekim, 1994 yılında yayınlanan çalışmasında¹¹, 1980 sonrası artan taze ürün tüketimi ve sezonu dışında-yıl boyunca tüketim isteği ile büyük firmaların küresel üretim ve tedarik ilişkilerine dahil olması sonucu küreselleşen taze meyve sebze üretimini incelemektedir. Friedland, taze sebze meyve üretimin küreselleşmeye başlaması ile bitki ıslahı programlarının, bitki üretim pratiklerinde değişimlerin, tropik çeşitler başta olmak üzere sebze meyve çeşitlerinde artışın görüldüğünü söyler. Özelleşmiş pazarlar için üretilen bu ürünler Batı Avrupa ve Amerika’da pek çok insan tarafından tüketilir. Sağlıklı gıda hareketi ve gıda güvenliğine ilişkin kaygılar, sermaye ve teknolojik ekspertizin lokal üretim alanlarına ithalatı ile gelişen üretim kapasitesi ve sermaye yoğun soğuk zincir yatırımlarının kombinasyonu sayesinde dünyanın etrafını dönerek 3 kıtada (Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya ve Hong Kong’dan oluşan Asya) dağıtılmak ve pazarlanmak için 5 kıtada yetişen ürünler, ulusaşırı endüstriyi inşa ediyor (1994: 176-7). Tüketicilerin endişelerine tezat oluşturacak şekilde, Friedland, küreselleşme ve genişleyen ürün dağıtım ölçeğinin gıda sağlığı sorunlarını arttıracakđını, lokal problemlerin küresel düzeye taşınmasının üretimin yeni karakteri olacağını söylüyor (2001: 90). Bir başka deyişle küresel meta zincirleri tarımsal gıda üretiminde hem üreticiler hem de tüketiciler için risklerin artmasına sebep oluyor. Deli dana hastalığı, domates kahverengi buruşuk meyve virüsü, *tuta absoluta* zararlısı küresel meta

¹¹ Friedland, W.H. (1994). “The Global Fresh Fruit and Vegetable System: An Industrial Organization Analysis.” *The Global Restructuring of Agrifood System*. 173-188.

zincirleri ile binlerce mil ve kıtalar arası mesafenin kısılması sonucu beklenmedik boyutlara yayılarak üreticileri, tüketicileri ve habitatı risk altına almıştır. Bu sebeple, Meta Sistemleri Analizini incelemek bu risklerin nasıl oluşabileceğini ve çeşitlendiğini anlamakta faydalı olacaktır.

2.1.2. Küresel Meta Zinciri Analizi

Meta zinciri terimini, Terrence Hopkins ve Immanuel Wallerstein 1977 yılında, dünya sistemleri programının yönünü tayin eden araştırma ajandalarını özetledikleri makalede¹² kullanırlar. Hopkins ve Wallerstein, meta zincirini şu şekilde tasvir eder: nihai bir tüketim maddesini alın ve bu tüketim maddesini var eden girdi kümesini geriye doğru izleyin- evvelki dönüşümler, ham maddeler, ulaştırma mekanizmaları, her bir materyal sürece dahil olan emek girdileri, emek için gerekli olan gıda girdisi. Buna bağlı bir grup süreci biz bir meta zinciri olarak adlandırıyoruz. Nihai tüketim maddesi kıyafet ise zincir, kıyafetin imalatını, imalatıta kullanılan ipliği ve diğer şeyleri, pamuk hasadını ve bu üretim aktivitelerine dahil olan emek gücünün yeniden üretimini içerecektir (1977: 128).

1986 yılında aynı *Review* için yazdıkları makalede¹³ daha kısa bir tanım yaparlar: meta zinciri, sonucu nihai meta olan üretim süreçleri ve emek ağıdır. Bu zincir inşasında, son üretim operasyonundan başlayarak, hammadde girdisine ulaşana değin sırayla geriye doğru gittiklerini söylerler (1986: 159). Meta zincirinin kapitalist dünya ekonomisinde toplumsal üretim sisteminin yapı taşı olarak düşünülebileceğini öne sürerler (1994: 17). Dünya sistemi geleneğinin zincir araştırmalarının 3 karakteristik özelliği vardır: (i) küresel iş bölümünün ve dünya ekonomisine entegre oluşun zaman içinde nasıl geliştiğine odaklanmaları; (ii) dünya ekonomisinde tanımlayıcı ve bağlayıcı, tek ve baskın bir iş bölümünü inşa eden kazançların eşitsiz dağıtımını anlamaya çalışmaları (neden zincirdeki bazı bağlantıların merkezde bazılarının yarı çevre ve çevrede yoğunlaştığı); (iii) zincirlerin mekânsal ve toplumsal düzenlemelerinin, dünya ekonomisindeki döngüsel değişimle bağlantılı olması (totalde zincirin dikey entegrasyonu artsa da dönemsel olarak yoğun olan noktaların

¹² Hopkins, T ve Wallerstein, I. (1977). "Patterns of Development of the Modern World System." *Review: a journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations*. Vol. 1.1977, 2, s. 111-145.

¹³ Hopkins, T ve Wallerstein, I. (1986). "Commodity Chains in the Word Economy Prior to 1800." *Review: a journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations*. Vol. 10. 1986, 1, s. 157-170.

dağılması ve sonra yine toplanması) (Bair, 2008: 7-8). Dicken ise Hopkins ve Wallerstein'in meta zinciri yaklaşımını, tarihsel olarak dünya ekonomisinde kapitalizmin modern ulus devlet olgusundan önce de var olduğunu göstermek için kullandığını söyler. (1995: 201). Bair de benzer bir şekilde Dünya Sistemi Analizinde “devlet ötesi ve coğrafi olarak yayılmış” meta zinciri kavramının yeni bir fenomen olarak görülmediğini, uzun 16. yüzyıldan beri varlığını sürdüren kapitalist dünya ekonomisinin bir fonksiyonu, ayrılmaz bir parçası olarak anlaşıldığını ifade eder (2005: 156).

McMichael'e göre, modernleşme paradigmasının aşikâr olan başarısızlığı, neo-Marksizmin içerisinde bulunduğu sözde kördüğüm ve son olarak da borçlanma rejiminin reel geri dönüşü (1982) kalkınma kavramına¹⁴ karşı sosyal bilim çevrelerinde kuşku uyandırmıştır. Kalkınma kavramına karşı en sistematik sorgulama Wallerstein'in tarihsel analizinden gelmesine rağmen, ironik bir biçimde Dünya Sistemleri Teorisi de üst teorik bir anlatı olarak şüpheli yaklaşımların odağı olmuştur. Bu entelektüel çerçevede sosyal bilimciler, ağ analizinin yeni konfor alanına atlamış ya da geri çekilmişlerdir. Böylece meta zinciri analizi, kalkınmacılığın kapitalizmin ulus devlet içinde sınırlanmış gelişmeci bir süreç olduğu varsayımına karşı olarak ortaya çıkmıştır (1995: 349). Gereffi ve Korzeniewi, Küresel Meta Zincirlerinin (KMZ); kalkınma ve sanayileşme arasındaki pozitif korelasyonun, modernizasyon ve bağımlılık teorilerinin ulusal kalkınmanın ulus devletler tarafından tesis edileceği varsayımlarının ötesine geçerek, çok boyutlu ve çok aşamalı faaliyetler içinde şekillenmiş küresel refahın yaratımı ve dağıtımına odaklanmamıza olanak sağladığını söyler (1994: 13). Bu anlamda KMZ yaklaşımı, dünya sisteminin yeni politik ekonomisi içinde mikro ve makro süreçlerin daha sistematik analizlerine duyulan ihtiyaç karşısında teorik ve metodolojik bir temel ortaya koyar (1994: 13).

KMZ, dünya ekonomisi içinde hane halklarını, firmaları ve devletleri birbirine bağlayan bir meta ya da ürün etrafında kümelenen işletmeler arası ağların gruplarından oluşur (Gereffi, 1994: 2). Dünya Sistemi perspektifi ile yapılan meta zincirleri çalışmaları 16. yüzyılda Avrupa'da endüstrinin tarihsel olarak yeniden inşasına

¹⁴ Yazar kalkınma kavramını, 2. Dünya Savaşı sonrasında kavrama atfedilen ekonomik büyüme anlamında kullanmamaktadır. Kavram, 1970'lerde kendisine atfedilen sosyal refah, yaşam standartları, eğitim oranı, sağlık hizmetleri, beslenme vb. hususlarda iyileşme ve artış gibi anlamlarına karşı 80'li yıllarda bu gelişmelerin her yerde aynı anda ve aynı şekilde olamayacağı, sosyal refahın ya da yaşam standartlarının bazı ülkelerde artış göstermemesinin nedenin doğrudan gelişmiş merkez ülkeler olduğu gibi yaklaşımlar içinde anlaşılmalıdır.

odaklanırken, KMZ yaklaşımını benimsemiş bilim insanları, bugünün/aktüel küresel ekonomik koşulları içinde araba, kıyafet, bilgisayar, kahve, ayakkabı, taze sebzeler gibi her türden malın nasıl üretildiğini analiz eder. Dünya Sistemi ve KMZ kampları arasındaki temel fark küreselleşmenin, üretim sürecine entegre edilmiş güncel bir fenomen olarak mı daha iyi anlaşıldığı yoksa kapitalizmin ortaya çıkışıyla başlayan bir süreç olarak mı ele alınması gerektiği sorularından doğar. Başka bir deyişle, KMZ küresel ticaretin nasıl örgütlendiği ile ilgilenmektedir (Bair, 2005: 156-8). Dünya Sistemi Analizi içerisinde meta zincirleri, yalnızca hammaddelerin son ürünlere dönüştürülme adımlarından ibaret değildir, aynı zamanda bu üretken faaliyetler ile önemli bir girdi olarak insanın emek gücünün toplumsal yeniden üretimini bağlayan bir ağıdır. Buna ek olarak, Dünya Sistemi teorisyenleri genellikle meta zincirlerinin katmanlaşmış ve hiyerarşik bir dünya sistemini nasıl inşa ettiği ve yeniden ürettiği ile ilgilenir (Bair, 2005: 155). Fakat KMZ çalışmaları, “meta zincirlerini, küresel endüstrilerdeki üreticileri, tedarikçileri ve alt yüklenicileri birbirine ve nihayetinde uluslararası pazarlara bağlayan şirketler arası ağlar kümesi olarak ele alır ve esas olarak, meta zincirlerine katılımın endüstriyel gelişmeyi- yükseltmeyi (*upgrading*) nasıl kolaylaştırabileceği sorusuna odaklanırlar” (Özalp ve Önal, 2021: 22). Meta zincirlerindeki organize güç dinamiklerine odaklanmak, KMZ olarak adlandırılan uluslararası üretim ağlarına dahil olmanın bir ülkenin kalkınma beklentilerini nasıl şekillendirdiğini ortaya çıkarır. Wallerstein ve Arrighi gibi Dünya Sistemleri teorisyenleri ise kapitalist bir dünya ekonomisinde kalkınmanın yalnızca merkezin bir illüzyonu olduğunu, yüzyıllar boyunca üretim süreçlerinin organizasyonlarında meydana gelen büyük değişikliklere rağmen merkez ve çevre arasındaki eşitsiz iş bölümünün kendi kendisini yeniden ürettiğini ifade ederler (Bair, 2005: 157).

KMZ’nin kökeni Dünya Sistemi yaklaşımına dayansa da KMZ kampı, meta zinciri çalışmalarını Dünya Sistemi ekolünün karakteristik özelliği olan uzun erimli, tarihsel ve bütüncül analizinden koparır. Bunun yerine, küresel endüstrileşme dinamiklerini organizasyonel bir yaklaşımla çalışarak, ağ temelli bir çerçevede gelişir. Gereffi ve Korzeniewi, KMZ’nin makro-tarihsel yaklaşımlar ile mikro-organizasyonel ve devlet merkezli yaklaşımlar arasında köprü olduğunu söyler. Bu sayede, etnisite ve akrabalık gibi ilişkilerin KMZ üzerindeki rollerini de görebildiklerini belirtir (1994: 9). Sonuçta KMZ; Kuzey Amerika ve Avrupa’nın yanı sıra Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkeleri arasında turizmden tekstile, otomobilden çeşitli tarımsal ürünlere pek çok farklı meta

zinciri çalışması ile literatürünü genişletir. Coe vd. ise KMZ'nin ulus-altı bölgesel gelişmeleri ve kümelenmelerin dinamiklerini analizine dahil etmediklerini ifade eder. Aktör Ağ Teorisinin terminolojisini ve metodolojisini kullanarak oluşturdıkları Küresel Üretim Ağı çerçevesinde bu eksikliği giderdiklerini öne sürerler (2008: 267).

Lee, Gereffi ve Beauvais de gıda standardı (İTU, GlobalGAP, EurepGAP) uygulamalarının, özellikle özel güvenlik ve kalite standartlarının, gelişmekte olan ülkelerde küçük üreticiler için bir engel rolü oynayıp oynamadığını, yoksulluğun azaltılmasına ket vurup vurmadığını inceler. Gereffi'ye göre bu durum, zincirdeki lider şirket tipi ve pazar konsantrasyonun derecesi zincirdeki aktörlerin geliştirilmiş standartları kabul etme niyetlerini ve kapasitelerini belirler. Tarım tedarik zincirlerinin küreselleşmesi; perakendecilerin gücünü sağlamlaştırırken, kalite temelli rekabet de tarım-gıda sisteminin operasyonlarını ve bu sisteme dahil olan küçük üreticileri dönüştürmüştür. Serbest uluslararası ticaret ve yabancı yatırımlar gelişmiş teknolojilerle taze ya da işlenmiş pek çok tarım-gıda ürününü ülke sınırları dışında özgürce seyahat eder hale gelmiştir. Ulusaşırı tarım-gıda firmaları, gelişmekte olan ülkelerdeki küçük üreticileri sürekli olarak bu ağlara dahil eder. Böylece, sürekli dahil edilen küçük üreticilerle genişleyen tedarik zinciri, çok uluslu şirketlerin tüm yıl boyunca yüksek tonajda, ucuza, farklılaşmış ürünlere esnek bir şekilde ulaşabilmesini sağlar (2012: 12326).

Öte yandan, küreselleşmiş tarım-gıda zincirlerinde güç ve otorite, üreticilerden perakendecilere kaymıştır (Lee vd., 2012: 12324). İleri ekonomilerde ve gelişmekte olan ülkelerde, modern perakendeciler ve süpermarketler, dünyanın her yerinden üreticileri tüketicilerle bağlayan lider şirketlere dönüşür. Muazzam satın alma güçleri ve tüketicilerce iyi bilinen marka adları sayesinde, üreticilerine geliştirilmiş standartlar ve düşük maliyetli üretim ölçekleri için baskı yapabilirler. Bu baskı ve yetersizlik, üretim ve tüketim farklı ülkelerde ise daha görünür hale gelir. Yapısal düzenlemeleri uygulama becerisine sahip olmayan yönetimlerin olduğu durumlarda, gelişmekte olan ülkelerdeki üreticilerin küresel alıcılar karşısında dağıtım gücü iyice zayıflar ve bu ülkelerin tarım-gıda ticaretindeki kazançları düşer. Sonuçta fiyat temelli rekabetten kalite temelli rekabete geçiş, daha iyi koordine olmuş, kalite standartlarının mali yükünü taşıyabilecek lider tarım şirketlerinin lehine sonuçlanırken bu mali yükü çekemeyen küçük üreticilerin marjinalleşmesi ile neticelenir (Lee vd., 2012: 12326).

Türkiye’de hükümetin 2010 yılında taze meyve sebze yetiştiriciliğinde bir standart geliştirmek için uygulamaya koyduğu İyi Tarım Uygulamaları bu minvalde anlaşılabilir. Tarım ve Köy işleri Bakanı Mehdi Eker, İTU hakkında “Biz bu tasarımı tarladan sofraya tarım anlayışı ile hazırladık.”¹⁵ sözleri, uygulamanın perakendecilerin ve süpermarketlerin avantajına yönelik olduğunu ortaya koymuştur (Leblebici, 20120: 39). Leblebici, İTU’nun “tarımsal üretim süreçlerinin standartlaştırılması ve çok uluslu şirketlerin bu standartlaşma üzerinden işlem maliyetlerini düşürmesi, dolayısıyla da karlılıklarını yükseltmesi amacına” hizmet ettiğini söyler (2010: 39). İTU -ağaç yetiştiriciliği için nispeten uygun ve kullanışlı olsa da- özellikle örtü altı taze meyve sebze üreticileri için karşılanması zor koşullar içerir. Organik üretim sertifikaları (GlobalGAP) ise çok daha ulaşılmazdır. Maliyetleri bir yana, üreticilerin üretim koşullarını sertifikasyonun öngördüğü üretim biçimine uygun hale getirebilmeleri ve sertifika alabilmeleri için dahi neredeyse 10 yıllık bir zaman dilimi gerekmektedir. Nitekim Tarım ve Orman Bakanlığı istatistiklerinde taze meyve sebze yetiştiriciliğinde hem İTU hem de organik sertifikalı üretim oranı sürekli olarak düşmektedir. Öte yandan, artan gıda fiyatları da tüketiciler nezdinde gıdanın kalite standartlarından ziyade gıdaya erişebilmeyi öne çıkarmakta, bir anlamda fiyat temelli rekabet kendini geri getirmektedir.

Gereffi, KMZ’nin üç temel boyutu olduğunu söyler: (i) girdi-çıkı yapı, (ii) bölgesellik (farklı büyüklükteki ve tipteki şirketlerin oluşturduğu üretim ve dağıtım ağlarının mekânsal olarak ayrılması ya da konsantrasyonu), (iii) yönetim yapı (bir zincirde finansal, materyal ve insan kaynaklarının nasıl pay edileceğini ve dolaşıma sokulacağını belirleyen otorite ve güç ilişkileri). Yönetim yapı, ulusaşırı üretim sistemlerinin temelini oluşturur. Üretici yönlendirmeli (*producer-driven*) (üretim sisteminin ulusaşırı şirketin genel merkezi tarafından yönetildiği ve kontrol edildiği, sermaye ve teknoloji yoğun endüstrilerin yönetim yapı) ve alıcı yönlendirmeli (*buyer-driven*) (genellikle 3. Dünya Ülkeleri olmak üzere, ihracatçı ülkelerde büyük perakendecilerin, markalara fason üretim yapan satıcıların, ihracatçı şirketlerin merkezileştirilmiş üretim ağlarının yönetim yapı) olmak üzere iki tip yönetim yapı bulunur (1994: 97-9). Alıcı yönlendirmeli yönetim yapı, uluslararası iş bölümü marifetiyle katma değeri görece düşük ürünlerin üretimini az gelişmiş ülkelere kaydırarak maliyetlerin azalmasını sağlar. Türkiye’de taze meyve sebze üretiminde

¹⁵ 18.02.2010, Meclis Tarım Komisyonu görüşmesi.

alıcı yönlendirmeli bir yönetim yapısı vardır. Alıcı yönlendirmeli KMZ'in merkezsizleştirilmiş yapısı, üreticilerin zincir üzerinde hiçbir kontrolünün olmamasına sebep olmaktadır. Üreticilerin üzerinde, alıcıların tüm taleplerine cevap verebilme kaygısı yaratmaktadır.

KMZ analizinde yönetim kavramını daha geniş anlamda devletler, uluslararası organizasyonlar ve politika yapım süreçleri içinde ele alabiliriz. Piyasa sisteminin önünde engel teşkil eden veya küresel rekabetin zarar görmesine sebep olan durumlarda, ihracata dayalı endüstriler için altyapı ve ulaştırma hizmetlerine ihtiyaç duyulduğunda devletler ve uluslararası organizasyonlar politika yapım süreçleri ile KMZ'ye etki ederler (Gereffi, 1994: 100). Tarım girdilerinin üzerindeki Fikri Mülkiyet Hakları, Tohum ithalatının serbest bırakılması (1984), Tohumculuk Kanunu (2006) ile “patentsiz tohum, fide ya da ürünlerinin ticarete sokulmasının yasaklanması”, Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu (2005 yılında yasalaşan 2014 yılında uygulamaya konulan) ile şirket tarımının önünün açılması (Değirmenci, 2021: 255-7) perakendecilerin ve ihracatçıların doğrudan üreticiden alım yapabilmesinin önünü açan Hal Kanunu (2010) devlet tarafından politika yapım süreçlerinin, KMZ'de şirketler, perakendeciler, ihracatçılar ve süpermarketlerin avantajına kullanıldığını gösterir. Ayrıca çok uluslu şirketlerin; üreticilerin zincire kalite standardı uygulamaları ile dahil olmaları için IMF, DB ve AB gibi uluslararası organizasyonlardaki ve birliklerdeki lobileri ile bu organizasyonların kredi, fon ve sermaye akışı karşılığında hükümetlerden uygulamalara ilişkin düzenlemeleri yürürlüğe koymalarını talep etmektedir.

Devletler, uluslararası organizasyonlar ve şirketler arasındaki güç ilişkilerinin ve KMZ analizinin yönetim yapısının politika üretme süreçlerinde nasıl işlerlik kazandığına başka bir örnek daha verebiliriz. 1960'li yıllarda tarım gübrelerinde, 1970'li yıllarda tohumlarda yaşanan gelişmeler verim artışını beraberinde getirmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin ithal ikameci, kendi tarımsal üretimini korumaya ve arttırmaya, bağımlılığı azaltmaya yönelik politikaları ile birleşen bu durum Amerikan hegemonyasındaki tahıl üretimini tehdit etmeye başlar. Yüksek verim ile ortaya çıkan ürün fazlasının KMZ'ye dahil edilebilmesi için iki farklı strateji geliştirilir: ithal ikamenin olduğu gelişmekte olan ya da az gelişmiş (yarı çevre ve çevre) ülkelerdeki tarımsal ürünlerin ticaretinin önündeki gümrük uygulamaları kalkmalı ve bu ülkelerde çok uluslu şirketlerin ihracatını yapmak istedikleri ürünlerin geleneksel ürünlerin yerine geçmesi

sağlanmalıdır. GATT tarafından düzenlenen Uruguay Turuna (1986-1993) katılan ülkelerden, tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleştirilmesi, ihracatın ve rekabetin önündeki engellerin kaldırılması ve GATT'ın daha etkin olması istenir. Nitekim Uruguay Turunda başka konular üzerinde mutabakat sağlanırken bu konuda uzun süre uzlaşmaya varılamaz. Fakat en sonunda bu öneriler kabul edilir ve tarımsal üretim sürecinde verilen sübvansiyonların kademeli olarak kaldırılması ile rekabetin önündeki engellerin ortadan kaldırılacağı iddia edilirken 1990'lı yılların ortalarına kadar ihracatın sübvansiyon edilmesine karar verilir. Öte yandan geleneksel ürünler yerine ihracatı desteklenen ürünlere geçiş yapılması da merkez ülkeleri tahıl tarımının yapıldığı; çevre ülkeleri ise emek ve girdi yoğun meyve sebze üretiminin yapıldığı alanlar haline getirir. Sonuçta hem belli ürünler için dışa bağımlı hale gelmek, hem de üretim biçiminde yalnızca piyasa koşullarını dikkate alarak değişimlere girmek yeni risklere yol açar. Bu sebeple özellikle küresel tarım-gıda zincirlerinin yönetiminde güç ve otorite, şirketler ve onların lobicilik yaptığı uluslararası organizasyonlar yerine üreticiler, üretim sürecinde emek gücünü kullananlar ve tüketiciler lehine politik süreçlerle yeniden düzenlenmelidir. KMZ analizi yönetişimin kimlerin avantajına olduğunu göstermenin yanı sıra (alıcı yönlendirmeli yönetim de olduğu gibi) kimlerin sürekli risk, endişe ve belirsizlik altında hareket ettiğini de ortaya çıkarabilir. Fakat, yine de KMZ analizinin çoğunlukla zincir içindeki şirketlere ve şirketlerin organizasyonlarına odaklanıyor olması, bu çıkarımların dolaylı olarak elde edilmesi anlamına gelmektedir.

2.1.3. Gıda Rejimi Analizi

Gıda Rejimi Analizi (GRA), dünya kapitalist ekonomisinin inşasında tarımın ve gıdanın stratejik rolünü açıklamak için ortaya çıkmıştır (McMichael, 2009: 139). McMichael, tarımsal ilişkilerin ister küresel güçler ister dünya piyasasının kurumları olan devletler tarafından şekillendirilmiş olsun, her durumda tarım sorunun küresel olduğunu söyler (1997: 634). Bir başka deyişle GRA, ulus devletler ve küresel gıda arasındaki ilişkiyi anlamak için tarım sorununu küresel bir bakışla değerlendirmeyi temel almaktadır. Dolayısıyla, üretim ve tüketim ilişkilerinin koşullarını belirleyen ekonomik ve politik organizasyonları, endüstriyel kapitalist toplumsal ilişkileri ve devletlerarası kurumları ele alarak sermaye ve devlet birleşimine odaklanır. (McMichael, 1994: xiii; McMichael, 2005: 274; McMichael, 2012: 104).

Gıda rejimi yaklaşımı, küresel gıda sistemini; (i) tarımın modernizasyonun ilerlemeci temsilini problematize ederek, (ii) küresel politik ekonomide gıdanın kurucu rolünün altını çizerek, (ii) belirli gıda rejimlerinde kriz, dönüşüm ve değişim yaratan temel tarihsel karşıtlıkları kavramsallaştırarak tarihsel bir düzleme oturtur. Bu anlamda GRA, sermaye birikiminde gıdanın rolüne ve tarım kavramına yapısal bir perspektif getirir. Sonuçta GRA; çevresel olarak yıkıcı tarımsal endüstri ve alternatif ekolojik tarım pratikleri arasında dünyanın ikiye bölünmesinin, petrol kullanımının ve toprak kullanımının en tepe noktası ile iklim değişikliğinin ve obezite ile açlığın birlikte ortaya çıkardığı tarihsel kırılmayı gösterir. Friedmann, krizlerden ve kırılmalardan doğan sosyal hareketlerin rejim krizlerinin ve oluşumunun ateşleyicisi olduğunu söyler (2005: 299). Friedmann ve McMichael birlikte, gıdanın tarihsel olarak özgül, jeopolitik/ekonomik organizasyonuna işaret eden iki gıda rejimi tanımlar.

Yerleşimci Sömürgeci Gıda rejimi adını verdikleri birinci gıda rejimi, 1870 ile 1914 yılları arasındaki dönemi kapsar. Bu dönemde Avrupa'dan başta Birleşik Devletler olmak üzere sömürgelere yapılan göç ile yerleşimci sömürgeciler, yerli halkların topraklarına el koyarlar. Bu topraklarda, başta tahıl ve et olmak üzere Avrupalı sömürgeci devletlerin ihtiyaçlarına yönelik üretim yaparlar (Aydın, 2018: 123). Kendi üretim biçimleri ve ekolojik kaynaklarından taviz veren koloni yerleşkelerinde monokültür tarımı yapılmaya başlanır. Böylece, 19. yüzyıl Britanyası, Yeni Dünyanın bakir ve verimli topraklarını temel ihtiyaç ürünlerini karşılamak için sömürür (McMichael, 2009: 141). Birleşik Devletlerde, aile çiftliklerinde üretilen ucuz maliyetli bakliyatların ve hububatların Avrupa pazarına girmesiyle gıda piyasasında fiyatların yönetimini için -sosyal ilişkiler yerine- bir market oluşur. (Friedmann, 2005: 125). Sömürge ve kolonilerde, Avrupa haklarını doyurmak için yapılan düşük maliyetli tarım sayesinde Batı giderek zenginleşir ve sermaye birikimi meydana gelir (Friedmann, 2005: 126). Birinci Dünya Savaşı ile serbest ticaretin, piyasa ekonomisinin, savaş sonrasında altın standardının yara alması (Polanyi, 2017: 70) ve gıda ihracatçısı ülkelerin krizin etkisi sonucunda korumacı politikalara geçmesi, İngiltere'nin birinci gıda rejimindeki hegemonyasına son verirken gıda güvencesini de tehdit eder.

McMichael, ikinci gıda rejimini (1945-1973); sosyal korumacılık, topyekûn istihdam, sabit döviz kuru gibi bir dizi hamlenin yürürlüğe konması ile ortaya çıkan gömülü bir liberalizm olarak karakterize eder. Tarım sektörü de bu uygulamalara tabiidir (2005:

275). İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen Soğuk Savaş döneminde Amerika'nın kapitalist dünya düzenine meşruiyet kazandırabilme çabası, destekleme ve yardımlara dayalı bir gıda ve tarım sektörünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. "İçeride yüksek devlet destekleri ve dışarıda liberalizmi savunan bu sanayi temelli gıda rejimi, teknolojik gelişmelerin eşliğinde ABD'de yoğun biçimde tarım ürünleri birikimi oluşmasına yol açmıştır" (Aydın, 2018: 124). Gıda fazlası, "refah ve yatırım" sağlama söylemiyle daha düşük fiyatlarla (damping) kapitalist blokta yer alan ülkelerin pazarlarına sokulmuştur (Friedmann, 2005: 129). Marshall Yardımları ile başlayan süreç sonrasında bu ülkeler zamanla gıda ithalatçısı haline gelecek ve kendi kentli nüfuslarını besleyecek üretim potansiyelini kaybedeceklerdir (Aydın, 2018: 124).

Tarihsel olarak ikinci gıda rejimi dönemini ele aldığımızda, Fordist üretim yöntemi ile karşı karşıya geliriz. Fordizmin daha çok tüketim için daha çok üretim yaklaşımı, artan dünya nüfusunu besleme iddiası ile oluşan Fordist -makinelî seri- üretime dayanan bu gıda rejiminin en belirgin özelliğidir. Fordist anlayış, "tarımın giderek sanayileşmesine ve uluslararası tarım şirketlerinin ortaya çıkmasına" sebep olur (Aydın, 2018: 125). Böylelikle üretim modeli "yoğun enerji ve kimyasal" kullanımına dayanan birinci "yeşil devrim" ortaya çıkar (Aysu, 2015: 30). Dönemin modernist yaklaşımının desteklediği yeşil devrim ile "kimyasal girdilerin kullanımını teşvik edildi, pazar için üretim desteklendi, tarımsal ürünlerde taban fiyatı uygulamasına girildi ve tarımsal destekler uygulandı. Temel amaç ABD tarımındaki yeşil devrimi küresel ölçekte yaymaktır" (Aysu, 2015: 30). Aşırı üretim fiyatları düşürdü. Stokları eritme amacıyla uygulanan damping ise kendileri üretemeyen Üçüncü Dünya ülkelerinde gıda bağımlılığına, kendi kendine yetememeye ve artan ithalata sebep oldu (McMichael, 2005: 276).

Öte yandan, korumacı mantığın hüküm sürdüğü bu yıllarda, değişen üretim biçimleri -hibrit tohumlar, ilaç, gübre, traktör- "tarımda modernleşme" ve "yardım" adı altında devlet sübvansiyonları ile üreticilerle buluşuyor. Bu dönemde, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde tarımsal üretim yoğunlaşırken, tarım ürünlerinin ticaretindeki korumacı gümrük uygulamalarının sınırları da zorlanmaya başlar. Öte yandan, sübvansiyonlarla üretime dahil edilen yeni girdiler ve ABD'nin önderliğinde ortaya çıkan ve ekonomik gelişme için tek bir model dikte eden "kalkınma" (*development*) hareketi, kültürel formları ve üretim biçimlerini devlet kanallarıyla ortadan kaldırır. Sonuçta, ABD bir taraftan "yeşil devrim" söylemi ile yeni girdiler yaratarak bunları pazar açmakta, bir

taftan da “gıda yardımı” söylemi ile kendi tarım fazlalarını üçüncü dünya ülkelerine transfer ederek fiyatların düşmesini engellemekte ve bu ülkeleri gıda ithalatçısı haline getirmektedir. 1973 yılında Sovyetlerin ABD’den büyük miktarda tahıl ithalatı ile baş gösteren gıda krizine, petrol krizinin eklenmesi ile bu gıda rejimi sona erer (McMichael, 2005: 279).

GRA teorisyenleri, üçüncü gıda rejimi üzerinde mutabakata varamazlar. Friedmann (2005), Burch ve Lawrence (2009), üçüncü gıda rejimin henüz ortaya çıkmakta olduğunu, üçüncü gıda rejimi içinde olmadığını söyler. Friedmann’a göre, yeni bir gıda rejiminin ortaya çıkması için bir toplumsal hareket gerekmektedir. Birinci gıda rejimi, Avrupa’da şehirlerde birikmiş işçi sınıfının toplumsal hareketinden: ikinci gıda rejimi ise Amerika kıtasına giden yerleşmecilerin toplumsal hareketinden doğmuştur (2005: 236). İlk rejimin çözülmesi (Britanya hegemonyası), ikinci rejimin (Birleşik Devletler Hegemonyası) ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tarım desteklemeleri ve gümrük duvarlarının ardında, tarımın sanayileşmesini sağlayan korumacı programlar üzerinde inşa edilen ikinci gıda rejiminin varisi kurumsal/şirket ekolojik/çevreci rejim (*corporate environmental food regime*), Friedmann tarafından yeni bir birikim raundu olarak “yeşil kapitalizmin” yayılması ile tanımlanır. Yeni oluşan tarım-gıda sermayesi, çevreci hareketler tarafından dile getirilen adil ticaret, tüketici sağlığı, hayvan sağlığı gibi talepleri dikkatlice seçip kendi ajandasına dahil ederek bu yeni birikim modelini oluşturur (2005: 229). Benzer şekilde Guthman da gıda aktivistlerinin *food from somewhere*, etik üretim, ekolojik tarım gibi ajandalarının çoktan neoliberal özelliğe dahil olduğunu yani alınıp satılır hale geldiğini söyler (2008: 111).

Burch ve Lawrence ise üçüncü gıda rejimine, tarım-gıda zincirlerinin yeniden organize olmasından kazanç sağlayan küresel şirketlerin liderlik edeceğini söyler. “Taze ve sağlıklı” gıdaların süpermarketler tarafından teslimatı bir göstergedir; diğeri yemeye hazır gıdaların satışısıdır; bir diğeri süpermarketlerin kendi markalarını taşıyan ürünleridir (2009: 267). Süpermarketler, üretim ve tüketimin kesiştiği anahtar lokasyonlar haline gelmiştir. Gıda sisteminin kültürel analizi (Dixon, 2002), süpermarketlerin kendilerini gıda konusunda bir otorite gibi sunarak, tüketicilerde sadakat yarattığını ve tüketici tercihlerini etkilediğini söyler. Bir başka deyişle süpermarketler tüketimi yönlendirerek üretimi kontrol altında tutar (Burch ve Lawrence, 2005: 8). Böylece, bir yandan ihracat odaklı üretim yapan gelişmekte olan ülkelerdeki üreticilerin emek yoğun ürünlerini ucuza mal ederken bir yandan da bu

üreticilerin üzerindeki baskıyı kalite standartları, sertifikalı üretim gibi uygulamalarla arttırmırlar.

McMichael üçüncü gıda rejimini (1980-), “şirketleştirilmiş gıda rejimi” (*corporate food regime*) olarak adlandırır. Friedmann’ın aksine McMichael, bugünün neoliberal dünya düzeninin “şirketleştirilmiş gıda rejimine” (*corporate food regime*) dayandığını ve kendisinden önce gelen rejimin mirası etrafında şekillendiğini söyler. Bu yeni rejim, tahıl üreten Kuzey ile yüksek değerli ürünler (et, meyve ve sebze) üreten Güney arasında politik olarak inşa edilmiş bir tarımsal iş bölümü tarafından organize edilir (2009: 148). Uluslararası iş bölümü ancak, sermayenin politik tarihindeki bir değişikliğin sonucu olarak ortaya çıkar. Neoliberal küreselleşme projesi ile ulus devlet egemenliğinin ve vatandaşlığın ortadan kalkmasına paralel olarak refah devleti ve kalkınma politikalarının da sonu gelmiştir. Bir başka deyişle uluslararası şirketler, bankalar, kurumlar ve para piyasaları; kalkınmacı projenin yarattığı krize cevap olarak küreselleşme projesini ilan eder. Şirketlerin kontrolündeki bu süreçte Dünya Ticaret Örgütü’nün Tarım Mutabakatı, IMF’in Yapısal Reformları ve Dünya Bankasının desteklemeleri araç vazifesi görür (McMichael, 2005: 277).

McMichael küreselleşme sürecini “ikinci yeşil devrim” fenomeni olarak ele alır. İlkinden farklı olarak; kamudan özel teşebbüse, temel tahıl ürünlerinden yüksek değerli gıdalara, iç piyasadan küresel piyasalara geçilmiştir (2009: 150). “İkinci yeşil devrim” sürecinde çevre ve yarı çevre ülkelerden emek yoğun yüksek değerli tarımsal ürünleri nispeten düşük fiyatlarla ihraç eden merkez ülkeler; tarımsal üretimde korumacı politikaları ve devlet desteklerini bırakmaya başlayan çevre ve yarı çevre ülkelere yeni bitki çeşitleri, yeni gübre ve bitki koruma ürünleri ithal etmeye başlar. McMichael, Pistorius ve van Wyk’ın (1999) üçüncü gıda rejimini yeniden yorumlayarak “üçüncü tarım-gıda düzeni” kavramını oluşturduklarını söyler. Üçüncü tarım-gıda düzenine göre; tarımsal AR-GE süreçlerinde kamunun yatırımlarının büyümesi düşüş göstermiş, kamu fonlarından yararlanan özel tarım endüstrisi gelişmiştir. Artan finansal ve teknolojik kapasiteleri ise tohum ıslahı ve agrokimya sanayi üçüncü tarım-gıda düzeninde ürün gelişmesi için merkezi ve dinamik güç olur (2009: 150). Lawrence ve Burch; merkez ülkelerden gelen bu yeni tarım girdilerinin, yarı çevre ülkelerdeki hükümetlerce ekonomiye sağladığı gelirin sabit olduğu düşünülen tarımın sürdürülebilirliği ve kırsal yeniden yapılanma için kaçınılmaz olduğunu iddia ederler. Fakat, bu ürünlerin gelişimi ve dağılımının havza tarımında

yarattığı genetik manipölasyon, yoğun ilaç kullanımının suçul ve karasal ekosisteme verdiği zarar ve artan üretim maliyetleri dikkate alınmamıştır. Lawrence ve Valacy ise bu değişimi sürdürülebilirlik olarak değil, kendisi için katı çevreci düzenlemelere giden merkez ölkelerin post-fordist ekonomik yapılarının (çevreci niche üretimlerin savunulmaya ve ortaya çıkmaya başladığı), çevresel olarak zararlı fordist üretim yapılarını yarı çevreye ihraç etmesi olarak yorumlar (1994: 90-1).

Polanyi, “ekonomik liberalizm ve sosyal korumacılık” gibi iki düzenleyici ilkenin yarattığı kurumsal gerilime işaret eder (2017: 195). Bu gerilimden çifte hareket doğmaktadır. Çifte hareketin liberalizmin yarattığı tahribata karşı ortaya çıkan ikinci evresi; ekonomik liberalizmin esasında kendiliğinden olmayan ve devlet tarafından düzenlenen karakteristiğine karşılık “kendiliğindendir, doğaldır ve tabandan kaynaklanır... Liberalizm küresel bir ekonomik düzendir; ona karşı verilecek mücadele de küresel olacaktır” (Keyder ve Yenal, 2014: 47). McMichael, Via Campesina’nın başlattığı “gıda egemenliğini” küresel sermayeye karşı başlamış çifte hareket olarak değerlendirir. Bu hareket tarımsal üretimin üçüncü gıda rejiminden çıkmak için yegâne ihtimaldir (2005: 298). 1996’da Roma’da düzenlenen Dünya Gıda Zirvesi’nde La Via Campesina sunduğu bildiri, “gıdanın nasıl üretileceği, ne kadar üretileceği, ticaretinin nasıl olacağı gibi hemen her konuyu üreticilerin tüketicilerle birlikte belirleyebilme hakkının” altını çizen gıda egemenliği kavramını vurgulamışlardır (Aysu, 2015: 151; Wald, 2015: 108). Via Campesina, günümüz küresel neoliberal kapitalizminin küresel tarımsal direnişi olarak görölmektedir.

McMichael’in bu yaklaşımına karşı Friedmann, çiftçilik ve tarımın tarihini ve olası geleceğini yorumlayan bir analitik projenin (GRA), gıda egemenliğinin politik projesinden ayrılması gerektiğini söyler (2016: 681). Çünkü bu durum, gıda egemenliği projesi altında dünya köylüleri için ses, saygı ve otonomi, stigma ve marjinalleştirmenin son bulması taleplerine zarar verir. Gıda egemenliğinin GRA içinde ele alınması; bu talepleri dile getirirken köylüleri, çiftçileri tek tipleştirerek onların içindeki farklılıkların ve farklı taleplerin göz ardı edilmesine sebep olur. Modernistlerin, köylülüğü baş edilmesi ve ortadan kaldırılması gereken bir sorun, köylüleri de değiştirilmesi, modernleştirilmesi gereken insanlar olarak görmesi gibi köylülüğü ekolojik devamlılığı koruyarak tüm dünyayı besleyebilecek kadim bir bilgi ve köylüleri de bu kadim bilginin sahibi kimseler olarak görmeye zorlar. Bernstein, “köylü”, “küçük”, “küçük ölçekli çiftçi” ya da “aile” çiftçisi terimlerinin kolaylıkla

birbiri yerine kullanılamayacağını altını çizer (2014: 12). Tarımsal üretimde, köylüler ve küçük meta üreticileri arasındaki farklılıklar bir yana hane halkları içindeki konumlar bile eşit değildir (2014: 131). Dolayısıyla, ulusaşırı şirketler ve onların ulusal alandaki temsilleri olan şirketler haricindeki üreticilerin hepsini aynı ve bir olarak görmek onların farklılıklarına ve farklılaşan taleplerine karşı körleşmemize sebep olur.

GRA bir üstyapı anlatısının, tarihsel ve bütüncül bir yaklaşımın cazibesini taşır. Tarım-gıda dönüşümünü anlamak için kullanışlı bir çerçeve ve terminoloji sunar. Yalnızca değişen pazar mekanizmalarını değil üretimin kendisinin de dönüşümünü biyolojik temelleri içinde ele alarak bütünsel bir şekilde tarımsal üretimin ekolojik, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği, riskleri ve belirsizlikleri üzerine düşünmemizi sağlar. Fakat, bir yandan da sanki her şeyi tek görme hastalığına sebep oluyor gibidir. McMichael'ın Via Campesina'sı hep birlikte hareket edecek dünya çiftçileri ile oluşur. Oysa gerçekte Via campesinanın Brezilya'daki örgütlenmesi ile Bolivya'daki örgütlenmesi ve üyeleri bambaşkadır (Bernstein, 2020: 1539-40). Borras vd. de tarımsal hareketlerin (*agrarian movements*) farklı niyet ve taleplerdeki sosyal sınıflar ve gruplardan oluştuğunu söyler. Dolayısıyla bu hareketlere dahil olan aktörlerin ve onların niyet ve taleplerinin etkili bir şekilde temsil edilmesi için tarımsal hareketleri daimî, otomatik ve problemsiz olarak görmemek gerekmektedir (2008: 182). Üreticiler; ne ürettiklerine, nerede üretim yaptıklarına, dahil oldukları ağlara göre bambaşka karakterde olabilirler (burada bir üretim ölçeğini kastetmiyorum). Yahut tarımsal üretimi gerçekleştiren kesimler arasında bile (çiftçi, ortakçı, icarcı, yevmiyeci) derin farklılıklar bulunur. Üreticileri hep birden görmek, üreticilerle etkileşime geçerek ağlar yaratan insan ve insan olmayan aktörler arasındaki ihtilafları, çatışmaları anlamaya, izlemeye ve çözüm üretmeye engel olur. Dünyanın bir yerinde yemeye hazır gıda ya da dondurulmuş gıda sektörünün çok gelişmiş olması perakende devrimi ile tüm tarım-gıda sisteminin dönüşüm geçireceği anlamına gelmez. Örneğin Türk taze meyve sebze tarımında, üreticilerin organik ya da ekolojik üretim yapma, süpermarketlerin sert taleplerine uyma gibi bir çabası yoktur. Büyük çoğunluğunun bir şekilde “köy ayaklı” olduğu, uzakta bir köyünün olduğu, üreticilerin üretim süreçlerine şahit olduğu bir toplumda, organik ve ekolojik kaygılar çok küçük bir kesim tarafından paylaşılır. Bu kaygılar elbette önemsiz değildir, fakat ciddi dönüşümler yaratmadıkları gibi ağlardaki etkileşim alanları da son derece sınırlıdır. Kaldı ki bu özelleşmiş tüketim

biçimlerinden, kalite standartlarından, “süpermarket devriminden”, sertifikasyondan önce de “tarım sorunu”, aktörler arası çatışma mevcuttur. Üstelik bugün, özelleşmiş tüketim talepleri bir yana gıdaya ulaşabilmenin kendisi bir soruna dönüşmüştür.

2.1.4. Aktör Ağ Teorisi

Aktör/Fail/Eyleyen Ağ Teorisi (Actor-Network Theory), 1970’li yılların sonunda, sosyal ve teknik olarak ayırt edici bir öncül olmaksızın bilimsel ve teknolojik faaliyetleri anlamak için bir girişim¹⁶ olarak ortaya çıkmıştır. Bruno Latour, Michael Callon, John Law ve Annemarie Mol, Aktör Ağ Teorisi (AAT) ile bağdaştırılan isimlerdir. Law, Aktör Ağ Teorisini, toplumsal ve doğal dünyadaki tüm şeylere içinde bulundukları “ağ” ilişkilerinde sürekli olarak etkiler yaratıkları varsayımı ile yaklaşan materyal semiyotik¹⁷ araçlar, anlayışlar ve analiz metotları olarak tasvir eder. Bu ilişkilerin mizansenini dışında hiçbir gerçeklik ve form olmadığını varsayar. Bu sebeple AAT çalışmaları, ağları ve ağlardaki pratikleri araştırır ve karakterize eder (2009: 141). AAT içinde “grup formasyonu, aktörler/aktantlar (*actants*), genelleştirilmiş simetri (*generalized symmetry*), eylemlilik (*agency*), ağlar (*networks*), çeviri (*translation*), kara kutu (*black box*)” kavramları teoriyi karakterize eden ve işlerlik kazandıran önemli terminolojilerdir.

Aktör Ağ Teorisinde Latour’a göre, araştırılan şey bir grup değil, grubun bir araya gelmesi ya da dağılması olmalıdır. Sessiz ve görünmez bağlantılarla bir araya gelmiş halihazırda var olan grupları incelemektense grup oluşumu izlenmelidir (2005: 30). Araştırmacının, aktörleri neyin toplumsal yaptığını tanımlamaması aksine aktörlerin işlerini yapmalarına izin vermesi gerektiğini söyler. AAT’ye göre, önceden bir toplum ya da toplumsal varoluşlar yoktur. Toplum, yeniden bir araya toplamanın/kümelenmenin/birleşmenin (*assemblage*) özgün bir hareketidir (2005: 36). Böylece, nasıl bir araya geldikleri bilinmeyen homojen görünümlü gruplardan kurtulup, birleşmeleri ve bu birleşim süreçlerindeki ihtilafları görebiliriz. Örneğin; komisyoncuları, ihracatçıları, tüccarları ya da süpermarketleri, pazarcıları homojen

¹⁶ Latour ve Woolgar’ın *Laboratory Life* (1979) ve Latour’un *Science in Action* (1987) kitaplarında AAT’nin ilk izleri görülür.

¹⁷ AAT içerisinde semiyotik, verilen ağ elementlerinin karşılıklı tanımı ve şekillenmesi anlamında kullanılır. Anlamanın nasıl inşa edildiği ile ilgilidir. Semiyotik, düzen ya da izlek inşa etme çalışmasıdır ve metinlere olduğu gibi makinalara, bedenlere, program dillerine de uygulanabilir, simge ve sembollerle sınırlı değildir. Makinaların semiyotiğinin temel boyutu, simgeden şeylere hareket edebilme ve şeylerden geri dönebilme yeteneğidir (Akrich ve Latour, 1992: 259).

olarak ele alan aracilar gibi terimlerden kurtulur ve bu aktörler arasındaki çatışmaları ve birleşmeleri gözlemlene fırsatı yakalayabiliriz. Yahut buğday, zeytin, taze meyve sebze, fındık gibi farklı yetiştirme, depolanma ve tüketilme koşulları olan ürünlerin üreticilerden tüketicilere ulaşmasını sağlayan “aracilar” aynı metotları kullanan aynı kişiler midir?

Buna ek olarak Latour, “görünmez sosyal güçlerden” (piyasa, devlet, sınıf) ve halihazırda toplanmış varlıkların mutlak yorumu ya da homojen bağlar demetinden uzak durulması gerektiğini öne sürer (2005: 103). Çünkü bu kavramlar, eyleyenleri dışarıda bırakarak aktörlerin hareketlerinin görülmesini engelleyen etkiler yaratır. Yüzsüz bir varlık olarak devletlere, piyasalara, tüzel kişiliklere, şirketlere nasıl temas edebiliriz? Tüm bunlar adına hareket etme gücüne sahip olan birileri olmak zorundadır. Önemli olan bu kişilerin kim oldukları değil bu bireylerin; şeylerin ve insanların kompleks ağlarından oluşan devletlerin, piyasaların ya da şirketlerin içinde pozisyon almalarına ve onlar adına hareket etmelerine neyin sebep olduğu ve bu pozisyonlarda nasıl hareket ettikleridir. Örneğin, tohum şirketleri ilk bakışta yalnızca daha verimli çeşitler sunarak üreticilerin girdi maliyetlerini arttıran ve üreticilerin elinden üretim elemanlarını alan tüzel kişilikler olarak görülebilir. Oysa bir tohum şirketi tohumlardan, deney kayıtlarından, bilim insanlarından, kongrelerden, üniversite iş birliklerinden, pazarlama ve planlama süreçlerinden, üreticilerin taleplerine yönelik araştırmalarından (söz gelimi tuta zararlısına dayanımı yüksek bir domates çeşidi), borsa değerlemelerinden, lobi faaliyetlerinden ve daha pek çok farklı aktörden meydana gelir. Yeni bir hibrit salatalık çeşidi geliştirmeyi hedefleyen bir bilim insanının amacı üreticilerin elinden üretim elemanlarını almak ya da maliyetleri arttırmak olmayabilir. Yahut “görünmez bir sosyal güç” olarak piyasa pek çok farklı aktörün farklı niyetlerle dahil olduğu ya da dahil edildiği bir ağ olabilir. Ona belli anlamlar atfetmek yerine bizzat onun mekanını kuran aktörlerin hareketlerine bakılarak anlaşılmalıdır.

Aktör Ağ Teorisinin “genelleştirilmiş simetri” (*generalized symmetry*) prensibine göre; toplumsal, doğal ve teknolojik olan arasında sınırları katı bir şekilde çizilmiş ayrımlar yoktur. Genelleştirilmiş simetri prensibi, insan olan ve insan olmayan aktörlere eşit önem vermeyi öngörür. Latour; doğayı, insan söylemleri ve ilişkileri ile insanların inşa ettiği ve açıkladığı fenomenlere sürgün eden sosyal inşacılığın aksine genelleştirilmiş simetri ilkesinin doğayı ve toplumu, insan ve insan olmayan aktörleri

aynı düzleme oturttuğunu söyler (1993: 95). Bu simetrik noktadan, içinde bulundukları ilişkilere göre sosyal ve doğal olarak atıflar alan insan ve insan olmayan gözlem objeleri aynı açıklama repertuarı ile ele alınabilir. Böylece AAT, bir fenomeni insan ve insan olmayan aktörler arasındaki ilişkiler anlamında tasvir etmeyi amaçlar. Akrich ve Latour, aktantları (*actant*), her çeşit hareket (*act*) ve hakeret/aksiyon (*action*) değişimi olarak tanımlar (1992: 259). Aktörler/aktantlar, AAT'nin “aktör-ağ” adını verdikleri grupları/toplanmaları oluştururlar. Dolayısıyla aktör/aktant bir eylemde bulunan anlamına gelir. Aktörlerin diğer aktörleri değiştirebilme, dönüştürebilme gücü vardır. Bu güce eylemlilik/failik (*agency*) denir. Bir aktör hareket ettiğinde başka bir aktör ile etkileşime geçer. Bu etkileşim esnasında ise diğer aktörlerde değişime sebep olur. Yalnızca insan olanlar insan olmayanları değil, insan olmayanlar da insanları sürekli olarak değişime uğratar. İnsan olmayanlar, insanlar onlarla canı istediği her şeyi yaparken öylece durup beklemey, hareket ederler (Busch ve Juska, 2008: 693). Hawaii ve Afrika'dan soğuk zincir teknolojileri sayesinde Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'ya seyahat eden ananasların bu yolculuğa tepkisi daha az lezzetli olmaktadır. Öte yandan bu seyahati mümkün kılan teknolojik değişimler, yalnızca doğru teknik eğitime sahip doğru insanların marifeti değildir. Giderleri karşılayacak fonları, laboratuvar ekipmanları, pek çok yetiştiricinin itinalı çalışması da bu sürece dahildir (Busch ve Juska, 2008: 693-4). Latour, “katı gerçekliğin” ardında neler olduğunu tanımlayan ya da onu üzerinde inşa edildiği -toplum- gibi şeyler vasıtasıyla açıklayan sosyal inşacılığın aksine AAT'nin nesne olarak analiz edilen gerçekçiliğine işaret eder (2005:91). Başka bir deyiş ile AAT içinde toplumsalın ayrıcalıklı bir konumu yoktur. Bu sebeple AAT yalnızca insanları değil; harekette bulunan/eyleyen her şeyi: insanları, hayvanları, bitkileri, objeleri, kavramları da aktör/aktant olarak ele alır.

Jones ve Cloke, insan olamayanların öylece durup bekleyen sabitler olmadıklarını, hatta insanlar olmaksızın da hareket halinde olduklarını ağaçların analizi ile aktarırlar. Ağaçlar; güneş, su ve topraktaki besinlerle eyleme geçerek büyür, gelişir, çiçeklenir, meyve verir ve tohum yayarlar (“rutin aksiyonlar”). Çoğalarak bulundukları çevreyi dönüştürürler (2008: 80). Bulundukları çevrede çoğalarak, mikro organizmaların, kuşların, hayvanların yaşamlarını etkilerler. DNA'larını aktararak ve değişen koşullara adapte olarak varlıklarını ve var oluşlarını sürdürürler (“amaca yönelik aksiyonlar”). Mekânın üretimine dahil olarak sundukları manzara ile insanlarda duygusal tepkiler

oluşturabilirler (2008:80). İnsan olmayanlar, diğer insan ve insan olmayan aktörlerle birlikte eyleyebilme, bu eylemlerden etkilenme ve etkileyebilme kapasitesine sahiptir.

Latour'a göre aktörler, (*hareketli bulunanlar*) tek başlarına aksiyonun kaynağı değildirler. Fakat, aksiyonu oluşturan diğer pek çok etmen etrafında hareketli bir hedef gibi davranırlar. Dolayısıyla da aksiyonun kaynağı, aksiyonu etkileyen insan ve insan dışı varlıklarla aktörün kurduğu bağlar, sosyal ağlardır (2005: 46). Aktörler, ağlara dahil olmadan tek başlarına bir şey belirtmezler. Ama ne aktörler ağlara ne de ağlar aktörlere indirgenemez. Aktör/aktant terimi varlıktan ya da anlamdan ziyade dikkati eylemin kendisine yöneltmeye ilişkindir. Aktörler ağların içinde, ağlar da aktörlerle birlikte yeniden bağlanma ile var olur (Callon, 1987: 93). Ağı tanımlayan aksiyondur/eylemdir, sabit ilişkiler seti değildir (Latour, 2005: 128). Ağlar belirlenmiş şeyler değildir. Yahut telefon veya metro gibi birbirine bağlı noktaların kaba ve sabit formları da değildir. Çünkü ağları var eden ve onların içinde ifadesini bulan aktörlerin beklenmedik şeyler yapabilme, dönüşebilme, dönüştürebilme, ayrılabilme ve yeni ağlar kurabilme yetisi vardır (aracı/mediator olarak) (Latour, 2005: 12). İyi bir AAT çalışmasında tüm aktörler bir şeyler yapar, hiçbiri durup beklemeyiz ya da yalnızca aktarım yapmaz, diğer aktörler ve ağı dönüştürür (Latour, 2005: 128). Bir başka deyişle, AAT'de, eylemde bulunanların (*actant/actor*) eyleyebilme (*agency*) yeteneğinin altı çizilir, doğal hallerinde herhangi bir özellikleri yoktur. Yani aktörler ağlara gömülü değildir, bizzat ağların kendisidir. Böylece eyleyebilme, bir başka eyleyenle ilişkiye girme yetisi bulunan ve bu ilişkiden hem etkileyerek hem de etkilenecek çıkan her şey (insan, araba, ağaç, böcek) aktör/actant olarak kabul edilebilir ve eylemleri ile ağlar oluşturur.

AAT'nin insan olmayanları da aktör olarak görmesi ve ağlarda izlerini takip etmesi, tarım çalışmaları için çok faydalı olacaktır. Zira örtü altı tarımsal üretim; toprak, su, tohum, böcek, virüs, mantar, sera plastiği, ürün standardı, pestisit lisansları, gübre reçeteleri, toprak analiz testleri ve daha birçok insan olmayan aktörün oluşturduğu ağlardan meydana gelir. Bu insan olmayan aktörlerin yokluğunda örtü altı tarımsal üretimden de bahsedilemez. Üstelik bu aktörlerin tarımsal üretimi ve tüketimi etkileme, dönüştürme kabiliyeti de çok fazladır.

Çeviri/tercüme (*translation*), AAT içerisindeki bir başka temel konsepttir. Latour, çevirinin yer değiştirme, kayma, sapma, türetme, aracılık, daha önce var olmayan ya da iki unsuru belli bir derecede değiştiren bağlar kurma olduğunu söyler (1988: 32).

Çevri kavramı, insan ve insan olmayan aktörlerin nasıl bağlandığını, ağ formunu aldığını tasvir eder. Kavram ayrıca, yeni kümelenmelere dahil olan aktörlerin değişiminin de altını çizer. Bir aktör başka bir aktör ile eyleme geçer ve bu eyleme karşı bir tepki geliştirir. Çeviri, bir aktör eylemi ile başka bir aktörü uyardığında ortaya çıkar. Örneğin, cildimiz soğukta diken diken olur, karıncalanır. Bu cildin soğuğa karşı verdiği tepkidir. Fakat bu tepki esnasında aynı zamanda soğuk başka bir şeye, karıncalanmaya-diken diken olmaya çevrilmiş, ifadesini bu şekilde bulmuştur. Üreticiler pestisitler ile eyleme geçtiğinde pestisitler, üreticiler, bitkiler, zararlı organizmalar, atmosfer, sera plastiği, agro kimya şirketleri, ihracatçılar, devlet kurumları, ziraat mühendisleri arasında bir ağ kurulur. Fakat bu ağ içinde pestisitlerin farklı aktörlerle girdiği eyleme bağlı olarak farklı tercümeleri vardır. Üreticiler için uzun süreli kullanımda kronik maruziyete bağlı hastalık ve maliyet, bitkiler için hastalığa karşı çözüm, zararlı organizmalar için varlıklarını tehdit eden bir faktör, atmosfer için nakliyeleri esnasında kullanılan enerji dolayısıyla karbon salınımı, sera plastiği için sürekli kullanımda hızlı deformasyon, agro kimya şirketleri için gelir/ARGE/planlama/pazarlama, ihracatçılar için ihracat sırasında kalıntısı bulunması halinde maddi zarar, devlet kurumları için kullanımı yasal düzenlemelere bağlanması gereken bir materyal, ziraat mühendisleri için nasıl kullanılacağı hakkında üreticilere verecekleri bilgi ve tavsiye olarak tercüme edilebilir. Çeviri/tercüme kavramı, insan ve insan olmayan aktörlerin değişmez sabitler olmadıklarını, eylemde bulunmadan bir anlam ifade etmediklerini bir kere daha gösterir.

Çeviri konsepti “aracılar” (*mediators*) ve “arabulucular” (*intermediaries*) kavramları ile daha iyi anlaşılabilir. Latour, arabulucuları iç işleyiş hakkında herhangi bir bilgi olmaksızın objelerin girdiler ve çıktılar olarak görülebildiği bir kara kutuya benzetir. Arabulucular, anlamı ve kuvveti dönüştürmeden aktarırlar. Arabulucuların aksine araçlar ise taşıdıklarını varsaydıkları unsuru ya da anlamı dönüştürür, çevirir, başka anlamlar verir, modifiye eder (2005: 39). Aktörler çevrilmediğinde ya da kendilerini çevirmediğinde karşılıklı bir etkileşim söz konusu olmadığı için ağ da kurulamaz. Bu anlamda “çeviri” konseptinin özelleşmiş anlamı, nedenselliği (girdi-çıkıtı) aktarmayan fakat iki aracıyı bir arada var olmaya kışkırtan ilişkidir. AAT için toplum, toplumsal alan, toplumsal bağlar yoktur; araçlar arasında var olan çevirilerin yarattığı izlenebilir birlikler vardır (2005: 108). Örtü altı tarımsal üretimde çeviri konseptinden faydalanmanın, insan olmayanların hareketlerini görmek açısından oldukça önemli

olduğu düşüncesindeyim. Örneğin, her sene bir üretim bölgesinde meydana gelen ve üretim düzenine ciddi şekilde zarar veren aşırı hava olayları bu anlamda ele alınabilir. Yıkılan seralar yahut artan böcek popülasyonu iklim değişikliğinin bir çevirisidir. Yahut toprak yalnızca fide dikilen, gübre verilen ve karşılığında ürün alınan bir kara kutu değildir. Gübrelerin topraktaki çevirisi ph dengesini bozulması ve toprak verimliliğinin düşüşü olduğunda, toprak da ürün kalitesi, lezzeti, kokusu ve miktarında tercümesini bulur.

Burgess ve diğerleri; çevirinin/tercümenin, temsil etme hakkı kazanma, diğer aktörler adına konuşma, onlara belli tanımlar koyma ve roller biçme girişimine ilişkin olduğunu söyler. Bu girişimin başarılı olabilmesi için diğer aktörlerin dünyalarının kolonize edilmesi gerekmektedir. Aktörlerin gücü diğerlerini ağa kaydedebilme (*enrolment*) yeteneklerine bağlıdır (2000:123). Bir aktör, ağa beraberinde ne kadar başka aktör (teknoloji, metin, materyal, para) dahil edebilirse o kadar güçlenir (2000:124). Örneğin hibrit tohumlar tarımsal üretim ağına beraberlerinde daha çok aktörün (ARGE çalışmaları, bilim insanları, fonlar, agro kimya şirketleri, yasal düzenlemeler, lobi faaliyetleri gübreler, ilaçlar, daha çok ürün, fide şirketleri) tarımsal üretim ağına dahil olmasını sağlayarak ata ve standart tohumlara karşı güçlenmiştir. Fakat, hibrit tohumların da etkisiyle ağa dahil olan başka bir aktör de benzer bir şekilde güçlenebilir. İklim değişikliği ve beraberinde gelen aşırı hava olayları, mevsim normallerindeki değişimler, artan zararlı böcek popülasyonları ve bu konularda yapılan bilimsel çalışmalar, yeni yasal düzenlemeler, haberler, kamuoyu talepleri, hibrit tohumlara karşı iklim değişikliğine uyum sağlayabilecek anaç tohumlarla üretim yapılmasına yol açabilir. Yahut üreticiler, üretim biçimlerinin aşırı kimyasal kullanımı dolayısıyla ekosisteme zarar verdiklerini dile getiren uzmanlar ve gruplar karşısında (ve onların verileri, laboratuvarları, ekipmanları, lobi faaliyetleri, iletişim kanalları) daha güçsüz durumda olabilir, bu kesimlerce “cahil, bilgisiz, duyarsız” olarak tercüme edilebilirler. Fakat aktörlerin, diğer aktörlerin kendilerine biçtikleri rolü reddetmelerine olanak sağlayan dahil oldukları çeşitli ağlardan edindikleri başka tercümeleri vardır (Burgess vd., 2000: 125). Dolayısıyla üreticiler bu tercümeyle karşı farklı ilişkileri dolayısıyla “gıda üreticileri ya da doğanın doğal koruyucuları, şehirdeki insanları beslenme ihtiyaçlarını giderenler” olarak da tercüme edilebilirler.¹⁸

¹⁸ Bu konu hakkında daha fazla detay için sayfa 84-85’e bakabilirsiniz.

AAT içinde, tarımsal dönüşümleri incelemek için kullanışlı olan bir diğer araç “kara kutu” kavramıdır. Kara kutular, içerikleri teknik kabul edildiği için bu teknik alanın dışındakilere görünmez/anlaşılmaz/opak olan aletler, pratikler ve organizasyonlardır (Latour, 1987: 13). Becker, kara kutunun “en çok bilmeyi istediğimiz şeyin”, “A’nın B’ye nasıl neden olduğunun”, “içeri giren şeyin nasıl...diğer uçtan çıkan şeye” dönüştüğünün bilinmesini engellediğini öne sürer. “Tek bildiğimiz bu düzenli makineye giren ve çıkan şeydir” (2017, 95). Tohum nasıl meyve sebze haline gelir? Pestisitler içerilerindeki hangi bileşenin kimyasal reaksiyonu ile böcekleri öldürür? Gübreler bitki kökleri, bedenleri, yaprakları ile nasıl hareket ederler? Yahut daha genel bir soru olarak tarım nasıl yapılır? Sera kapısından ucuza çıkan bir domatesin şehirdeki süpermarket rafında çok daha pahalı olduğu ve buna aracılardan sebep olduğu söylenir ama bu fiyat farkı nasıl oluşur? Bu sorulara yanıt vermek, insan olmayan aktörlerin sabitler olmadıklarını, dönüşme ve dönüştürme kapasitesine sahip olduklarını gösterirken, bu aktörler üzerinde sonsuz ve sorumsuzca eylemlemeyeceğine de işaret etmektedir. Bununla birlikte, tarımsal üretimde ve ürünlerin tedarikinde teknoloji ve bilimin rolü, üreticilerin, devletin, yönerge ve yasaların, lobilerin, vergi politikalarının, enerji krizinin rolü de görünür olacaktır. Kara kutuyu açmak ve içindekilerin ortalığa saçılmasını sağlamak, Pandora’nın kutusunu açmak gibidir (Latour, 1999: 23). AAT; hükümetler, teknolojiler, bilgi, para ve insanlar arasındaki izleri takip ederek, bilim ve teknolojinin kara kutusunu açmaya çalışır. Bilim ve teknoloji olarak nihayete eren bu bağlantılar, bilim ve teknolojinin niçin ve nasıl yapıldığını da ortaya çıkarır. İklim değişikliği, deli dana hastalığı, tarım topraklarının çölleşmesi, arı popülasyonunun azalması kara kutunun aralanmasıdır.

Latour, bir araştırmacının tek yapması gereken şeyin elinde bir araştırma defteriyle aktörlerin izlerini takip etmek olduğunu söyler (2005: 30). İnsan ve insan olmayan aktörlerin hareketi ile ortaya çıkan ağlar birlikler, toplanmalar, gruplar oluşturur. Bu gruplar ne homojen ne de uzlaşmaya dayılı ortaya çıkmıştır. Aksine pek çok ihtilaf barındırırlar. Aktör Ağ Teorisi bir araştırmacının, aktörlerin hareketleri sonucunda ortaya çıkan izleri takip ederek ihtilafları ve toplanmaları tasvir etmesini sağlar. Bunu yaparken toplumsal-doğal, küresel-yerel, insan-insan olmayan gibi verili olan tüm sınıflandırma, sınırlandırma ve tanımlamaları yeniden ele alır.

Aktör Ağ Teorisi; bilimsel faaliyetlerin sosyal çalışmalarındaki aktüel teorik değişimleri temel alarak, klasik ve Marksist politik ekonominin kurucu karşıtlıklarına

itiraz eder. Bir taraftan makro-mikro zıtlığını imha ederken, diğer taraftan da doğa ve toplum arasındaki ayrımı ortadan kaldırır (Busch ve Juska, 2009: 691). “İki uç, yerel ile küresel, burada ağlar adı verilen arabuluculuk (intermediaries) düzenlemelerinden çok daha az ilgi çekicidir” (Latour, 2008: 153). “Uzun bir ağ bile her noktasında yerel kalır.” Örneğin, bir demiryolu yerel olmadığı gibi küresel de değildir. “Tüm noktalarında yereldir, çünkü her zaman hemzemin geçitler, demiryolu görevlileri, kimi zaman ise garlar ile otomatik bilet makineleri bulursunuz. Ama pekâlâ küreseldir de çünkü sizi Madrid’ten Berlin’e ya da Brest’ten Vladivostok’a taşır” (Latour, 2008: 146-7). Yerelden küresele aralıksız patikalar vardır ve bu patikaları takip etmek onlarda bir ölçek değişimini gerektirmez. Çünkü süreçler ve varlıklar kendi kendilerini belirli bir mekânsal ölçeğin içinde sınırlandırmaz, homojen değil, hibritlerdir. (Whatmore ve Lorraine, 2008: 239).

Zeybek, mekânın “ne tümüyle dışarıya kapalı ne de tümüyle bir diğer yerin etkisine açık” olmadığını söyler. “Her mekân belli ölçülerde diğer yerlerle etkileşim halindedir, ancak bu onu küresel güçlerin her parametresi önceden bilinen bir yansıması haline getirmez” (2016: 9). Mekânın önemini göz ardı etmeden küresel ve yerel gibi ayrımlardan uzaklaşmak ve mekânın ne olduğunu yeniden toplasmlarla, aktör ağlarla, ilişkiler içinde kurmak, tarımsal dönüşümleri anlamak için son derece önemli. Böylece, Dünya Sistemleri yaklaşımının tek taraflı olarak kurduğu güç ilişkisinin aslında her zaman öyle işlemediği, alıcı yönlendirmeli Küresel Meta Zincirlerindeki üreticilerin yazgılarına razı kurbanlar olmadığı, Gıda Rejimi Analizinde yalnızca kitle halinde (sosyal hareket ile) sistemi dönüştürme potansiyeline sahip olan bireylerinin aksine her aktörün hem dönüşüm hem de dönüştürme potansiyeli olduğu ortaya çıkıyor. Bir tohumun biyolojik olanakları tüm tarımsal üretim sürecini değiştirebiliyor. O yıl yağmurun az yağması, ya da yeni bir böcek türü politik iktidarı zora sokabiliyor ya da dönüşüm süreçlerinde; en az politik krizler ya da anlaşmalar dolayısıyla uygulamaya konulan ithalat-ihracat kotaları, tarım sübvansiyonları, uluslararası organizasyonların ajandaları kadar etkili olabiliyor. Sonuçta; insan ve insan dışı faktörlerden oluşan birçok mekânsal değişken, küreselleşme denen projeyi etkileyecek, sekteye uğratacak ve onun kendini yeniden düzenlemesine sebep olacak güce sahip. Yani, küresel olmayan -ve zaten küresel olanı yapan- etmenlerin de bir iktidarı var. Ne iktidar ve kontrol mütemadiyen ulusaşırı şirketlerde ya da ulus üstü

kurumlarda ne de küresel güçlerle yüz yüze kalanlar her zaman kurban. İktidar ve kontrol olanağı ilişkilerde açığa çıkıyor (Zeybek, 2016: 19).

Aktör Ağ Teorisi, tarımsal dönüşümleri incelemek için çok kullanışlı bir metodoloji ve terminoloji sunuyor. Gıda Rejimi Analizi ve Küresel Meta Zincirleri yaklaşımlarının aksine küresel ve yerel gibi ikiliklerden kaçınması, konuyu iktidarın merkezinden okuma zorunluluğundan kurtarıırken, analizin içindeki bir grubu (üreticileri ve insan olmayan aktörleri) öylece durup bekleyen, uysal bir kurban olma kaderinden azade ediyor. Öte yandan bu grubun homojen olmadığını, kendi içinde çekişmeleri olduğunu da gözler önüne seriyor. Böylece, AAT kullanan bir araştırmacıyı, tek görme kusurundan uzak tutuyor. Homojen görünen bir topluşmanın aslında ne kadar farklı hareket eden aktörden oluştuğunu gösteriyor. Aktörlerin hareketlerini ve izlerini takip etmek ise önceden tanımlanmış birleşmelerin (pazar, devlet, uluslararası organizasyonlar) aslında nasıl oluştuğunu inceleme fırsatı veriyor.

AAT, tarımsal dönüşümü izlemek ve anlamak için ne kadar faydalı ise tarımsal üretimdeki sorunları tasvir etme noktasında da o denli kullanışlı. Gıda Rejimi Analizinin tek bir yerden gelen etkilerle zor duruma düşen küçük üreticileri, ya yine oradan gelecek yardımla iyileşecek ya da sanki ortak beklentiler içindeki homojen bir grup gibi bir arada hareket ederek o etkiye karşı koyacak. Oysa bu üreticilerin ağlardaki hareketleri ve diğer aktörlerle kurdukları ilişkiler; sorunların nerelerde oluştuğu ile ilgili farklı fikirler verirken, çözümler için de aktör ağları izleyerek alternatifler sunabilir. Yahut, *tarım sorununu* kimin üretim yapacağı (küçük üretici-büyük üretici) merkezinden kopararak tarımsal üretimin insan olmayan aktörlerle birlikte var olduğunu ve bu aktörlerin karşı karşıya kaldığı risk ve belirsizlikleri analiz edebilecek şekilde genişletir. Öte yandan Friedland'ın Meta Sistemleri Analizi, yerel-küresel gibi ikilikler barındırmasına ve insan olmayan aktörlere yer vermemesine rağmen AAT ile gösterdiği benzerlikler, doğrudan tarımsal çalışmalara yönelik olması, tarımsal üretim sürecinde bilim ve teknolojiye önem vermesi ve risklere değinmesi dolayısıyla dikkat çekicidir. Aktör Ağ Teorisinin; üretim sürecinde yer alan insan ve insan olmayan aktörlerin ağlardaki davranışlarını ve toplanmalarını izlemek için sunduğu çerçeve tez çalışmam için son derece önemlidir.

2.2. Tarımsal Üretimde Risk ve Belirsizlik Olgusu

Uzun zamandır tarımsal üretimin bir parçası olagelen ve artık başka bir üretim şekli yokmuş gibi görülen birçok uygulama, bir zamanlar risklere karşı geliştirilmiş ve üreticiler tarafından kabul görmüştü. Daha uzun raf ömrü, hava koşullarına uyum ve topraktan gelen hastalıkların zararlarına karşı dayanıklılık vaadiyle hibrit tohumlar; maliyetlerin artmasını engelleyeceği ve daha sağlıklı olacağı inancıyla fideler; bitkinin topraktan yeterli besini alamayacağı endişesi ile kimyasal gübreler; böcekler ve virüsler için ise pestisitler tarımsal üretimde meydana gelebilecek risklere karşı birer önlem görünümüyle üretime dahil olarak bugün tarımın yapıtaş haline gelmiş durumdadır. Doğal koşullara ayrılmaz bir biçimde bağlı olan tarımı kontrol edilebilir, hesaplanabilir kılmak ve doğanın beklenmedik ve kaçınılmaz risklerinden korunmak için geliştirilmiş ve geliştirilmekte olan teknikler bu vaatleri gerçekleştirmekte başarılı mı ya da ne kadar başarılı oldular?

Bu bölümde tarım-gıda sisteminin ekolojik, ekonomik ve toplumsal olarak süreç içinde üretim düzenindeki değişimlerle nasıl daha riskli hale geldiğini; Latour'un modernizm ve bilim tartışmaları, Beck'in Risk Toplumu ve dönüşlü modernleşme kavramları ve metabolik rift yaklaşımı ile ele almaya çalışacağım.

2.2.1. Risk Toplumu ve İmal Edilmiş Belirsizlikler

Beck'e göre ileri modernitelerde, refahın sosyal üretimine risklerin sosyal üretimi eşlik etmektedir. Geç modernizmin kıtlık toplumunda, bilim ve teknolojik üretim vasıtası ile refahın artması ve dolayısıyla risklerin azalması beklenir. Ancak, modernizasyon sürecinde katlanarak büyüyen üretici güçler daha önce görülmemiş riskler ve potansiyel tehlikeler yaratarak kategorik bir değişime sebep olmuştur (1992: 19). Nükleer parçalanma, radyoaktif atık depoları ve küresel ekoloji krizi gibi riskler artık belli bir grubu ya da kişileri değil, daha büyük insan topluluklarını hatta tüm dünyayı tehdit etmektedir. Başka bir deyişle daha önce cesaret ve macera çağrışımları yapan "risk" kavramı bugün artık dünya üzerindeki tüm yaşamın öz yıkım (*self destruction*) tehlikesini akıllara getirmektedir (1992: 21). Modernizasyonun özerkleşmiş dinamiklerinin ardından onu takip eden "örtülü yan etkilerin" (latent side-effects) bilinmeyen ve istenmeyen sonuçları modernitenin endüstriyel döneminden risk dönemine, "dönüşlü modernleşmeye/kendi üstünde düşünen modernleşmeye"

(*reflexive modernization*)¹⁹ geçişi gösterir (1994, 5). “Pazar genişlemesinin, yasal evrenselciliğin ve teknik devrimin sınır yıkıcı güçlerinin yan etkileri” (Latour, 2003: 2) bumerang etkisi ile tüm topluma geri döner. “Dönüşlü modernleşme”, toplumun artan bilincinin ya da hakimiyetinin değil, hakimiyetin mümkün olamayacağının bilincinin ve eylemler üzerinde egemen olmanın (*control over*) tamamıyla modernist bir hayal olduğunun göstergesidir (Latour, 2003: 36).

Risk toplumu, ileri endüstrileşmenin kaçınılmaz yapısal durumudur. Modern toplumlar, kendi ürettikleri riskleri tartışmakla, yönetmekle ve onlardan kaçınmaya çalışmak ile meşgul olduklarında risk toplumu olmaya başlarlar (2006, 332). Beck, geleceğe dair güvensizlik yaratan üç farklı durum tespit eder: tehditler, riskler ve imal edilmiş belirsizlikler. Risk toplumu tezine karşı, insanoğlunun var olduğu andan beri güvensizliğin olduğu söylenir. Beck; bu itiraza, geçmişteki güvensizliklerin risk değil tehdit olduğunu söyleyerek karşılık verir. Risk ise insan kararlarını varsayan modern bir konsepttir. Riskler; hesaplanabilir, belirlenebilir, sigorta ve tazmin edilebilir. İmal edilmiş belirsizlikler; insanların kararlarına bağlıdır, toplumun kendisi tarafından yaratılmıştır, topluma içkindir ama dışsallaştırılabilir, kolektif olarak dayatılır, bireysel olarak kaçınılamaz, hesap edilemez, kontrol edilemez, sigortalanamaz (2009: 293).

Beck’in üç farklı güvensizlik tanımından hareketle; iklim krizi öncesinde, tarımsal üretim biçimlerinde, mevsim koşullarındaki dalgalanmaların, aşırı soğuk ya da aşırı sıcak havaların bir tehdit olduğunu söyleyebilir. Monokültür tarımı yapılarak, tüm yumurtaların tek sepete koyulması risk olarak görülebilir. Üretici, girdi ve emek miktarından kısararak tek bir ürün yetiştirdiğinde, o ürünün kazanç getirmeme ihtimalini de hesaba katmış olur. Öte yandan, bugün tarımsal üretimde yaşanan pek sorun imal edilmiş belirsizlikler hanesine yazılabilir. İklim değişikliğinin etkisi ile yeni hastalıkların ve dirençli tarım zararlılarının ortaya çıkması ya da üretim bölgelerinde meydana gelen olağan dışı dolu, fırtına ve hortum gibi hava olayları; biyoteknolojik çalışmalar esnasında ortaya çıkmış ve küresel tohum ticareti ile tüm üretim bölgelerine ulaşmış virüsler; bilimsel ve politik ekonomik faaliyetlerle tarımsal üretim sürecini değiştirerek imal edilmiş belirsizliklerdir. Riskler üretim ağının içinde imal edildiği için, failleri de ağın içinde olacaktır.

¹⁹ *Reflexive modernization (dönüşlü modernleşme)*: endüstri toplumunu için yaratıcı öz-yıkım ihtimali (Beck, 1994: 2)

Beck, imal edilmiş belirsizlikler ve risklerin üç özelliğini karakterize eder: delokalizasyon, hesaplanamazlık ve tazmin edilemezlik. İmal edilmiş riskler ve belirsizlikler ülke sınırlarını aşarlar, her yerdedirler (2009: 294). Küreselleşme ile riskler daha hareketli bir boyut kazanmış ve mevcut risklerin yan etkileri artmıştır. Yine de aşırı yoksulluk, aşırı riskler için zemin oluşturur. Yani ekonomik olarak geri kalmış ülkeler, ileri ekonomiler tarafından risklere daha açık hale getirilmektedir. Nitekim, Türkiye örtü altı tarımsal üretimindeki pek çok üreticinin, girdi yoğun üretim biçimi için yeterli sermayeye sahip olmaması; dolu ve fırtına gibi felaketlere karşı sera sigortası yaptıramamalarına, zaman zaman ucuz tohum ve gübreye yöneldiklerinde üretim hacminin ve kazançların iyice düşmesine sebep olmaktadır. Yani değişen üretim pratikleri, sadece çevresel yönden değil; üretebilme kabiliyetini zora sokarak hem üreticileri hem de tüketicileri ekonomik ve toplumsal olarak da belirsizliğe sürüklemektedir.

Eizenberg ve Jabareen; risk kavramının, sürdürülebilirlik konsepti için kurucu niteliğinde olduğunu söyler. Sürdürülebilirlik, riskleri ortadan kaldırmak için çaba sarf etmektir. Sosyal sürdürülebilirlik de endişe verici toplumsal durumları engellemek için mücadele etmektir (2017: 6). Sürdürülebilirlik çevresel (ekolojik), ekonomik ve toplumsal sürdürülebilirlik olarak başlıklara ayrılır. Axelsson vd. göre, sosyal sürdürülebilirlik genellikle ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik kadar gündeme gelmemiştir (2013: 224). Tarım konusundaki sürdürülebilirlik çalışmalarında da bunu gözlemlemek mümkündür. Sürdürülebilir tarım, genellikle çevresel sürdürülebilirlik ya da ekonomik sürdürülebilirlik çerçevesinde ele alınmaktadır. Vallance vd. ise genel olarak sürdürülebilirlik hareketinin başarılı olabilmesi için toplumsal boyutun temel öneme sahip olduğunu söyler. Sürdürülebilirliği çevresel bir problem olarak okuyan genel yaklaşıma karşı çıkarlar. Sürdürülebilirliğin tekno-bilimsel yönüne zorunlu olarak günlük yaşamdaki kişisel ve kolektif deneyimlerin yüklü olduğu metaforların, hikayelerin, sembollerin çift taraflı diyalogunun eklenmesine ihtiyaç olduğunu öne sürerler (2011: 347). Bu bağlamda toplumsal riskleri ve belirsizlikleri engellemeyi hedefleyen sosyal sürdürülebilirlik, -risk kavramına karşı ontolojik olarak da- güvende olma halini sağlayan koşullar olarak değerlendirilebilir (Eizenberg ve Jabareen, 2017: 8). Sosyal sürdürülebilirlik; hakkaniyet, sosyal eşitlik, yaşanabilirlik, sağlık ve eğitim, demokratik katılım gibi konuları içine alır (Axelsson, 2013: 6). Riskler herkes için ve her yerde olsa dahi, risklerin dağılımı genellikle orantısızdır. Örneğin; iklim

değişikliği tarımsal üretim koşullarını dolayısıyla da tarım üreticilerini doğrudan etkiler. İkincil olarak etkilenen tüketiciler için de risklerin dağılımında farklılaşma görülür. Gelir durumu düşük tüketicilerin gıdaya erişimi daha da zorlaşır. Bir başka deyişle, riskler toplumsal eşitsizliği artırır ve bazı kesimlerin hayatını daha belirsiz kılar. Tarımsal üretim sürecine getirilecek alternatif yaklaşımların yalnızca ekolojik ve ekonomik değil sosyal sürdürülebilirliği de kapsamı ya da en azından çok kriterli değerlendirme çerçevesine dahil etmesi gerektiğine inanıyorum. Bu sebeple bu çalışma; tarımsal üretim sürecinin dönüşümü çevresel, ekonomik ve sosyal belirsizlikler ve riskler çerçevesinde ele alıyor.

2.2.2. Modern Bir Fantezinin Yarattığı Riskler: Doğa ve Kültür Ayrımı

Latour'a göre modernite *arındırma çalışması* ile doğa ve kültür arasında -gerçekte var olmayan- bir ayrım yaratır (2008: 36-43). Bu ayrım sayesinde modernler; evrenin, toplumsal ihtiyaçlarla doğal gerçekliği uygunsuz bir şekilde karıştıran eski çağların karanlığının yerine, maddesel zincirleri insanların fantezisinden net bir şekilde ayıran aydınlık bir tana kavuşacağını iddia eder (2008: 49). Modernlere göre, bizim inşamız olmadığı ve bizi sonsuzca aştığı öne sürülen doğa ve onun saf gerçekleri, laboratuvarında her türlü toplumsal etkiden uzak bir şekilde *keşfedilir*²⁰ (2008: 44). Böylece bilim saf gerçeklerin kaynağı ve şaşmaz tanıklıkların alanı haline gelir (2004: 121-5). Bu gerçeklikler ve tanıklıklar sayesinde her şey *kontrol edilebilir/ hesaplanabilir*. Arsel, *kontrol ve hesaplamanın* modernite fikri için merkezîyet teşkil etmesini, modern öznelerin çevresini kuşatan şeyler üzerinde mutlak kontrol sağlama rüyasının sonucu olduğunu söyler. Modern özneler, *hesaplama/planlama*²¹ ile onları saran riskleri anlayabilir ve bu riskleri bertaraf etmek için gerekli önlemleri alarak *kontrol* sağlar (2005: 15). Peki bu rüya gerçek oldu mu ya da olur mu? Her türlü toplumsallıktan özerkliğini ilan etmiş modern bilim ve teknik, *hesaplama ve kontrol* vasıtasıyla evreni daha az riskli hale getirdi mi?

Latour'un bu soruya verdiği cevap uzun ama son derece net bir hayır:

İnsanın insanı sömürüşünü, insanın doğayı sömürüşüne çevirmek isterken, kapitalizm ikisini de sürekli çoğaltmıştır. Bastırılmış olan çiftler çiftler gelir: Ölümünden kurtarılmak istenen

²⁰ Latour'a göre modernlerin keşif iddiasının aksine aslında bizzat onlar tarafından "inşa edilir".

²¹ Yazar tarafından "*calculation*" kelimesi kullanıyor. Kelime burada "(the process of using your judgement to decide what the results would be of doing something) yapılacak bir şeyin sonuçlarının ne olacağı hususunda karar vermek için muhakeme yürütme süreci" manasına geliyor. Bu bağlamda hesap yapma-plan yapma kelimeleri tercih edilmiştir.

yığınlar, yüz milyonlar olarak sefaletin içine düşmüştür; tamamen hakim olunmak istenen doğalar, hepimizi tehdit ederek yine küresel biçimde bize hakim olmaktadır. Hakim olunan köleyi insanın efendisi ve sahibi yapan ve çevre kırımlarıyla eş zamanlı olarak büyük ölçekli kısıtlıkları da inşa ettiğimizi bize yansıtan öğretici tuhaf diyalektik (2008: 16).

“Kontrol, hesaplama, planlama” hayallerini gerçek olamaz. Çünkü daha en başından modernizmin ön kabulü, doğa ve toplumun sonsuzca ayrılması, dolayısıyla da ikincinin birinci üzerinde kontrol sağlaması mümkün değildir. “Doğa hem bizi aşır hem de laboratuvarındaki inşamız; toplum hem etki edemediğimiz bir düzen (Leviathan) hem de eylemimize içkin olamaz.” Modern dünyanın öznelere, “doğayı inşa etmelerine rağmen sanki onu inşa etmiyormuş gibi” davranır (2008: 42). Dolayısıyla Latour’a göre modernizmin kendisi bile zaten hiç gerçekleşmemiştir. Fakat tam da modernizmin ön koşulu olan ve aynı zamanda onu imkânsız kılan bu yanılsamalar, arzu edilenin aksine, *risklere* yol açmaktadır. Doğa ve nesneleri, modernlerin kabul ettiklerinin aksine, ilişkilerde etkisi olmayan yalnızca ilişkileri yayan *arabulucular* (*intermediaries*) olarak değil de ilişkileri dönüştüren, tercüme eden, bozan *aracılar* (*mediators*) (2005: 39) olarak hareket etmeye başladığında planlanan yolda sapmalar olur, kontrol bozulur, Pandora’nın kutusu / kara kutu açılır ve böylece *hesaplanamayan/kontrol edilemeyen* durumlar, “risk”, ortaya çıkar (2003: 36). Tarımsal üretim sürecini riskleri ve belirsizlikleri ortadan kaldırmak amacıyla dönüştüren bilimsel pratiklerin pek çoğu, tarım ve doğa arasındaki ilişkinin bu ayrımla görünmez kılınması sonucu oluşmuştur. Birazdan bahsedeceğim üzere Schneider ve McMichael bu durumu “epistemolojik yarılma” olarak adlandırır.

“Kontrol ve hesaplamanın” merkezlerine bakmak, yanılsamanın nasıl meydana geldiğini anlamak için gereklidir. Bu sebeple Latour, bilgi üretme ağlarını inceler. Bilimsel ağ inşası; bir avuç “hesaplama merkezinde” (*center of calculation*) bilimin “kanıt yarışı” (*proof race*) için kanıtlarını genişletme çabası sonucu insan ve insan olmayan aktörlerin sistematik hareketi ile kurulur. Bu merkezlerin içinde; numuneler, haritalar, diyagramlar, toplantı kayıtları, anketler ve tüm formdaki çalışmalar birikmiştir (1987: 232). Hesaplama merkezinin dışından gelen tüm bu aktörler/aktantlar, hesaplama merkezinin kurucusu olan “birikim döngüsünü” (*cycle of accumulation*) kurar. Çin Denzine giden bir Batılı, yerel gemilere dair bilgi ve numuneleri; Afrika’da bir koloniye giden antropolog ise harita ve günlükleri ile dolu olan çantası ile merkeze geri döner. Böylece kaynaklar, birikim döngüsü için mobilize edilmiş olur. Fakat, her şey geldiği yere geri dönmelidir. Bunun için, mobilize edilmiş

kaynakların yeni bilgiye dönüştürülmesi gerekmektedir (1987: 227). Hesaplama merkezlerinde kaynaklar; biriktirilir, incelenir ve tasnif edilir. Latour’a göre bu, objeleri görünüşlerine indirgemektedir. Bir başka deyişle, hesaplama merkezlerindeki bilim insanları, toplanan kaynakları kendi ağıları içinde değil “uzaktan eyleme” (*action at a distance*) ile bağlamından koparıp başka bir şeye indirgeyerek bilgiyi oluştururlar (Harman, 2009: 35-6). İnşa edilen bilginin avantajı ancak geldiği yere (hesaplama merkezinin dışına) geri döndüğünde ortaya çıkar. Bu ise “kapitalizasyon döngüsünün” (cycle of capitalization) tamamlanmasıdır (1987: 228). Artık az miktarda bilim insanı çok sayıda kaynak/bilgi ile dengelenmiştir. Kaynakların müttefikliği ile, her şey bilimin/bilim sözcüsünün “kesin” yoluna girer. Bir moleküler biyolog; mısır tohumlarının mutasyonundan bahsettiğinde, etrafında birkaç yabancı mısır koçanı yoktur artık. Binlerce çaprazlama sonucu ile dolu tutanak defteri vardır (1987: 233).

Tarımsal üretim süreçleri de bu tek çeşit hakikat üretme biçiminden nasibini almıştır. Bir tohumun seradaki yetiştirme koşulları ile laboratuvarındaki yetiştirme koşulları farklıdır. Fakat bilimin ürettiği hakikatin daha güçlü olması ikinci koşulların temel alınmasını sağlar. Bilimin tek hakikat üretme kaynağı olmasının daha yıkıcı sonucu ise tarımsal ürün üreticilerinin artık üretim sürecine dair kendilerine ait bir bilgilerinin olmamasıdır. Üreticiler bu bilgilere erişebilmek için de maddi bedeller ödemek zorundadırlar. Dahası ödenen bedeller, üreticiler arasında rekabete sebep olurken dayanışma ortamını da zedelemektedir.

2.2.3. Metabolik Yarılma

Schneider ve McMichael, “metabolik yarılma” kavramını; doğal döngülerin ve süreçlerin aksamasını ve kapitalizm altında maddi doğa ve insan ilişkilerinde çatlakların oluşmasını tasvir eden toplumsal, ekolojik ve tarihsel bir kavram olarak tanımlar. Ekolojik olarak, doğal döngülerdeki dengesizlikleri ve kesintileri; toplumsal olarak, farklı doğa ve insan ilişkilerinin toplumsal nedenlerini ve sonuçlarını ve tarihsel olarak, toplum ve doğa ilişkilerinin tarihsel tesadüflerini tanımlar. Metabolik yarılma kavramı, ekolojik ve toplumsal olarak sürdürülebilir tarım formlarını yeniden kurmak için odak noktası olmaya başlamıştır. Marx’ın kullanımıyla kavram, çifte ayrılmaya işaret eder: tarımsal üretimin biyolojik temellerinden ayrılması ve insanın doğadan ayrılması (2009: 461; 462; 466).

Marx; metabolik yarılmayı toprağın verimliliği açısından ele alır ve tarımsal üretim alanlarından kentlere giden insanların yarılmaya sebep olduğunu söyler. Bu insanlar, geride bıraktıkları kırsal alanların ürünleriyle beslenip şehirde boşaltım yaptıklarında, Marx'a göre topraklar verimliliklerini kaybeder. Schneider ve McMichael, yaşadığı günün koşullarında Marx'ın toprak verimliliğine ilişkin yaklaşımının anlaşılabilir olduğunu fakat toprak verimliliğinin düşüşünün sebebinin kırsaldan şehirlere olan göç değil, üretim pratiklerinin kendi dinamiklerine dair olduğunu göz ardı ettiğini söylerler. Endüstrileşme ile değişen üretim pratikleri önce çevreye ve ardından da üretim sürecinin kendisine zarar vermektedir (2009: 467). Duncan, doğanın/maddi çevrenin insan müdahalesine tolerasyonunun limitleri olduğunu söyler (1996: 5). Politik ekonomi, endüstri olarak adlandırılan teknolojiyi hoşgörülü kaygılarla eleştirirken, doğanın ve tarımsal üretimin önemini anlayamamıştır. Tarım; doğanın yaşam döngüsüne, organizmaların yaratım ve çözülümüne, suyun ve havanın döngüsüne dayanır. Yani tarım kendi kökeninden doğar, tarımsal üretim döngüseldir. Dolayısıyla tarım doğadan ayrılamaz. Fakat, doğal süreçlere zarar verebilir (1996: 26-7). Duncan, tarımın çevreye verebileceği zararı anlamak için önce endüstrinin nasıl işlediğini ele alır. Endüstri döngüsel değil, lineerdir, maddesel temeli kendi dışında herhangi bir yerdedir. Endüstriyel üretimin girdileri tüketir, çıktıları ise kirletir. Tarım endüstrileşmeye başladığında iki parçalanma gerçekleşir: (i) ekolojik döngü kesintiye uğrar, (ii) çevresel etkileri reddedilir (dışsal girdiler ve bunların yan ürünlerinin çöpe dönüşmesi). Tarım lineer olduğunda, endüstrinin yenilenemez pratiklerinden biri haline gelir. Bu ise ölümcül bir ütopyanın-doğayı kontrol etme ütopyasının başlangıcıdır (1996: 29-30).

Tarımın kendi döngüselliğinden koparılması metabolik yarılma olarak görülebilir. Duncan'a göre tarımda makine ve kimyasal girdi kullanımının teknik bir norm olarak kabul edilmesi tarım endüstrisinin emperyalizmi içindir. Absürt olan ise endüstrinin ürettiği girdi maliyetlerini karşılayamayacak üreticileri yoksulluktan korumak için verilen girdi desteklemeleridir (1996: 114). Öte yandan, Duncan'ın çalışmasında, metabolik yarılmanın insanın doğadan ayrılması olarak ikinci boyutuna da rastlanır. Duncan, ölümcül ütopyaya karşı başka bir ütopya geliştirir. Modernizmin toplumunda bireyler; ürettiklerini çok az tüketirken, tükettiklerini çok az üretirler (1996: 26). Kapitalizmin üretimi tüketimden ayıran yapısına karşı, tüm kültürlerdeki merkezi alan tarım tarafından işgal edilmelidir. Tarımsal ürünler kullanım değerinden kurtulmalı ve

ademi merkezîyetçi, kendi kendini yöneten yerel ekonomiler tarımsal üretim etrafında örgütlenmelidir (1996: 170-1).

Schneider ve McMichael, Marx'ın metabolik yarılma kavramını ele alırken tarım pratiğinin kendisine bakmayı ihmal ettiğini söylerler ve metabolik yarılma kavramını tarım pratiğini gerçekleştiren emek ve pratik için gerekli olan bilgi açısından tekrar ele alırlar. Marx'ın doğa ve insan arasındaki metabolik yarılmayı kırsal ve kent arasındaki iş bölümü sonucu ortaya çıkan “doğaya yabancılaşma” olarak yorumlarlar. Tarımsal üretim pratiğini uygulayanlar için ise bu durum doğanın dönüşümü sırasında kendi emek aktivitesine yabancılaşmaktır. Pek çok yüksek değerli ürün yetiştiren tarım işçisi, kendi ürettiği ürünü tüketebilecek ekonomik yeterliliğe sahip değildir. Öte yandan, tarımsal üretim esnasında suyun ve toprağın bedenini tahrip ettikleri gibi kendi bedenlerini de tahrip ederler. Çünkü insanın üretim biçimi ve sistemi de ekolojik döngülerin içine gömülüdür (2009: 470-5).

Metabolik yarılma kavramında bir diğer eksik boyut ise bilginin üretim ve yeniden üretiminde meydana gelen yarılmaya ilişkindir. İnsanların fiziksel olarak kırdan kente gidişi, kültürel, tarihsel ve coğrafik olarak spesifik bilginin de kırdan kente gitmesine sebep olmuştur. Bilgi kullanılmadığında yeniden üretilemez de. Agro-ekolojik bilgelik, kapitalist üretimin sıradan görevlerine koşulur. Benzer şekilde, tarım işçileri de nasıl üreteceklerine karar veremediklerinde bilgi yarılması gerçekleşir. Schneider ve McMichael, son olarak epistemolojik yarılmaya dikkat çeker. Metabolik yarılmanın mekânsal sonuçları, ekolojik ilişkilerin ve süreçlerin bilgisini siler. Kapitalizmin ve piyasanın politik ekonomisi, çevreyi/ekolojiyi dışsallaştırır. Doğal dünyanın sürdürülebilmesi ve korunması için insanın tarımı ve çevreyi yeniden tanıması gerekmektedir (2009, 470-9).

Sonuç

Friedland'ın Meta Sistemleri Analizi (Friedland, 1984) ile “tarım sorununu” teknoloji, bilgi ve sermaye ilişkilerini göz önünde bulundurarak tarımsal ürünlerin tüketilebilir gıdalara dönüşme sürecini analiz etmeyi önermesi genel anlamda tarım-gıda dönüşümü, bu tez özelinde ise örtü altı tarımsal üretim sürecini ve bu sürece dahil olan aktörleri anlamak için son derece önemlidir. Meta Sistemleri Analizi, çiftlik kapısının ötesine uzanan sosyal ilişkileri görünür kılmıştır. Tarımsal dönüşümlere ampirik bir derinlik getirmesinin yanı sıra ekolojik etkileri ele alan pek çok farklı soruya da

uygulanabilir bir yaklaşım olmuştur (Lockie ve Kitto, 2000: 4). Meta Sistemleri Analizi; üretim pratiklerini, üretici organizasyonlarını, üretim faktörü olarak emeği, bilimsel üretim ve uygulamaları, pazarlama ve dağıtım ağlarını izler. Ancak, üretim sürecinde, bilimsel üretim ve uygulama süreçlerinde ve diğer tüm süreçlerde insan olmayanların rolüne yer vermez. İnsan olamayanları, yalnızca etkilenmeye açık, hareket kabiliyetinden yoksun sabitler olarak ele alır. Dolayısıyla da tarımsal üretim sürecindeki hareketlere bağlı olarak bu süreci var eden aktörlerdeki değişimleri görme noktasında eksik kalabilir. Örneğin, soğuk zincir teknolojilerinin gelişimini Afrika'daki ya da Güney Amerikada'ki muz üreticilerinin tarımsal üretim süreçlerine etkisini gözlemlerken, aynı teknolojilerin karbon emisyonun artmasına sebep olarak iklim değişikliğine etki ettiğinden ve değişen iklimlerin üretimi dönüştürebileceğinden bahsetmez. Benzer şekilde biyoteknoloji, tohum ve gübrelerle verimliliği artırır ama bunu hangi kimyasal değişimlerle yapar sorusu cevapsız kalır. Bu teknolojilerin üretim süreçleri de gölgede kalır. Uzaktan eyleme (*action at a distance*) vasıtasıyla üretilen bir teknolojinin yine bu teknolojiyi üretenlerin uzaktan eyleme (*action at a distance*) kabiliyetini ve meşruiyetini beslemesine yer vermez. Başka bir deyişle, Meta Sistemleri Analizi kara kutuyu açmaz.

Küresel Meta Zincirleri ise dünya çapındaki zamansal ve mekânsal ilişkilere odaklanır (Hopkins ve Wallerstein, 1986). Gereffi (1994) ise Küresel Meta Zincirleri ile dünya ekonomisi içinde hane halklarının, firmaların ve devletlerin birbirine bağlandığı bir meta ya da ürün etrafında kümelenen işletmeler arası ağların gruplarının incelendiğini dile getirir. Fakat Küresel Meta Zincirleri çalışmaları çoğunlukla ülkeler ve firmalar arasında finansal, materyal, emek ve organizasyonel kaynakların dağıtımını tanımlayan yönetim süreçlerine odaklanır. Küresel Meta Zincirleri, pazarlama ve yönetim stratejileri alıcı yönlendirmeli üretim anlayışı (*buyer driven*) ile tarımsal üretim düzenin değişmesi çerçevesinde tarım çalışmalarında etkili olmuştur. Küresel Meta Zincirleri, pazarlama ve tedarik süreçlerinin tarımsal üretim ve tarım-gıda dönüşümü üzerindeki etkilerine ilişkin çalışmaları barındırır.

Gıda Rejimi Analizi, politik ekonomi çerçevesinde dünya kapitalist ekonomisi içinde tarımsal dönüşümleri ve tarımın yerini açıklamak için ortaya çıkmıştır. Bir başka deyiş ile ulusal ve uluslararası tarım ve gıda politikaları ile küresel tarım ve gıda dönüşümünü ele alır. Gıda Rejimi Analizi, tarım gıda dönüşümünde değişiklik gösteren uluslararası politika süreçlerine odaklanır. Gıda Rejimi Analizi ve Küresel

Meta Zincirleri, tarım-gıda dönüşümünü anlamak için geniş bir perspektif sunmaktadır. Fakat, Busch ve Juska'nın "geleneksel politik ekonominin" çerçevesinde şekillendiğini söylediği bu yaklaşımlar mevcut tarım düzenine etkili bir şekilde eleştiri getirmeyi engelleyen iki temel probleme sahiptir. Birincisi, bu yaklaşımların devletler, şirketler, organizasyonlar gibi tüzel aktörleri bedenleştirmesidir. Bu tutum metodolojik olarak aktör sayısını azaltarak kolaylık sağlasa da eylemleri/aksiyonları gerçekleştiren gerçek öznelere ortadan kaybolmasına sebep olur. Gerçek aktörler/öznelere yerine şirketler, yapılar, düzenlemeler hareket etmeye, yasaklamaya, işlem görmeye, organize etmeye başlar (2008: 691). Aktör Ağ Teorisi ise şirketler, devletler, düzenlemeler gibi verili kavramları reddederek, bu toplanmaların nasıl ortaya çıktığını araştırır, grupları değil grup formasyonlarını inceler. Grubun oluşumunu incelerken kimin sözcü, kimin katılımcı, kimin karar alma merci, kimin uygulayıcı olmaya nasıl razı olduğunu ele alır.

Busch ve Juska'ya göre, ikinci temel problem ise bu yaklaşımların doğayı pasif addetmesidir. Modern tarım; genetik, fizyolojik, biyolojik ve ekolojik limitler içinde işler. Bu limitler; mekanik, kimyasal, biyolojik ve bilimsel altyapılar ile genişletilir. Dolayısıyla bugünün monokültür tarımsal üretimi, aşırı pestisit kullanımı gübreler, makineler, bilimsel laboratuvarları ve enstrümanları, yol ve iletişim ağları olmaksızın işlerlik gösteremez. Doğanın bu üretim biçimine tepkisi ise üretim üzerinden, doğrudan olmayabilir. Küresel ekosistemde mikro organizmalar, böcekler, kuşlar ve bitkiler arasındaki ilişkiler değiştiğinde biyo-çeşitlilik azalır, su ve hava kirlenmesi ve gıdalar dolayısıyla meydana gelen hastalıklar birer tepki olarak ortaya çıkabilir. İnsan olmayanları pasif bir şekilde ele alan yaklaşımlar ise doğanın ve insanın varlığının bozulmasına (*disorganization*) sebep olan bu etkileri göremez (2008: 691). Aktör Ağ Teorisi, genelleştirilmiş simetri ilkesi ile insan olmayanları ve insanları aynı düzlemde ele alır. İnsan olmayanların da insanlar gibi ilişkileri, ağları değiştirebilme, dönüştürebilme, bozma, çevirme (*translation*) kabiliyeti olduğunu söyler. Bu özellikleri dolayısıyla AAT, pek çok insan olmayan aktörün ve insanların hareketiyle oluşmuş örtü altı tarımsal üretim ağını tasvir etmeyi, bu aktörlerin göz ardı edilmiş hareketlerinin sonuçlarını görmeyi sağlar.

Aktör Ağ Teorisi, insan olmayanları analizine dahil ederek, küresel ve yerel arasındaki tek taraflı etkileyen ve etkilenen ilişkisini kırarak sabit ve hareketsiz gibi görünen aktörlerin eylemlerini ortaya çıkarır. Böylece, yerelin-çevrenin insan aktörleri olarak

küçük üreticiler de kendileri için yazılmış belli rolleri oynamak zorunda olmayan aktörlere dönüşebilirler. Örneğin, “bilge köylü”, “dayanışan küçük üretici” olmaksızın üretim ağlarını büyütme ve üretim ağına girmek ve güç kazanmak (bireysel) isteyen aktörler olabilecekleri ortaya çıkar. Bir üretici, hibrit tohumlar, gübreler, pestisitler ile üretim yapmayı kendisi için daha iyi bir seçenek olmadığı için tercih ediyor olabilir. Başka bir tohuma erişemiyor, erişse dahi onu yeni üretim koşulları (iklim, böcekler, hastalıklar, azot ve pestisit birikimi olmuş topraklar) içinde (gübre ve pestisit olmaksızın) üretmeyi başaramıyor olabilir. Böyle bir üretim biçiminin bilgisine sahip olmayabilir. Böyle bir üretim biçiminde yetiştirilmiş ürünleri satabileceği pazara, tüketicilere ulaşamıyor olabilir. Bu durumda üretici bulunduğu ağ içinde kendisine en avantajlı konumu seçmiş olur, belirsiz güçler tarafından her türlü etkiye açık bir kurban olmaktan kurtulur. Başka seçenekler ile başka seçimler yapmaya muktedir, irade sahibi bir aktör olduğu ortaya çıkar.

Aktör Ağ Teorisi, toplum ve doğa arasındaki düalistik ayrıma son vererek tarım-gıda çalışmalarını modernist bir ontolojinin sınırlı yapısından kurtarır. Modernist ontoloji tarafından ortadan kaldırılan “doğallaştırılmışları” (*naturalized*) ortaya çıkarmak ve onlara işaret etmek için kavramsal ve metaforik araçlar sunar (Goodman, 1999: 34). Toplum/kültür ve doğa arasındaki ayrım ortadan kalktığında, insan olmayan aktörlerin hareketi görünmeye başladığında ise modernizmin doğaları kontrol edilebilir ve hesaplanabilir kılmak için giriştiği çabanın beyhudeliği ortaya çıkar. Kontrol ve hesaplama uğruna girilen çabalar, riskler ve belirsizlikler ile geri dönmüştür. Beck’in “risk toplumu” yaklaşımı, geçmişte doğanın kendi var oluş koşullarından ileri gelen riskleri ve belirsizlikleri ortadan kaldırmak, onu hesap edilebilir/kontrol edilebilir kılmak için geliştirilmiş önlemlerin yeni, önlenemez ve herkes için geçerli olan imal edilmiş risk ve belirsizlikler yarattığını göstermesi açısından önemlidir. Metabolik yarılma kavramı ise, üretim pratiklerinin kendisine dolayısıyla da insan olmayan aktörlerin alanına odaklanması ve doğal döngüler ve süreçler ile piyasa koşullarına göre modernist bir anlayışla yeniden şekillendirilen üretim süreci ve pratikleri arasında bağlantı kurması sebebiyle kıymetlidir. Bu nedenle, tez çalışmamda Aktör Ağ Teorisinin metodolojisinden ve terminolojisinden faydalanırken, tarımsal üretim ağına aktörlerin hareketleri sonucu ortaya çıkan belirsizlikleri ve riskleri Beck’in “risk toplumu” çerçevesinde ele alacağım. Aktör Ağ Teorisinin doğa ve kültür ayrımını ortadan kaldıran yaklaşımı ile de tarımsal üretim sürecinde, bu ayrıma karşılık

meydana gelen “metabolik yarılma” durumlarını inceleyeceğim. Ne yerel ne de küresel olarak tanımlanamayacak özelliklere sahip olan, doğa ve kültürün karşılıklı olarak birbirini ürettiği, insan olmayanların en az insan olanlar kadar gündelik yaşamı meşgul ettiği Aksu’da örtü altı tarımsal üretim pratiklerini ve süreçlerini, bu süreçlerdeki risk ve belirsizlikleri -ve bunların nasıl oluştuğunu-, üretimi var eden unsurlar arasında meydana gelen metabolik yarılmayı anlamak için aktör-ağların izlerini takip edeceğim.

3. BÖLÜM: ÖRTÜ ALTI TARIMSAL ÜRETİM SÜRECİ VE STRATEJİK HAMLELER

Giriş

“Çağdaş Amerikan toplumunda boksun kökleri ve anlamı, yumruklar evrenin dinamosu ve gizli cihazı olan antrenman salonunun içinde ve etrafında örülen simgesel ve toplumsal ilişkilerin dokusu yoklanmadan aydınlatılamaz” (Wacquant, 2012: 28) ise günümüz Türkiye tarımının -en azından, günlerinin büyük bir kısmını ürünlerini düşünerek geçiren çiftçilerin küçük aile işletmelerinin varlıklarını sürdürmeye çalıştıkları kırsal alanlarda- ne olduğu da dünyanın bambaşka yerlerinden gelen virüslere, böceklerle, tohumlara, fikirlere ve taleplere konaklama imkanı sağlayan seraların ve tarlaların içinde ve etrafında örülen simgesel ve toplumsal ilişkilere yakından bakmadan anlaşılamaz.

Deniz yolunu kullanmıyorsanız, Antalya’ya giderken masmavi Akdeniz’den önce beyaz sera gölcükleri görürsünüz. Şehir merkezinden biraz uzaklaşıp kıyı şeridinden kuzeye doğru yol aldığınızda kendinizi bu sera göllerinin arasında bulabilirsiniz. Hatta şehrin batısındaki Demre ve Kumluca ilçelerinde seralar yer yer denizle birleşmiş gibidir. Bu beyaz plastiklerin arasında kıvrılan ana ve ara yollarda ise tohum şirketlerinin ürünlerini tanıttıkları; kıpkırmızı domateslerin, rengarenk biberlerin iddialı sözler ve büyük harfler ile yer aldığı reklam panoları var.²² Ziraî İlaç ve Bitki Koruma Bayileri, “KANTAR 10₺” tabelaları ile taşıt kantarları, Temmuz ve Ekim ayları arasında kapalı kepenkleri ile merak uyandıran ve Ekim sonuna doğru önleri domates sandıkları ya da açık kasa kamyonetler ile dolmaya başlayan domates alım depoları karşılaştığımız manzaralar arasında (Bknz. EK A1).

Öte yandan, seracılığın yoğun olarak yapıldığı ilçelerin yerel gazetelerinde manşette olmasa dahi her gün ilk sayfada kendine yer bulabilmiş birkaç tarım haberi, tohum

²² “DAHA VERİMLİSİ YOK! ‘ULUHAN’ Yeni Oval Kokteyl Domates”, “GÜCÜYLE LEZZETİYLE PEMBE DOMATES SEGMENTİNİN BAŞ TACI: GUSTO”, “KARPUZUN MİMARINDAN USTALIK ESERİ: USTA”, “MASKO: GÜZLÜK DOMATESTE KASKO!”, “AŞK İLE AŞKAR F1” sloganlardan birkaçı.

tanıtımı, sera malzemeleri yahut sera ilaçlama reklamları ile muhakkak karşılaşıyorsunuz. Seracılık yapan üreticilerle sosyal medya mecralarına taşınan arkadaşlıklar sonucu bu tanıtımlar, tarım ürünlerinin güncel piyasa verileri, zararlı böceklerle ilgili gelişmeler, yeni tarım araçları ana sayfanızda belirecektir. Sosyal medyaya kadar uzanan bu konular, düğün, sünnet, ölüm, doğum, hastalık gibi durumlarla bölünmedikçe günlük konuşmaların en hararetli ve popüler içeriği.

“Bu sene ne ektin? /Şimdi sende ne var?”

“Çift ekim mi tek ekim mi?”

“Yemin ettim bir daha ikinci sezona domates ekmeyeceğim. Bıktım valla ilaçtan, tutadan, virüsten. Para da etmiyor.”

“En iyisi muz.”

“İkinci sezonda karpuz ekmek lazım. Ama ortakçıyla değil, kendin.”

“Suriyeliler aslında çok iyi çilek yapar. Çilek de iyi para.”

“Ben değiştirdim ortakçıyı. Gerçi hepsi aynı.”

“Senin komisyoncu kaç numara? /Borcum bitsin değiştireceğim komisyoncuyu.”

“Bıktım ziraatçı beslemekten. / Seneye başka ziraatçıya geçeceğim.”

“Nasıl sizin danışman? Memnun musunuz?”

“Bir ilaç varmış tutaya çok iyi gelen, sen biliyormuşsun.”

“Piyasa düşmüş. / Rusya almayacakmış. / Kapılar kapanmış.”

Her gün yeniden tekrarlanan tüm bu sahneler, aslında örtü altı üretimin, insan ve insan dışı pek çok farklı aktörün etkileşime girdiği ve her bir etkileşim anının kendine özgü gerilimler barındırdığı bir süreç olduğunu gösteriyor. Daimî bir fayda-zarar hesabı gerektiren bu gerilimli süreç zaman zaman gündelik hayat üzerindeki etkilerini azaltsa da sene boyunca devam ediyor.

3.1. Neyi, Ne Kadar Yetiştireceğiz Sorusu: Tarım iyi ürünler yetiştirmekten daha fazlası

Üreticiler²³ seralarında yeni fideleri dikerken, sularken, böceklerle mücadele ederken, piyasa çıkarken ve düşerken, henüz sebze ve meyvelerle dolu bitkileri artık kazanç

²³ Görüşme yaptığım üreticilerin sahip olduğu örtü altı üretim alanları en az 5, en çok 50 dekar. 2019 yazında pek çok çiftçinin yeni seralar yaptırmasıyla üretim alanları 6 ile 10 dekar arasında değişiklik gösteriyor. Seraların çoğu parçalı şekilde. Örneğin bir sera 1,5 dekar, diğeri 4 dekar. Bu durumda plastik seralardan önce cam seralarda üretim yapılıyor olmasının etkisi var. Zamanla cam seralar çelik gövde değiştirilmeden plastiğe çevrilmiş. Kendi seralarının yanı sıra başkalarının seralarını icarlayarak, üretim alanlarını genişleten yetiştiriciler de mevcut.

getirmedikleri için söküp atarken sürekli “seneye ne ekeceklerini²⁴” konuşuyorlar. Daha yeni başlayan bir sezonda dahi akıllarının muhakkak bir köşesinde gelecek yılı hayal ediyorlar. Yirmi bir yaşındaki Bilgisayar Mühendisliği öğrencisi Durmuş, ailece en çok konuştukları konunun bu olduğunu söylüyor. “Yazın ne ekeceğiz ne zaman fidan sipariş edilecek? Domatesi çift ekim yapsak da şubatta karpuz mu eksek? Normal bir sohbet yok; ürünler, çiftçiler... O bu sene ne ekmiş biz seneye ne ekelim?” Katıldığım akraba buluşmalarında, komşu oturmalarında, bayram görüşmesinde, cenaze ve mevlitte “ne ekecekleri, ne zaman ekecekleri, hangi çeşidin hangi marka tohumun daha iyi olduğu” muhakkak gündeme geliyordu. Aslında bu konuyu bu denli konuşmalarının bir sebebi var. Çünkü üreticilerin, bütün bir yıl kazançlarını belirleyen ve üzerinde kontrol sahibi olabildiklerine, yani karar verebildiklerine inandıkları yegâne şey toprağa diktikleri fide.

Görüşme yaptığım üreticiler, komisyoncular, tüccarlar ve tarımsal üretimdeki diğer aktörlere göre piyasayı-fiyatları belirleyen etmenler genel olarak şu şekilde sıralanıyor: hava şartları, dünya pazarı, turizm, siyaset, hastalıklar ve arz edilen ürün çeşidi, miktarı ve ekim dönemi. Son gruptakiler hariç tüm diğer etmenleri pek çok üretici “hesaplanamayan/ kontrol edilemeyen” risk olarak adlandırıyor. Onlara göre bu koşullardaki bir değişiklik öngörülebilir olsa dahi bu değişikliğin etkilerinden kaçınılamaz. Dolayısıyla üretim sürecinde sınırlı da olsa kazancı etkileme şansına en çok sahip oldukları an çeşit, ekim dönemi ve tohumu²⁵ karar verdikleri an oluyor. Sene

²⁴ Çiçek, fide, fidan gibi bitkileri bir kısmı toprağın altında kalacak şekilde dik bir formda konumlandırmak için “dikmek” teriminin kullanılması gerekirken bunun yerine tohum ya da soğanlı bitkiler için kullanılan “ekmek” terimini tercih ediyorlar.

²⁵ Domates, salatalık, patlıcan, çilek, biber gibi sebze ve meyveler ya da aynı sebze ve meyvenin farklı tohumlarını “çeşit” olarak adlandırıyorlar. Ben farklı türden sebze ve meyvelere ürün çeşidi adını verdim. Ekim dönemi ise tek ekim, çift ekim, kırık ekim olmak üzere üçe ayrılıyor. Her çeşidin ve tohum markasının ekim dönemi değişiklik gösteriyor.

Çift ekim, senede iki ekim yapmak anlamına geliyor. İlk ekim salatalık, kabak gibi ürünler için temmuz başı, domates için ise Ağustos’un 5’inden sonra gerçekleşmeye başlıyor. Çiftçilere göre 5’i ile 6’sı arasındaki 1 gün fark hasat zamanı 5 güne tekabül ediyor. Ocak ayının 5’i ile 29’u arasında ikinci ekimler başlıyor. Hava zaten soğuk olduğu için günler arasında çok fark olmuyor.

Tek ekimler, Ekim ayının 1’i ile 20’si arasında yapılıyor. Patlıcan ve biberlerin çoğu hatta bazı kabak türleri ile belirli domates tohumları tek ekim ile üretiliyor

Kırık ekim, Ağustos ayının sonundan Ekim ayının başına değin ekilebiliyor. Genellikle domates ve salatalık çeşitleri için kırık ekim tercih ediliyor.

sonunda yeni bir sera yaptırabilmeleri yahut icarlayabilmeleri, çocuklarının sorunsuz bir evlilik hazırlığı geçirmesi, yaşı ilerlemiş olanların borçlarını kapatıp artık çiftçilikten emekli olabilmeleri bu karara bağlı.

Ürün çeşidi, ekim dönemi ve tohum ardışık bir sıraya göre belirlenen üretim faktörleri değil. Yani çeşit olarak domatestede karar kılan bir çiftçi sonrasında ikinci ekim olsun, o halde de şu tohumu attırayım şeklinde yol almıyor. Aslında üreticiler, bu üretim faktörlerinin farklı kombinasyonlarını karşılaştırarak karar veriyorlar. Bir başka deyişle farklı senaryolar üreterek içlerinden kendilerince en kazançlı ve en az maliyetli ve riskli olanı saptamaya çalışıyorlar. Bu senaryolar şu şekilde olabiliyor:

1. Çift ekim domatestede, ilk ekimde erkenci bir tohumla başlarsam domatesin 7. dölünde dibine marul dikip ilk ekim ile ikinci ekim arasında ortakçısız marul yetiştirir satarım.
2. 3 dönüme tohum bulabilirsek Kaliforniya diksem, 3 dönüme de çift ekim yaparım. İlk ekimde domates, ikinci ekimde de karpuz dikerim.
3. Seranın birine tek ekim domates yapsam, diğerine kırık ekimle karışık çift ekim yaparım. Kırık ekimde kokteyl domates, çift ekimin ilk ekiminde de pembe domates yapar yaylada (ülkenin iç bölgelerindeki üretim) erken biterse rahatça satarım.

Senaryolar uzayıp gidiyor. Farklı kombinasyonların karşılaştırılmasında ürünlerin yetiştirme süreleri, tonajları ve maliyetleri, piyasa değerleri, ihracat ve iç pazar talepleri ve arz miktarı, üretim elemanları (seraların büyüklükleri ve durumları), son olarak da çok etkili olmamakla birlikte seferber edilecek emek dikkate alınıyor. Gelecek yıl 6 dekar serasını kiraya verip çiftçiliği bırakmayı planlayan elli dokuz yaşındaki Mehmet (59/üretici/06.09.2020), “En önemlisi az maliyetle para edecek olanı seçmek...Hesaplanmayan tek şey harcadığın güç. Çalışmada limit yok. Sonsuz çalışma limiti...” sözleri ile karşılaştırmının nispeten önemli ve önemsiz faktörlerine işaret ediyor.

Yine de belli çeşitlerde emek iki şekilde dikkate değer hale geliyor. Üretilen çeşit ya üreticilerin sağlığını doğrudan ve kısa zamanda etkilediğinde ya da üreticilerin maksimumda kullandıkları emek gücü o ürünü yetiştirmeye yetmediğinde, emek belirleyici bir etmen olarak ortaya çıkıyor. Yetiştirme ve hasat esnasında alerjiye sebep olabilen patlıcan genellikle çalışan ailenin (ortakçı ya da kendi çalışan çiftçi ailesinin) kadın üyeleri tarafından reddediliyor. Yahut aynı sebeplerle patlıcan için yevmiyeci

Tohum markaları ise ekim dönemine, ekim döneminin hava koşullarına, ekilecek alana, verime ve hastalıklara dayanıma göre farklılaşıyor.

bulmak zor olabiliyor. Benzer şekilde çilek de diz gelerek yetiştirildiği ve hasat edildiği için yine çoğunluğunu kadınların oluşturduğu yaşı ilerlemiş üreticilerce seçenek dışına itiliyor. Emegin göz önünde bulundurulduğu bir diğer durum ise kabak ve salatalık çeşitlerinin neredeyse 3 buçuk ay boyunca gün aşırı hasat edilmesinden ve hasadın olmadığı günlerde dolama, filiz alma gibi işlemlerin yapılmasından kaynaklanıyor. Sera alanı ve çalışan sayısına bağlı olarak bu üretim imkansızlaşıyor. Öte yandan ihraç edilebilmesi için üzerinde tek bir çizik dahi olmaması gereken kabağın işçiliği de hesap ediliyor.

Hangi çeşidin ne zaman ve ne kadar dikileceğini belirleyen emek dışı tüm diğer faktörler için üreticiler birbirlerinden; fide şirketleri, Bitki Koruma Ürünleri Bayileri (zirai ilaç bayileri) ve tohum firmaları çalışanlarından, danışman ziraat mühendislerinden, komisyoncularından ve internet kanallarından bilgi toplamaya çalışıyorlar. Çocukluğundan itibaren hem örtü altı hem de tarla yetiştiriciliği yapan otuz yedi yaşındaki Nasuh (37/üretici/04.03.2020) “araştırmayan çiftçi”nin durumunu tasvir ediyor:

Kokteyl domatesin maliyeti ortalama üç lira yirmi kuruş. Bir de tonaj havalardan, hastalıktan, fidandan dolayı aşağıda olursa maliyet artar. Bu fiyata satamama ihtimalin de var. Üst üste iki kere zarar etti mi, ‘Yav kim uğraşacak bu serayla’ diyor. Kendi yerini icara verip başka işe gidiyor. Artık ekmiyor.

Ürünlerin yetiştirme koşulları, hasat süreleri ve tonajlarına dair bilgiler üreticiler tarafından çoğunlukla biliniyor. Üretici, hiç dikmediği bir çeşidi ya da tohumu denemek istediğinde ise bu bilgilere çevresinden ulaşabiliyor. Daha verimli, raf ömrü uzun, rengi güzel ya da hastalıklara ve soğuğa daha dayanıklı bir çeşide/tohuma ilişkin bilgiye kolaylıkla erişiliyor. Üretim maliyeti ise ancak deneyim sonucunda netlik kazanıyor. Üreticilerin birbirleri ile tavsiye niteliğindeki konuşmalarında sadece bir kere üretim maliyeti hakkında bilgi verildiğine şahit oldum. Öte yandan görüşme yaptığım tüm üreticiler ya eskiden domates dikip artık bıraktıklarını ya da bu senenin domates diktikleri son sene (2020 yılı güz ekimi için) olduğunu söyledi (çalışma yaptığım bölgenin ağırlıklı olarak domates yetiştirilen bir bölge olması da bu durumda belirleyici bir etken). Piyasa fiyatlarının düşük gitmesi ve ihracat yapılamaması bir yana kendilerini en çok bezdiren şeyin sürekli bir yenisi çıkan böcek ve virüslerle baş etmek zorunda kalmalarına karşılık her yıl hatta yıl boyunca artan zirai ilaç ve gübre masrafları olduğunu belirttiler.

Üreticilerin kararını etkileyen en önemli faktörlerden biri ise piyasa elemanları yani arz, talep ve başlıca ihracat olmak üzere ülkenin ürettikleri ürünler konusundaki ticari tutumundan oluşuyor. Piyasa elemanlarına ilişkin bilgi toplamanın farklı yolları mevcut. Bunlardan en kesin görüneni “ekstracılar”²⁶, tohum firması mümessilleri ve fide şirketi çalışanları ile iyi ilişkiler kurarak diğer üreticilerin davranışlarını öğrenip arz miktarı ve bu miktarın dönemsel değişimi hakkında bir çıkarım yapmaktan geçiyor. Elbette bu bilginin bir bedeli var. O yıl kendi firmasından en çok talep edilen tohumları bilen ekstracılar, ücretsiz tohum sağladıkları fide şirketlerinden de üreticilerin taleplerine ilişkin bilgi aldıktan sonra sene içinde arzının az olmasına ihtimal verdikleri ürünlere yöneliyorlar. “Ekstracı bakıyor ‘Bu sene hiç tek ekim domates yokmuş.’ diyor. Ona göre ekstra attırıyor tohumu. 3 lira 10 kuruştan yazılıyor o fide ama bilgi aldık diyorduk.” Üreticiler aldıkları bilgiye karşılık daha çok fide maliyeti ile karşı karşıya kalıyorlar. Fakat pek çok üreticinin böylesi bir bilgiden mahrum olduğu düşünülünce bu maliyeti çok da önemsemiyorlar.

Bilgi toplamanın bir diğer yolu ise önceki senenin fiyat ortalamalarını gözden geçirmek. Aslında üreticiler sene boyunca farklı çeşitlerin farklı dönemlerdeki hal fiyatlarını gözlemliyorlar ve her türlü buluşmada bu fiyatlardan bahsediyorlar. Hatta sosyal medya kullanıcısı üreticiler, günlük hal fiyatlarını yorumlarıyla birlikte gönderi olarak paylaşıyorlar. Temmuz sonu Ağustos başı dikilen fidelerin boyu daha 1 metreye ulaşmamışken elli iki yaşındaki Döndü “ihracattan umutlu” olduğunu dile getiriyor. Üreticiler ihracata ilişkin haberleri, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu’nun Rusya görüşmelerini yakından takip ediyor ve Rusya’nın *uçak krizi* ile başlayan dönemden bu yana Türkiye’den ürün almama ya da kota koyma gibi uygulamalarının bitmesini diliyor.

İç pazarda talebi az seyreden ya da bulunmayan fakat ihracatı yoğun olan ürünlerin daha çok gelir sağladığını düşünüyorlar. Has Fide İşletme Müdürü ve ortağı (45/fideci/05.10.2020), Kaliforniya bibere üreticilerden her sene daha çok talep olduğunu ve 2019-2020 yıllarında bu talebin karşılanmasında güçlük çekildiğini ifade etti. 2020 yılında 2 popüler tohumun yanına 5 yeni tohumun eklendiğini ve 2021 de yerli tohum şirketlerinin çalışmalarıyla bu sayının 10’a çıkacağını ekledi. Farklı

²⁶ Ekstracı: tohum firmalarından bazı çalışanlar, fide şirketlerine tohum verip çiftçi talebi dışında fide yetiştirmelerini istiyorlar. Bu tohumlar fide şirketine ücretsiz veriliyor ve talep dışı “ekstra” attırılıyor. O tohumu isteyen çiftçi olduğunda fide şirketi tohum firmasından almak yerine ekstracının fidesini satıyor ve ücret yarı yarıya paylaşıyor.

çeşitleri yetiştirme girişiminde bulunmak üreticilerin yaşadıkları çevre ile de doğrudan ilişkili. Aynı ilçede bulunan komşu mahallelerde bu durumu gözlemlemek mümkün. Kurşunlu Mahallesi'nde uzun zamandır yalnızca Kaliforniya biberi dikiliyorken, komşu Fettahlı Mahallesi'ndeki çiftçiler bir yandan çift ekim domates yapmaya bir yandan da son iki yıldır Kaliforniya biberi dikmeye başlamışlar. Fatih Mahallesi'nde Kaliforniya biberi dikip dikmemekte emin olamayan bir üretici, bir önceki sene bu çeşiti dikmiş abisine danışıyor. Fakat ürünün karlılığı ile ilgili net bir yanıt alamıyor. Kararsızlıkla geçen bu süre zarfında tohum da kalmadığı için daha önceki üretimine devam ediyor. Abisinin ise bir sonraki yıl daha geniş bir sera alanına Kaliforniya biber diktiğini görünce öfkelenildiğini ve kendilerine bir daha hiçbir konuda yardım etmeyeceğini dile getiriyor. Bu durum ise bir yeniliğe kendi başına adım atma ve olası zararları kendi başına yaşama endişesini gösteriyor. Zaten pek çok riskle baş etmek zorunda olan üreticiler, çevrelerinde daha önce yetiştirilmeyen yeni bir ürünü yetiştirme riskini alan başka üreticiler olmadığında geri duruyorlar. Bu riski üstlenen ve kazançlı çıkan üreticiler ise deneyimlerini, bilgilerini ve karlarını onları edinmek için bedel ödememiş olanlarla paylaşmak istemiyorlar.

Polanyi, piyasa toplumunda emeğin, diğer yaşam faaliyetlerinden ayrılıp piyasa kurallarına boyun eğmesi için “sözleşme özgürlüğü ilkesinin” uygulamaya konulduğunu söyler. “Uygulamada bu, sözleşme dışı akrabalık, komşuluk, meslek, inanç ilişkilerinin ortadan kaldırılmasını” gerektirir. Bireyden bağımlılık bekleyen tüm bu ilişkiler özgürlüğün kısıtlanması olarak görülür (2017: 231). Böylece piyasa toplumunda bireylerin, yalnızca kendi çıkarlarını ve kazançlarını göz önünde bulundurarak hareket etmesi oldukça makul olacaktır. Bu durum, üreticilerin ne zaman ve ne diktikleri hususunda birbirlerini çokça gözlemlemekle birlikte çok az bilgi paylaşımında bulunmasını açıklar. Nasuh'un (37/üretici/04.03.2020) sözleri de üreticilerin piyasa toplumunda benimsediği tutumu açıkça göstermektedir:

Bilgisini alacak olduğun insanla (bilgi) paylaşırsın. O da sadece sana söyler. Ben evdekilere de söylemem. Evdekiler başkasına 'şu azmış, şunu ek' dediğinde o laf olup çıkıyor... Bu niye böyle oldu; pazar küçük, üretim büyük. Aynı anda herkes para kazanamıyor. Bir kısım zarar edecek, bir kısım kar edecek.

Üreticiler, komşularının ve akrabalarının özellikle zarar etmelerini istemeseler de onlar kar ettiklerinde kendilerinin zarar edeceklerine inanıyorlar. Sonuçta öyle

görünüyor ki üreticilik yapmak, iyi ürünler yetiştirmekten çok daha fazlasını gerektiriyor.

3.2. Üreticilerin Karar Verme Süreçlerinde Aktör Olarak Bilginin Rolü: Belirsizlikleri azaltmak için stratejik hamleler

İslamoğlu'na göre 2004 yılında Türkiye AB uyum süreci için görüşmelere başlarken, tarım alanında da AB Ortak Tarım Politikasına çerçevesinde reformlar uygulamaya karar verildi. Dünya Bankası'nın piyasa faaliyetleri önündeki kurumsal engelleri (sübvansiyonlar, destekleme alımları ve taban fiyatı uygulamaları gibi) ortadan kaldırmayı hedefleyen Tarım Reformu Uygulama Projesinden (ARIP) farklı olarak AB Ortak Tarım Politikası (CAP), girişimci çiftçiler geliştirmeyi amaçlar. Girişimci çiftçilerin geçimleri ve gelirleri, varlıklarını yönetme kabiliyetlerine, üretkenliklerine ya da maliyetleri minimize edebilme becerilerine ve değişen market koşullarına uyum sağlayabilmelerine bağlıdır (2017: 7). Yani piyasa dalgalanmalarını çiftçiler lehine dengeleyecek, girdiler için ucuz kredi ve yardımlar sağlayacak bir devletin yokluğu bir yana hızla değişen pazar ve üretim koşullarıyla da yalnız baş etmek zorundalar. Birlikte hareket etmek ise tercih edilen bir seçenek değil. Çünkü, üreticilerin piyasa ve üretim sürecine dair sahip oldukları bilgilerin ve bu bilgileri kullanarak karar alma becerilerinin tıpkı ürünler gibi bir piyasa değeri oluşmuş durumda. Bilginin ve kararların/fikirlerin değişim değeri kazandığı, metalaştığı bir üretim biçiminde rekabet ve kazanma arzusu kardeşliklerin, akrabalıkların ve komşulukların önüne geçiyor ve bu bilgiler/metalar çoğunlukla karşılığında ancak maddi kazanç sağlayacak bir şey alındığında paylaşılıyor.

Üreticiler, bilgi ve fikir paylaşımındaki bu rekabetçi tutumlarını ürünlerini ne gün toplayacaklarını (fiyatların günlük olarak belirlenmesinden ötürü), satış fiyatlarını ve satışın nereye yapıldığını saklayarak, yetiştirilen bir çeşidin yıllık kazancı sorulduğunda olumsuz yorum yaparak -bir sonraki yıl yine aynı çeşit dikilse dahi- da gösteriyorlar.

Fakat bir üretici için sezonun nasıl geçtiğini anlamanın başka yolları da var. Evin tadilatından geçirilmesi, evlilik çağına gelen erkek çocuğa ev yapılması, yeni bir tarla ya da sera, traktörün-kamyonun daha iyi bir modelle değiştirilmesi, kızın çeyizindeki beyaz eşyanın markası, geline takılan altın miktarı ekim döneminin nasıl geçtiği hakkında oldukça fikir veriyor. Danışman Nebi (54/danışman/03.10.2020) kendi

deyimiyle “*çiftçilerin psikolojisini*” şöyle açıklıyor; “Adam 10 liradan domates satmıştır tek ekimde, harcayamaz zaten. Hemen sera yaptırır. Yine 10 liradan hesap yapar, o yine ekecek onu. Onu gören herkes o yöne meyleder.”

Ne üreteceğine karar vermek için Demre’den Manavgat’a kadar, şehrin neredeyse en Batısından en Doğusuna tüm üretim alanını gezen ve en az yetiştirilen ürün çeşidini ve dönemini tercih eden Hüseyin Karakaş’ın (38/üretici/04.03.2020) aksine, üreticilerin büyük çoğunluğu - “az olan ürünü yok zamanda yetiştirme”nin önemli olduğunu söylemelerine rağmen- tuhaf bir biçimde aynı ürünlere ve ekim dönemlerine meylediyorlar. Üstelik bu yönelimi belirleyen temel neden tavsiye ve fikir alışverişinden ziyade gözlem/gözetleme ile oluşuyor. Gün sonunda -elbette birtakım farklılıklarla ve dönemsel değişikliklerle birlikte- aynı ilçenin farklı mahalleleri için Çamköy kabak, Fettahlı çift ekim domates, Kurşunlu Kaliforniya biber, Murtana tek ekim domates üretir şeklinde bir sınıflandırma yapılıyor. Yaşanılan mekân ile yetiştiricilerin yaş grupları da ne üretileceği hususunda belirleyici rol oynuyor. Sosyal medya (facebook) kullanıcısı genç üreticiler kendi akraba ve komşuluk ağlarının ötesine geçerek başka seçenekler hakkında bilgi ediniyor. Ürün deseninde ve ekim döneminde babalarının senelerdir sürdürdükleri alışkanlıklardan vazgeçerek farklılaşmaya gidiyorlar.

Keyder ve Yenal, neoliberal ve küresel piyasaların yarattığı belirsizliklerle baş başa bırakılmış üreticilerin, geçimlerini sürdürebilmek için belli stratejilere başvurduğunu söyler. Kıyı bölgelerde gözlemlenen bu stratejiler, geleneksel olmayan ürünlere yönelme, aynı sezon boyunca birden farklı ürün yetiştirme, sözleşmeli çiftçilik ve ITU, GLOBALGAP gibi sertifikalarla ürün kalitesini arttırma olarak belirtilmiştir (2013: 70). Benzer şekilde görüşme yaptığım yetiştiricilerin “neyin, ne kadar ve ne zaman” yetiştirileceğine karar verme sürecinde, ürün desenini ve ekim dönemini çeşitlendirmeyi ve geleneksel ürünlerden uzaklaşmayı hesaplanamayan/*kontrol edilemeyen risklerle* baş etme yolları olarak gördüklerine şahit oldum.

Üreticilere göre geleneksel olmayan ürünleri yetiştirmek, hem iç pazarda talebi olmadığı için enflasyon baskısıyla ihracatın önünün kapatılmaması hem de aynı pazar payına göz dikmiş üreticilerin sayısı az olması dolayısıyla avantaj sağlamaktadır. Çarkıfelek, ejder meyvesi, mango, muz, avokado, aloe vera, şili biberi, zencefil bu ürünlerden bazıları. Yerel gazetelerde de bu ürünleri yetiştiren üreticiler ve ürünlerin

yetişme süreleri, koşulları ve karlılıkları ile ilgili pek çok haber var²⁷. Öte yandan, 2019 yazından 2020 sonbaharına değin ilçeyi gezerken çok sayıda yeni sera yapıldığını gördüm. Yeni seralar eskilerine göre daha yüksek. Böylece başta muz olmak üzere tropikal meyveleri maksimum verimle üretmek mümkün oluyor. İlk etapta herhangi bir tropikal meyve dikmeseler dahi bu ihtimali en baştan kaçırmak istemiyorlar. Eski sera iskeletini yükseltmek ise başka bir seçenek ve çoğunlukla muz yetiştirmek isteyen üreticiler tarafından atılan bir adım. 1-1,5 dekarlık bir sera olsa dahi, üretici fırsatı varsa serasını yükseltip muz dikmek istiyor (Bknz. Ek A2). Muz, ejder ve çarkıfelek meyveleri gibi tropikal ürünlerin yetiştirme koşullarının kolay, maliyetlerinin geleneksel ürünlere göre az (örneğin bir kere dikilip uzun yıllar ürün alınabilmesi) olması bir yana ihracat potansiyelinin yüksek ve ülke içindeki arzın talepten düşük oluşu üreticileri bu ürünlere çekiyor²⁸. Genç üretici Salih (35/üretici/ 25.03.2020) ise muz yetiştirmekle ilgili çoğunluktan farklı bir tutum sergiliyor:

²⁷ 19 Haziran 2020, “Çarkıfelek meyvesine yoğun talep”, Güney Haberci.

2 Mart 2021, “Serada muzunu 7 liraya satan üretici memnun”, Güney Haberci.

17 Eylül 2020, “Tropikal meyvenin yeni gözdesi: Aksu”, Sabah

25 Ağustos 2021, “Girişimci ev hanımı 2 yılda ürettiğı ejder meyvesi ile yurt dışına açıldı”, Haberler.com

7 Ekim 2021, “Muz serasında hasat başladı, rekolte artınca fiyat düştü”, Güney Haberci.

14 Nisan 2021, “Örtü altında muz üretimi 5 yılda 35 kat arttı” Bizim Aksu.

²⁸ Babası ile bekar kardeşi muz yetiştiren ve kendisi de muz yetiştirmeyi düşünen bir üreticinin hesabını doğrudan aktarıyorum:

Bak arkadaşım ney biliyor musun? 3 çeşit muz var; bodur, yarı bodur, normal-azman. Bodur ile yarı bodur arasında 10 kilo, yarı bodur ile iri arasında 15-20 kilo oynuyor ağaç başı. Sen aynı metrekareye aynı gübreyi kullanacaksın, seran 1,5 metre yüksek olmadığı için 200 ağacı 20 ile çarp her sene dönümden 4 ton eksik alacaksın. Kabul ediyorsan ek. Bizim yarı bodur 35 kilodan başlıyor. Hiçbir şeyi yok. Adam gübre bile vermiyor. Sadece su veriyor. Bir de hayvan samrası. Hastalıkla mücadelesi yok.

Dönüme 200 (fidan), ağaç başı 35 ile çarp, 7 ton yapıyor. 13 ayda bunu veriyor. Ondan sonraki sekiz ayda kesiyorsun. 8-8 iki defa veriyor. 3 yıla yayalım,

13 → 200×35=7 ton

8 → 200×45=9 ton

8 → 200×45=9 ton

29 ayda 25 ton dönümden, en az 4 liradan hesap etsen kilosunu 100 bin lira eder. Aylık 3 bin 500 lira, senelik 41 bin lira. 6 dönümden yapsan 248 bin. Hiçbir şeyi yok, zaman almıyor. Bi su vereceksin.

Toplandığında da adam geliyor, şunları şunları kes diyorsun, kesip götürüyor. Parası da kapıda peşin. Kesintisi yok. Kapıda alıyorsun, işine bakıyorsun.

Tropikal meyve üretim koşulları ve sebepleri için ayrıca bakabilirsiniz; Ali Ekber Yıldırım (2020), “Ejder, avokado, mango, çarkıfelek ve diğerkleri...tropikal meyveler umut oldu.”, *Üretme Tüket*, 134-139.

Bence muz, bizim gibi zayıf (10 dekarlık bir alanda yetiştiricilik yapıyor) çiftçiler için çok uzun zamanda para dönüşü. Bir yılda tek bir hasatla para dönüşü gerçekleşiyor. Bizim yaşam şeklimize göre değil. Muz ekilirse bir ek gelir. Ya da başka bir işte çalışıyorsan seran varsa yaparsın. Yani temel değil...Bir de ülkemizdeki politikaların değişkenliğine göre. Dışışleri Bakanımız Mevlüt Çavuşoğlu, kendi Alanya kökenli olduğundan ötürü muz ihracatının yolunu açmıştır. Bu konuyla ilgili röportajları da var.

Dikim dönemlerini sezon boyunca (Kasım başından Haziran sonuna dek) ürün çıkaracak şekilde belirlemek ise *hesaplanamayan/kontrol edilemeyen risklere* karşı alınmış başka bir önlem. Hava şartlarındaki değişiklikler de bu risklerden biri. Pek çok üretici ve tarımsal üretimin diğer süreçlerinde yer alan aktör, hem üretim bölgesinin hem de tüketim bölgesinin hava durumundaki değişikliklerin günlük hal fiyatlarını şekillendirdiğini dile getirdi. İhracat yapılan ülkede hava durumu, günlük yaşama devam edemeyecek kadar olmamakla birlikte soğuk seyrettiğinde ürünün fiyatı yükseliyor. Üretim alanında da hava durumuna bağlı olarak hale giren ürün miktarı azaldığında yüksek fiyatlar oluşuyor.²⁹ Üreticiler, hem diğerlerinin ürün arzına ve dönemlerine dair net bir fikir sahibi olmadıkları hem de yüksek fiyatları kaçırmayı istemedikleri için ekimlerini tüm sezona yaymayı seçebiliyorlar. Bir domates yetiştiricisi aynı anda hem tek, hem çift, hem de kırık ekim yaparak tüm sezon boyu ürün çıkarıyor. Daha çok emek harcamasına ve girdi maliyetine rağmen “bir dönemde kazanamazsam diğer dönemde kazanırım inancı” ile bu yola başvuruyorlar.

Ürün desenini çeşitlendirmek, “neyin, ne kadar ve ne zaman yetiştirileceğine” karar verme sürecinde, değişken piyasalar ve hava koşullarından ulusal ve uluslararası siyasete pek çok belirsizliğe karşı alınan önlemlerden bir diğeri. Üreticilere danışmanlık hizmeti veren ziraat mühendisi Nebi’nin (54/danışman/03.10.2020) “Çiftçi bazen, psikolojikmen, dört farklı ürün eker. İşini zorlaştırır aslında. Hepsine farklı gübreleme, farklı gün çalışma, farklı işçilik. Bu biri para etmezse diğerinden ötekinin zararını kurtarırm psikolojisiyle yapılan bir iş.” sözleri aslında bu durumu açıkça ifade ediyor. Ürün desenini çeşitlendirmek, girdilerin çeşitlenmesinin yanı sıra işçiliğin de çeşitlenmesine ve zaten ağır olan iş yükünün artmasına sebep oluyor.³⁰ “Domateste filiz kırma zamanırken biberin dolanması geldiğinde iş sabah ezanında

²⁹ Soğuk havalarda ürünlerin yetiştirme süresi uzadığı ve bitkinin yetiştirdiği ürün miktarı azaldığı için arz düşüş gösteriyor.

³⁰ Örneğin, domates ve biberin dolama (boyları uzayan bitkilerin, seraların yukarı kısmına döşenmiş tellerden sarkıtılan iplere bağlanması, sarılması) zamanları ve biçimleri farklı.

başlayıp yatsıya anca bitiyor...Hatta bitmiyor, gece de kalkıp hale mal götürmek, hava soğuksa soba yakmak gerekiyor.” Üreticiler zaman zaman kafa lambalarıyla, traktör ışıklarıyla iş yetiştirmeye çalıştıklarından bahsediyor. Ürün çeşitlendirmesi aslında önerilen bir yöntem. Fakat aynı zamanda emeğin bu kadar yoğun kullanıldığı bir meslek kolunda kendi emeğini daha çok işe koşmak, kendi bedenini daha çok yormak anlamına geliyor. Öte yandan bazı riskler de barındırıyor. İkinci sezonda bir serasında çift ekim domates diğerine karpuz yetiştirerek çeşitleme yapmak isteyen bir üretici, eğer ilk defa karpuz üretiyorsa yetiştirme koşullarından hasat etmeye kadar neredeyse her konuda başkasına bağımlı oluyor.

Pek çok farklı canlı ve cansız aktörün dahil olduğu, *hesaplanamayan/kontrol edilemeyen risklere* gebe olan tarımsal üretim yetiştiriciler tarafından sık sık “kumar” olarak nitelendiriliyor. Gerçekten de üreticiler, “küresel bir kumarhanedeki farklı oyun istasyonları haline gelmiş tarımsal piyasalarda, çeşitli stratejilere başvurarak kazançlarını çoğaltmaya çalışan oyunculara” benziyorlar (Keyder ve Yenal, 2013: 70). Kendi deyimiyle yıllardır hem çiftçilik hem memurluk yapmış ve ardı ardına kendini ikisinden de emekli etmiş Mahmut (60/üretici/19.11.2019), “Tarım kumar... Sezonu tutturabilmen için eline ful as ile bir kupa kızı gelmesi lazım.” diyor. Bu benzetmeyi - üreticiler için *flush royal* ve *straight flush*³¹ ellerinin ihtimal dahilinde olmadığını göstermesi bir yana- eksik bilgiler içeren bir oyun olan pokerde, diğerlerinin davranışlarını gözlemleyerek, onlara göre daha iyi ve minimum hata ile karar vermenin en önemli nokta olması dolayısıyla oldukça yerinde buluyorum. Çünkü üreticiler bir yandan diğerlerine göre piyasaya, arz ve talebe dair daha çok bilgi sahibi olmaya ve en doğru adımları atmaya çalışırken diğer yandan da karşılaşabilecekleri tüm olasılıkları göz önünde bulundurma çabasıındalar. Elllerinde yeterince bilginin olmadığı belirsizliklerle dolu üretim ve pazarlama süreci içinde *görelî ve olasılık odaklı* kararlar alıyorlar.

Üreticiler, en önemli kararlarını ilk anda vermek zorundalar: “Neyi, ne kadar ve ne zaman yetiştireceğiz?” Pek çok farklı faktör dikkate alınarak cevap verilmeye çalışılan bu soruya tek bir yanıtının olmadığı ise fide şirketine hangi çeşidin, hangi tohumun, ne zaman ve ne kadar hazır olması gerektiği bildirildikten sonra dahi üzerine düşünölmeye ve konuşölmeye devam edildiğinde ortaya çıkıyor. Üreticiler hangi

³¹ Pokerde en iyi ilk iki elin adı.

senaryoda karar kılrsa aklı diğesinde kalıyor. Bu kafa karışıklığından ve plansızlıktan şikâyet etseler ve sık sık “neyi ne kadar üreteceklerinin dikte edildiği planlı ekonominin erdemlerinden” söz etseler de “kazanma şansından vazgeçme konusunda çok istekli görünmüyorlar” (Keyder ve Yenal, 2013: 64).

Altmış iki yaşındaki üretici Hakkı (62/üretici/27.11.2019), kazanmaya dair umudunu bir ikindi çayında şöyle dile getiriyor, “Çiftçinin karnını yarmışlar içinden ne çıkmış biliyor musun? Seneye...” Üreticiler, bekledikleri kazançları sağlayamadıklarında bir sonraki sene de aynı şeyleri yaparak farklı sonuçlar elde etmeyi ummuyorlar. Üretim pratiklerinde, ürün çeşitlerinde, üretim için seferber ettikleri emekte (ortakçılar), üretim için gerekli bilgiyi sağlayan kanallarda (ziraatçı/danışman), pazarlama kanallarında (komisyoncular) değişikliğe gidiyor, eksik ve sorunlu gördükleri yerlere karşı hamleler yapıyorlar. Her yıl bir sonraki yılın daha farklı stratejilerle daha iyi geçeceğine duyulan bu umut sayesinde örtü altı tarımsal üretimde, küçük aile işletmeleri büyüme inancıyla varlığını sürdürüyor.

4. BÖLÜM: ÜRETİM SÜRECİ: İNSAN OLMAYANLAR İLE BELİRSİZLİKLER İÇİNDE, ENDİŞELİ BİR ETKİLEŞİM

Giriş

Neyin, ne kadar ve ne zaman dikileceğine karar vermenin, *hesaplanamayan/kontrol edilemeyen risk* olarak adlandırılan ve üretim sürecini etkileyen diğer koşulların (hava şartları, piyasalar, böcekler, virüsler, hastalıklar) yanında üreticilerin planlayabilme kabiliyetini kullandıkları yegane an olduğunu dile getirmiştım. Dolayısıyla bu an, aslında çoğunlukla *hesaplanamayan/kontrol edilemeyen risklere* karşı birtakım önlemlerin geliştirilmesi etrafında şekilleniyor. Üreticiler; deneyimlerinden, akraba ve arkadaşlarından, tarımsal üretimin diğer aktörlerinden edindikleri bilgileri bu riskleri en az zararla atlatmalarını sağlayacak kombinasyonu oluşturmak için kullanıyorlar. Yukarıda detaylı bir şekilde bu önlemlerden bahsetmeye çalıştım. Bu bölümde ise tarımsal üretim sürecinde karşılaşılan risklere karşı halihazırda geliştirilmiş önlemleri, üretim sürecini ve bu sürece dahil olan insan ve insan dışı aktörleri ele alarak inceleyeceğim.

Üretimin sessiz görünen insan dışı aktörlerine, ilk bakışta ne kadar banal görünseler de aracı, beklenmedik ve kompleks olduklarını varsayarak yaklaşmak (Latour, 2005: 39) hem geçmişteki belirsizliklerin aşılp aşılmadığını hem de gelecekte bizi bekleyen belirsizlikleri ve daha önceki önlemlerin bunlardaki etkisini gösterecektir. Çözülemeyen virüsler, yoğun tarımsal müdahalelere rağmen baş edilemeyen zararlı böcekler, iklim değişimi ile her sene bir üretim bölgesinde seraların göçmesine, ürünlerin hasar görmesine sebep olan şiddetli hava olayları, bozulan topraklar da üreticileri, üreticilerin yaşadıkları çevreyi ve üretimi belirsiz piyasalar kadar etkilemektedir. Virüsler yalnızca bitkiyi strese sokup büyümelerine engel olmaz. Böcekler yalnızca ürünleri yemez. Dolu yağışı sadece su buğusunun yoğunlaşp katılaşması değildir. Pestisitler zararlı böcekleri öldürmekten, gübreler bitkileri beslemekten, tohumlar yeni ürünler vermekten daha fazlasını yaparlar. İnsanların birbirleri ve insan olamayanlarla olan ilişkilerini değiştirir, dönüştürür ve bu ilişkilerden değişerek çıkarlar. Bunun için tohum, toprak, sera, fide, virüs gibi

aktörlerin ilişkilere nasıl dahil olduğunu, etkilediğini ve kendilerinin bu ilişkilerden nasıl etkilendiğini inceleyeceğim.

4.1. Üretim Sürecinin Ana Aktörü Tohum

Kloppenburger, bitki biyoteknolojisinin insanlığın en temel üretken organlarından biri olduğunu söyler. Hangi tarihsel dönemde hangi üretim şeklinde olursa olsun bitkiler ve ürünleri, onları yetiştiren insan toplumunun kompleks yapısının vazgeçilmez bileşenidir (2004: 1). Dolayısıyla bitkiler, kaçınılmaz bir şekilde insanların yaşamlarını ve birbirleriyle olan ilişkilerini etkiler. Öte yandan, birçok bitki türünün ıslahı ve ardından gelen gelişmeler insanlığın da kısmen *doğa tarihini* şekillendirdiğini gösterir. Bitki ıslahının tarımın kendisi ile ortaya çıktığı ve ilk yetiştiricilerin biyoteknolojinin en basit formunu icra ettiği düşünüldüğünde *doğa tarihinde* insanlığın izleri çok eskilere gider (2005: 1). İlk ıslahçılar, bitki biyolojisinin el verdiği doğal limitler içinde çalışırken, bugün güçlü genetik teknolojileri kelimenin tam anlamıyla *doğa tarihini* yazmaktadır. Yeni teknolojinin sosyal etkilerini değerlendirmek için tarihsel bir yaklaşım uygun olacaktır, “eski biyoteknolojileri anlamak yeni biyoteknolojileri anlamının ön koşuludur” (2005: 4).

4.1.1. Geçmişte Tohum Islahı Pratikleri

1980’li yılların öncesinde üreticiler, çoğunlukla ürettikleri mahsulden tohumluk ayırıyor ve bir sonraki üretim döneminde bu tohumları kullanıyorlardı (TİGEM, 2020). Zeynep’in (93/üretici/07.02.2020) anlatısı, bitki ıslahının³² en basit formuna, aynı yetiştirme ortamlarında karşılaştırma sonucunda en iyilerin seçilmesi ile gerçekleşen bir seleksiyona işaret ediyor:

Bundan elli sene önce tohumu kendimiz yapardık. Her sene mahsulden en güzel olanları seçer bir sonraki ekim için tohumluk ayırırdık. Ben alt döllerden iyi olanlara çaput bağlardım. Onlar ellenmezdi olana kadar. Sonra, içini alırsın, misal domatesin, keseye koyarsın güneşe kurutursun, ama çok güneşte de yanmayacak... Eskiden evlerin duvarlarında gözler olurdu, yüksekçe, oralara koyarsın. Kimse ellemez, bulamaz. Saklayacaksın illaki yoksa başkasından istemek zorunda kalırsın, millet de sana avuç avuç verecek değil. Ama herkes saklar ekseriyet... Ha olur. Bazısı komşununki daha iyi olur. Misafirliğe gidersin bir şey ikram eder, fasulye

³² Bitki ıslahı, “istenilen özelliklerde tarım ya da süs bilgileri elde etmek için, insan eliyle uygulanan eşleştirme ve seçme yöntemlerine verilen isimdir. Doğa koşullarında canlıların seçilime tabi tutulmasına benzer bir şekilde, insanlar da istedikleri özelliklere göre bazı bitkileri seçip diğerlerini eleyerek bitki türlerini bir seçilime tabi tutarlar.

*diyelim, bakarsın tadı güzel, alırsın ondan tohumluk biraz, sonra çoğaltırsın istersen.
Konuşulur hep ekilecek zaman.*

Öte yandan, en iyilerin seçimi, tarımın başlangıcında olduğu gibi 1970’li yıllara değin çoğunlukla kadınlar tarafından yapılıyor. Bir başka deyişle kadınlar, tarih sahnesinde uzun yıllar boyunca biyoteknolojinin başat icracılarından biri olma rolünü üstleniyorlar. Bu rol ise yalnızca iyi tohumları aktarmakla sınırlı değil. Tohumların çimlendirilmesine, uygun hava koşullarına ve Ayın hareketlerine göre ekim dönemlerine, toprağın ısisına dair bilgiler kadınlar tarafından üretilip aktarılıyor.

Misafirlikte sunulan ikramlar ve ekim zamanı yapılan konuşmalar sonucu gerçekleşen tohum takasları, aktörler arasındaki ilişkilerin bitki ıslahını nasıl etkilediğini de gösteriyor. Saha çalışmam sırasında da böyle bir takasa şahit oldum. Görüşme yaptığım kişinin komşusu iyi bürölce tohumu arıyor ve dünürünün görüşme yaptığım kişiden bir önceki yıl aldığı bürölce tohumlarının çok iyi çıktığını söylemesi üzerine tohum istemek için geliyor. Buna karşılık görüşmecim iki üç yıldır istediği sarı cin biber tohumlarını bulamadığını söyleyince, komşusu kendisinde tohum olduğunu onun için çimlendirebileceğini ifade ediyor. Bu tohumlarla yapılan üretim oldukça küçük olmasına ve ailenin ana gelir kaynağı olmamasına rağmen kadınlar için son derece önemli. Zira evlerin etrafındaki boş topraklarda, ağaç aralarında, seralarda direk diplerinde ya da kenarlarda yapılan bu üretim evin hem günlük gıda ihtiyacının önemli bir bölümüne cevap veriyor hem de yerel pazarlarda pazarcılık yapan yahut şehirde yaşayan eşe dosta satılarak hane için yan gelir, nakit para sağlıyor. Bu ağlar ise çoğunlukla kadınlar tarafından kuruluyor. Erkekler seralara ne zaman ne dikileceğine karar verirken ne kadar kadınları dahil etmiyorlarsa bu küçük üretimin de o denli dışında kalıyorlar. Fakat yine de bu gelirler çoğunlukla halı, perde, deterjan gibi evin ortak gereksinimlerini almak için kullanılıyor.

4.1.2. Değişen Tohum Politikaları: Tohum ıslahının uzak bir hatıraya dönüşmesi

1983’te tohum fiyatlarının devlet kontrolünden çıkarılması, 1984 yılında tohum ithalatının serbest bırakılması, 1985’te çıkarılan tohumluk teşvik kararnamesi ve akabindeki uygulamalar öncesinde tohum sektörü ve biyoteknoloji kamu kuruluşları tarafından domine ediliyordu (Değirmenci, 2021: 253; Nizam ve Yenal, 2020: 7). Bu yılların öncesinde tohum üretim ve dağıtım faaliyetleri kamu kuruluşlarınca gerçekleştiriliyor ve tohum fiyatları devlet tarafından belirleniyordu (TİGEM 2020). 1963 yılında 308 Sayılı Tohumlukların Tescil, Kontrol ve Sertifikasyonu Hakkında

Kanun ile tüm bitki türlerinde performans esasına dayalı bir tescil uygulaması başlatılmıştır (Demir vd., 2010). Böylece ülkenin çeşitli yerlerindeki TİGEM ve BATEM gibi devlet üretme çiftliklerinde gerçekleştirilen seleksiyon ve adaptasyona dayalı çalışmalarla en uygun tohumluklar belirlenmeye çalışılmıştır. İlçede, 1937 yılında BATEM bünyesinde, Sıcak İklim Nebatları adı ile kurulan ve 1957 yılında Sebzeçilik İstasyonu adını alan araştırma istasyonunda, ilk olarak domates tohumları üzerinde çalışmalar başlar. BATEM Arşiv Tarama Tutanağındaki ilk dönem araştırma projelerinde ülkenin çeşitli bölgelerinden ve ağırlıklı olarak yurt dışından getirilen standart³³ sebze ve meyve tohumlarının açıkta ve sera şartlarında denendiği, en verimli ve dayanıklı olanların tespit edildiği görülür (Bknz. Ek A3). Süreç neticesinde ise tohum üretim ve tedariğinde kamu ağırlıklı bir sistem ortaya çıkmıştır.

Görüşme yaptığım üreticilerden altmışlı yaşların üzerindeki, ilçelerinde bulunan ve o yıllarda üreticilik yapan pek çok ailenin erkek üyelerinin şoför, makina ustası, tamirci, tarım işçisi gibi görevlerde sigortalı olarak çalıştığı TİGEM ve BATEM'den daha verimli, hava şartlarına daha dayanıklı olduğu söylenen ve devlet tarafından desteklenen tohumlar aldıklarını dile getiriyor. TİGEM ve BATEM çiftliklerinde üretilen tohumlar, ücretsiz olarak ya da sübvansiyonlu fiyatlarla üreticilere ulaştırılıyor. Öncelikle buğday, pamuk gibi bitkiler bu tohumlarla yetiştirilirken 1970'li yıllarda yeni yeni başlayan seracılık faaliyetleri ile başta domates olmak üzere taze sebzelerde de devlet üretim çiftliklerinde ıslah edilen tohumlar kullanılmaya başlanıyor. Zeynep (93/üretici/07.02.2020), ilk olarak TİGEM'den karton kutularda domates tohumu aldıklarını söylüyor.

1970'li yıllarda başlayan devlet kurumlarından sebze tohumları alma süreci aynı zamanda seracılığın başladığı döneme denk düşüyor. 1970'lerin öncesinde dönemsel olarak kurulup kaldırılabilen, daha çok erkenci bahar hasadına yönelik, ahşap konstrüksiyonlu plastik örtülü seralar mevcut (Bknz. Ek A4). Altmış beş yaşındaki Nursel (65/üretici/10.01.2020) bu seraları hatırlıyor, ancak üretim alanlarının bugünkü seralarla karşılaştırılamayacak kadar küçük olduğunu, en fazla iki yüz-üç yüz metrekare olabileceğini, hatta bunun seracılık dahi sayılmayacağını ifade ediyor. Oysa il merkezinde bulunan hale at arabasıyla gidildiği, sofralık olarak üretilen taze sebzelerin ancak komşu illere ulaşabildiği, orada üretilenin genellikle orada tüketildiği

³³ Standart tohum: Ek süreçlere maruz kalan tohumlardır. Hibrit (f1) değillerdir.

düşünüldüğünde seracılığın bu ilk örneklerinin erkencilik sağlayarak gelirleri arttırdığı söylenebilir. Fakat görüşme yaptığım üreticiler, ben onlara ahşap konstrüksiyonlu seraların olup olmadığını sormadığım müddetçe bu üretim biçiminden bahsetmiyor, hatırladıklarında ise Recep'in "En çok yarım dönüm olur, o da zorla ayakta durur." sözlerine benzer tepkiler veriyorlar.

Üreticilere göre tarımsal üretimde hatırlamaya değer olan değişim, 1970'lerin ortasında çelik konstrüksiyonlu cam örtülü seraların kurulması ile başlıyor (Bknz. Ek A5). Mahmut (60/üretici/19.11.2019), bu seraların da ancak yarım dekar olduğunu zaten daha nasıl sera yapılacağını bilen usta olmadığını dile getiriyor. Yine de yarım dekar ahşap konstrüksiyonlu plastik seralar hafızalarda yer tutmazken, yarım dekar ham çelik konstrüksiyonlu cam seralar üreticilerin zihninde dönüm noktası teşkil ediyor. Cam seraları kendilerinin inşa etmiyor oluşu, camın ve çeliğin, plastik ve keresteye nazaran daha dayanıklı ve aynı zamanda daha pahalı olması bu durumda etkili olabilir. Bir başka deyişle cam seralar daha maliyetli olsa da üretim için uzun süreli bir yatırım olarak öne çıkmaktadır. Böylece üretime en az toprak kadar önemi ve maliyeti olan bir girdi daha dahil olur. Görüşme yaptığım üreticiler için bugün artık üzerine sera kurulamayacak bir tarla almanın anlamı yoktur. Öyle ki ilçede en ucuz arazi fiyatlarının olduğu alanlar, eskiden pamuk ekiminin yapıldığı Solak mahallesindeki seracılığa uygun olmayan sulak tarlalar³⁴ ya da ilçe merkezine uzak, yükseltisi fazla ve sıcaklığın nispeten düşük olduğu ve hayvancılığın varlık gösterdiği Karaöz mahallesindeki tarlalardır. Salih (35/üretici/ 25.03.2020) için, bir zamanlar dedesinin Antalya merkezindeki arazisini satarak aldığı 50 dekarlık pamuk tarlası, babasının kardeşleri arasında paylaşıldıktan sonra, ancak iyi bir fiyata satılıp başka bir yerde sera yaptırabilmesine katkıda bulunuyorsa bir önem arz etmektedir.³⁵ Salih'in

³⁴ Aksu Çayı ıslah düzenlemeleri ile Solak Mahallesindeki su baskını engellenen tarlalarda da seracılık başlamış ve arazi fiyatları artış göstermiştir.

³⁵ 2020 yılında çelik (üreticiler bu materyalin tam anlamıyla çelik olmadığını – sera demiri denmesi gerektiğini düşünüyorlar) konstrüksiyon, beton kenar duvarları, plastik örtü malzemesi, askı teli, kenar tülleri, damlama sulama sistemi ve işçilik için dekar başına ortalama 80 bin liraya mal edilmektedir. Bu hesaba gübreleme tertibatı (tanklar ve gübreleme dinamosu), toprak tahlil, ıslah (toprağın tüm arazide dengeli olmaması dolayısıyla), dezenfeksiyon maliyetleri, toprağı ekim için hazır hale getirme (sürme ve ekim yataklarını hazırlama) ve sondaj maliyetleri, hasat esnasında kullanılan kasa ve arabaların maliyetleri dahil değildir.

2021 yılında (2020 yılı için başta verilen) kurulumun maliyetinin ortalama olarak dekar başı 110 bin lira olduğu söylenmektedir.

altmış iki yaşındaki babası Hakkı'ya (62/üretici/27.11.2019) “nasıl yatırım yaptığını” sorduğumda verdiği cevap da bugün üreticiler için yegâne üretimin seracılık olduğunu göstermektedir; “Çiftçi neye yatırım yapacak, demire yatırım yapar. Demir alırım.”

Üreticiler için son derece büyük ve önemli olan sera yatırımı beraberinde daha çok verim ve gelir elde etme amacıyla kamu kuruluşlarınca genellikle yurtdışından getirilerek performans testlerine tabi tutulan ve yine bu kurumlarca tedariki sağlanan tohumların kullanımına zemin hazırlayan nedenlerdendir. Bir başka deyişle sermaye, yüksek maliyetli malzemeler ve aile dışı emek satın alınarak inşa edilen seralar için bir kez seferber edildikten sonra teknik bilginin tavsiye ve desteği ile pazar için yetiştirilen ürünlerde “*çeşit saflığı tam olan, yetkili kurum ve kuruluşlarca tarla ve laboratuvar kontrolleri sonucunda fiziksel, genetik ve biyolojik değerleri belirlenmiş*” tohumların kullanımı yaygınlaşmıştır. Çeşit saflığı sayesinde aynı ürünler, aynı sürede gelişiyor ve hasat ediliyor. Yani üretimde bir çeşit standartlaşma sağlanmış oluyor. Ayrıca, tohum satışı neticesinde yıl içinde hangi sebzenin ne kadar ve ne zaman pazara arz edilebileceğine ilişkin bir bilgi doğuyor.

1970’li yıllar boyunca kamu kurumlarının tedarikini üstlendiği sebze tohumlarının tümünü standart tohumlar oluşturuyor. Üreticiler, bu ürünlerden tohumluk alabiliyorlar. Fakat, aynı tür bitkinin farklı bir çeşidi ile gerçekleştirilecek bir açık tozlanma ihtimalinin çeşit saflığını bozması dolayısıyla verim ve standardizasyonda kayıplar olacağı için pazar odaklı bu üretimde, üründen tohumluk alımı giderek azalıyor. Ayrıca, bu yıllarda kamu araştırma enstitülerinde yapılan sebze tohumu çalışmalarının seracılıktan doğrudan etkilendiği, çalışmalarda seracılık için standart çeşitlerin test edilerek en verimlilerin tespit edilmeye çalışıldığı görülüyor. Hatta sera üretiminde daha çok verim elde etme amacı ile BATEM’de 1979 yılında hibrit tohum³⁶

2022 yılı için ise çelik konstrüksiyon, plastik örtü malzemesi, kenar duvarları, damlama sulama sistemi ve işçilik için maliyet hesabı çıkarmakta zorlanıldığına tanık oldum. Anahtar teslim sera kurulumları yapan görüşmecim, demir fiyatlarının çok oynak olduğunu dolayısıyla net bir fiyat veremediklerini ama ortalama olarak yukarıda belirttiğim maliyetler için 200-250 bin lira arasında değişen bir tutar olabileceğini belirtti.

Öte yandan, uzun süredir seracılık yapan ve açık topraklarını sera ile kapatan üreticilerin genellikle başka şehirlerden ikinci el sera malzemeleri bulduğunu, sera sökme ve yeniden inşa etme için yeni bir iş kolu oluştuğunu öğrendim.

³⁶ Hibrit tohum: özellikleri beğenilen iki farklı türdeş çeşidin melezlenmesi ardından elde edilen çocuk tohumların istenilen özellikleri taşıyan bitkiler elde edilene kadar farklı çeşitlerle melezlenerek elde edilen tohum.

alışmalarının başladığı kayıt altına alınmıştır (BATEM 2015). Öte yandan görüşme yaptığım üreticilerden Mahmut (60/üretici/19.11.2019), kamu üretim çiftliklerinde yapılan çalışmalara rağmen, BATEM ve TİGEM’den alınan sebze tohumlarının sübvansiyonlu verilmesiyle birlikte yeterince kaliteli olmadığını, bulabildikleri takdirde geliştirilmiş yabancı standart tohumları ya da hibrit tohumları yetiştirdiklerini aktarıyor.

1984 öncesinde tohum ithalatı yasal olarak mümkün olmasa da üreticiler, pazarlardan ve zirai ürünler satan çeşitli şletmelerden, Kıbrıs’tan yahut göçmen işçiler vasıtasıyla Avrupa’dan kaçak olarak getirilmiş, geliştirilmiş versiyonda standart tohumların ve hibrit tohumların alındığını dile getiriyorlar. Öyle ki henüz yabancı tohum firmaları/mümessilleri ya da hibrit tohum üretmek için gerekli olan biyoteknoloji ülke sınırlarına girmeden ürünleri olan tohumlar tarımsal üretime dahil oluyor. Fransız bir tohum firmasının Paris’teki mağazasından alınan hibrit bir çeşit Fransa’da araba fabrikasında çalışan göçmen Türk işçiler tarafından getirilir. Yörede bugün dahi üreticiler bu çeşidi hatırlamaktadır.

1984 yılında tohumluk ithalatının serbest bırakılmasının ve 1985’te özel sektöre tohumluk teşviklerinin verileceğinin açıklanmasının ardından zaten halihazırda sebze tohumları üreticiler tarafından kaçak yollarla temin edilen firmalar, yer yer yeni palazlanan yerli tohum firmalarına temsilcilik vererek yer yer de doğrudan tohumluk pazarına dahil olurlar. Liberalleşen tohum sektöründe şirket gücünü arttırmak için öncelikle özel tohum şirketlerine düşük krediler ve desteklemeler (1985) ardından da ithal tohumlar için vergi muafiyeti (1988) uygulanmıştır (TURKTOP 2020). Buğday, arpa, pamuk gibi ürünlerin tohumluk satışında istenilen özelleşme sağlanamamış ve devlet çiftlikleri temel tedarikçi olarak kalmış olsa da mısır, ayçiçeği ve çeşitli sebzelerde özel sektörün payı artmıştır (Nizam ve Yenal, 2020: 8). Bugün artık örtü altı taze meyve sebze üretimine F1 Hibrit çeşitler hakimdir. Seracılık Araştırma Enstitüsü bünyesinde 1979’da başlayan “Domates F1 Hibrit Araştırmaları Uygulama Projesi” başlıklı çalışma neticesinde 1991 yılında iki adet F1 hibrit çeşit elde edilse de kamuya ait bu tohumlar, sektörde özel şirketlerin ağırlık kazanması hedefine uygun bir şekilde hiçbir zaman satışa sunulmuyor. Satışa sunulmuş olsa dahi çoktandır özel

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Duyurular, “Soru ve Cevaplarla Tohumda Doğru Bilinen Yanlışlar.”

tohum şirketlerinin tohumlarını tercih eden, devlet üretim çiftliklerinde üretilen tohumların kalitesine ilişkin soru işaretleri olan üreticiler tarafından tercih edilip edilmeyeceği de belirsiz.

1980 öncesi, tarımsal üretimi modernize etme, verimliliği artırma amaçları taşıyan devlet destekli çiftçilik modeli sayesinde üreticiler çiftlik ekipmanları, tohum, gübre ve ilaç gibi tarımsal endüstri girdilerinin kullanımına alışmıştı (Aydın, 2018: 231). Her ne kadar oldukça dar bir alanda yapılsa da seracılığın başlangıcının ve tohum ıslahında gerçekleşen yeni biyoteknolojik gelişmelerin tarihsel olarak aynı döneme denk gelmesi de pazar için üretim yapan üreticilerin yıllardır sürdürdükleri üretim biçiminden vazgeçmesini, bitki ıslahının hane için yetiştirilen yahut fasulye-börülce gibi sebzelerle sınırlanmasını hızlandıran bir başka sebeptir. Netice de ise seralar ve biyoteknolojik yenilikler bir nevi üretim ilişkisini değiştirmiş, üreticilerin uzun yıllardır ıslah ettiklerini tohumlarla arasındaki bağı kopararak belki de *doğanın başka bir adı* olan tohumu metalaştırmış ve tohumları, piyasada alıcılar ve satıcılar arasında yer alan ilişkiye dahil ederek “toplumun içinde yaşadığı doğal çevreyi...toplumun özünü piyasa kurallarının hakimiyetine” (Polanyi, 2017: 118) sokmuştur.

Üreticilerin tohum ıslahı pratiklerinin yerini, tohum firmalarının hibrit tohumlarının alması, üreticiler ve tohumlar arasında bir yarılmaya, tohumun alınıp satılır hale gelmesiyle bir eyleyenden çok sabite, arabulucuya (intermediary) dönüşmesine sebep olmakta. Üstelik gübre ve pestisit olmaksızın yetişemeyen bu tohumlar alınıp satılmayla yalnızca maliyetlerin artmasına değil üretim sürecini ve üretim pratiklerini değiştirerek üreticilerin yetiştirme bilgisini de kaybetmeleri ile epistemolojik bir yarılmayı da beraberinde getirmektedir. Tarımsal üretim ağında üreticilerin konumu, ağa hibrit tohumları, gübre ve pestisitleri üreten, bunların kullanım bilgisine sahip olan ve bu insan olmayan aktörler için lobicilik yürüten kesimlerin lehine güçsüzleşmiştir. Doğayı ve kültürü/toplumu birbirinden ayıran modernist anlayışın hesaplama/kontrol etme yaklaşımının bir neticesi olan hibrit tohumlar, biyoçeşitliliğin azalmasına, doğal döngülere ve değişimlere kendini uyumlu hale getirebilen ata tohumların elinden süreç içinde uyumlanma hakkının alınmasına neden olmaktadır. Tarım tartışmaları tohum ıslahının şirketlere ve laboratuvarlara terk edilmesini bu minvallerde (metalaşma, biyoçeşitliliğin azalması, tarımın doğal temellerinden koparılması) ele almaktadır. Bu tartışmalarda genellikle sesini duymadığımız üreticilerin, değişen tohum ıslahı pratikleri karşısında tutumu ne olmuştur ve olmaktadır?

Seralar, gübreler, pestisitler, ürünleri taşıyacak ulaşım araçları, taze meyve sebze ihracatçılarına verilen destekler, yüksek verim ile modern tarım yapma söylemleri bir araya gelerek (*assemblage*) bir ilişkiler ağı oluşturup üreticileri hibrit tohumları kullanmaya sevk etmiş olabilir. Öte yandan, Yağcı'ya göre Türkiye'de tarım topraklarının bölünmüş yapısı, tarımsal üretimin küçük ölçekli aile işletmelerince yapılması ve kapitalistleşmemiş olması, üreticilerin tohum politikalarına ilişkin süreçlerde kendi çıkarlarını korumaya yönelik bir koalisyon kuramamalarına ve bu süreçleri etkileyememelerine sebep olmaktadır (2018: 942). Görüşme yaptığım üreticiler ise 1980'lerde tohum sektöründe yaşanan dönüşümleri benimsemekte zorlanmadıklarını daha önce el altından zar zor elde ettikleri hibrit sebze tohumlarına daha kolay ulaşılabilen olmaktan -en azından o yıllar için- memnun olduklarını dile getirdi. Bu memnuniyet halen devam etmekte midir? Üreticiler için verimlilik, yüksek tonaj, soğuk hava koşullarına, hastalıklara ve zararlı organizmalara dayanıklılık; tüketiciler için ise uzun raf ömrü, nakliye dayanımı gibi avantajlar sağladığı ve en önemlisi artan dünya nüfusunu beslemek için kullanımının kaçınılmaz olduğu öne sürülen bu yeni tohumların ve onların ile birlikte üretim sürecine dahil olan yeni aktörlerin, doğal çevreyi ve tarımsal üretim ağını dönüştürmekteki etkisi ne olmuştur?

4.1.3. Yeni Tohumların Yan Etkileri: Toprağın altında büyüyen riskler ve belirsizlikler

Kloppenburger, yeni bitki çeşitlerinin yarattığı dönüşümlerin etkilerinin uzun zaman boyunca sistematik olarak ele alınmadığını dile getirir ve tüm dünyayı doyurmayı vaad eden Yeşil Devrimin (1940-1970 arasında tarım kimyasallarında ve bitki biyoteknolojisindeki gelişmelerle birlikte verim artırılıp küresel açlığın ortadan kaldırılacağı iddiası ile ortaya çıkmıştır) istenmeyen *yan etkilerine* bakmaya davet eder. Yeni biyoteknolojinin mucize tohumları yalnızca heyecan verici bir şekilde önemli verim artışları değil, birincil ve ikincil dereceli sosyal ve çevresel çeşitli negatif etkiler de getirmiştir. Bunlar; “bölgesel eşitsizliklerin artması, çiftlik düzeyinde gelir eşitsizliklerinin oluşması, ürün yetiştirmek için gerekli olan işlerin çoğalması, üretimde uzmanlık gereksinimi, emeğin mekânsal olarak yerinden edilmesi, mekanizasyonun hızlanması, ürün fiyatlarının düşmesi, toprak ya da üretim için gerekli olan araçların kiralama koşullarının değişmesi, artan toprak fiyatları, kimyasal tarıma bağımlılık, genetik erozyon, zararlı böceklerle dayanıksız monokültürler ve

çevresel bozulma” olarak sıralanabilir (2004: 5-6). Bu etkileri, değişen üretim araçlarının üretim biçimini nasıl değiştirdiğini inceleyerek anlamaya çalışacağım.

Kingsbury, Yeşil Devrimin *yan etkilerinin* yalnızca yeni tohumların kullanımıyla açıklanamayacağını, bütüncül bir şekilde tarımsal üretimdeki değişikliklere bakılması gerektiğini dile getirir (2009: 318). Çünkü Yeşil Devrim, yalnızca tohum ıslahı değil, tarımın tüm cihazlarının modernleşmesi ve kapitalist endüstriyel üretime dahil edilmesi hakkındadır. Tarımsal modernite paketi, yüksek getirili tohumlar, sulama sistemleri, gübreler, pestisitler ve krediler ile bir bütündür (2009: 286-7, 327). Candoğan Zirai Bayii sahibi ve işletmecisi Seher (45/z.mühendisi/03.10.2020), bu durumu şu sözlerle tasvir ediyor:

Bu iş bir bütün, tohumu pazarlaması, AR-GE’si, laboratuvarı, ilaç bayii, fideliği...Bir yumak gibi düşün. İpler bir oradan bir buradan bir oradan geliyor ya dolandıkça, hepsi bir bütün. Herkes kendi payına bir yerlerde bir şeyler yapıyor, iş birleşiyor gibi düşünebilirsiniz.

Örtü altı tarımsal üretimde hibrit tohumların kullanılmasının yarattığı sosyal ve çevresel etkilerin de bu minvalde bütünsel olarak ele alınması kanaatindeyim. Çünkü, doğada açık tozlaşma ile doğal olarak gerçekleşen melezlenmenin başka bir versiyonu olan, “insan eliyle teknoloji kullanılarak arzu edilen amaçlara göre ıslah edilmiş” hibrit F1 tohumların *yan etkileri* genellikle “sosyal-ekonomik nedenlerle, tekelleşmeye yol açtığı için”³⁷ gıda güvencesi ve bağımsızlığını tehdit etmesi bağlamında değerlendirilmektedir. Kloppenburg, bedenleşmiş bilgi olarak -genetik kodu dolayısıyla- tohumun, bitki üretim sürecinin şekillendirilmesini ve belirlenmesini kontrol etmek için biyoteknolojiye bağlantı noktası sağladığını söyler (2004, 201-2). Hibrit tohumların kullanımı ile değişen üretim sürecine dahil olan gübre, pestisit ve üretim ağını oluşturan diğer insan olmayan aktörler; su kaynaklarının ve tarım topraklarının kirlenmesinden iklim krizine, insan sağlığının tehdit altında olmasından ekolojik bozulmaya ve biyoçeşitliliğin zarar görmesine kadar pek çok alana tesir etmektedir.

Öte yandan, görüşme yaptığım üreticiler bugün hibrit tohumların kullanılmadığı, kendi tohumlarını kendilerinin ıslah ettiği bir üretim biçimini düşünememektedir. Ata tohumların yahut standart tohumların, günün koşullarında (böcekler, hastalıklar ve iklim şartları dolayısıyla) yetişemeyeceği, yetişse dahi kalite ve tonajın yeterli

³⁷ 14 Kasım 2017, “Yerli, hibrit, GDO’lu...Nedir bu yerli tohum meselesi?”, buğday.org.

olmayacağı hususunda hem fikirler. Ne kadar “eskiden mahallenin başında bir salatalık ortadan ikiye ayrılrsa mahallenin sonunda kokusu duyulurdu”, “eskiden domateste bir tat vardı, koku vardı, incecikti kabuğu, şimdi domuz derisi gibi” sözlerle ata ve standart tohumlara dair nostaljilerini dile getirirler de bu tohumların ürünlerinin pazar koşullarına uygun olmadığına inanıyorlar.

Kendilerinden ata ve standart tohumlarla üretim yapmalarının bekleyen kimselerin “çiftçilerin” kazanç sağlamasını ve zenginleşmesini istemeyen kişiler olduğuna inanıyorlar. Üretici Necmettin’e (53/üretici/13.02.2021) göre ata tohumlarla ya da standart tohumlarla üretim yapmak “herkes arabaya binerken, bisiklete hatta kağıya binmek” gibi. Dolayısıyla piyasa koşulları ve fiyatlar beklentilerini karşıladığı takdirde ne hibrit tohumların maliyetinin ne de bu tohumların kaçınılmaz bir şekilde üretim sürecine dahil ettiği gübrelerin ve pestisitlerin maliyetlerinin önemli olmadığını dile getiriyorlar. Üreticiler tarımsal üretim sürecinde insan olmayan aktörlerin, üretim sürecini değiştirebilme, bozabilme, dönüştürebilme gücünü sürekli olarak deneyimleseler de bu aktörlerden bir aracı gibi değil arabulucu gibi davranmalarını, kara kutu vazifesi görmelerini, kontrol edilebilir ve hesaplanabilir olmalarını bekliyorlar. Sonuçta bu beklenti ile hibrit tohumların üretim sürecinde beraberinde getirdiği değişimlerin bizzat tarımsal üretimin kendi var oluşunu hedef alan olumsuz sonuçları görünmez oluyor.

4.2. Üretim Sürecinde Yeni Aktörler: Artan yan etkiler

Kautsky, kapitalizmin tarımsal üretim etrafında kök salabileceğini fakat tarımsal üretimin kendisinin halen kapitalist olmayan (tarımsal üreticilerin doğrudan ücretli işçi olmadığı ve kendi kendilerinin emeklerini sömürdükleri) bir teşebbüs olabileceğini söyler (1988: 166-7). Bir başka deyişle, tarımsal üretimde kapitalizm farklı biçimlerde varlık göstermektedir. Guthman, Kautsky’nin yaklaşımından faydalanan bilim insanlarının bu yaklaşımı iki kapsayıcı noktaya taşıdığını söyler. Bunlardan biri tarımsal üretimde kapitalist gelişmenin kaçınılmaz ve doğrusal olmayışıdır, diğeri de kapitalizmin tarımsal üretimde yerleşmemesine sebep olan bir risk üretim kaynağı olarak biyolojik noktadır (2016: 3). Goodman ve Redclift de tarımsal üretimdeki biyolojik ve doğal sınırlar dolayısıyla kapitalist endüstriyel üretimin tarımı tam anlamıyla etki altına alamadığını söyler. Başka bir deyişle sermayeyi elinde tutan aktörler, tarımsal üretim ağına başka aktörleri dahil ederek (*enrolment*) ağdaki

konumlarını güçlendirseler de hava koşulları, böcekler, virüsler gibi aktörler dolayısıyla tüm ağı domine edecek güce sahip olamazlar. Kapitalizmin diğer sektörlerde gerçekleştirdiği yekûn dönüşümün aksine tarımın doğaya ve doğal süreçlere bağlı olması standart fabrikasyon üretimi mümkün kılmamakta, belirsizlikler yaratmaktadır. Bu sebeple sermaye, tarımsal üretime müdahale ederken farklı araçlar kullanmak zorunda kalır.

Goodman ve Redclift; tarım-gıda sisteminin endüstrileşmesinde kullanılan araçları, “el koyma” (*appropriationism*) ve “ikame etme” (*substitutionism*) kavramları ile analiz eder (1991: 88-9). El koyma ile tarımsal üretimi var eden aktiviteler endüstriyel üretimin bir parçası haline gelir (hibrit tohumların ve gübre-ilaç gibi kimyasallarının kullanımı, makineleşme, bugünkü örtü altı üretimin bizzat kendisi-sera malzemeleri). Biyolojik üretim-tüketim döngüsünün, endüstri kapitalizmi tarafından kırsal üretim aktivitelerinin doğrudan ve birleşik olarak dönüşümünü kısıtlaması sermayenin kırsal üretim aktivitelerine kısmi ve kesintili olarak el koymak zorunda kalmasına sebep olur. Bu sınırlar inovasyonlar ile aşılmaya çalışılır ve üretime, üretim elemanlarını; ekipmanlar, tohum, kimyasal girdiler gibi fragmanlara ayırarak el koyulur. Böylece kapitalizm, kökenleri ve dinamikleri tarımsal üretimin dışında olan inovasyonların bölümlenmesi (*fragmentation*) ile el koyarak tarıma dahil olur (Goodman ve Redclift, 1991: 91).³⁸ Bir başka deyişle doğası gereği tamamıyla tahakküm altına alınamayan tarımsal üretim süreci parçalara ayrılır ve her bir parça kapitalist endüstriyel üretime dahil edilir.

Yeşil Devrim teknolojileri, üretim sürecinde endüstriyel girdiler ile çevresel etkileri baskılamayı ve elverişli yetiştirme koşulları kurmayı hedefler. Nitekim yüksek verimlilik; gübreler, tarım kimyasalları ve sulama teknolojileri gibi sermaye yoğun toprak yönetimi pratikleri ile özenle seçilmiş çeşitler için kontrol edilmiş verimli çevreler yaratmaya bağlı hale gelir (Goodman ve Redclift, 1991: 150). Mekanik ve kimyasal el koyma arasındaki potansiyel sinerji ancak melezleştirme/hibridizasyon tekniklerinin uygulanması ile tamamen gerçekleşir. Tohum ıslah programları neticesinde gübreye duyarlı çeşitler geliştirilir ve bitki yapısı mekanizasyona adapte edilebilir (1991: 103).

³⁸ İkame süreci (*substitutionism*) ise ürünlerin işlenmesi sürecinde endüstriyel girdilerle ikame edilmesidir (işlenmiş ürünlerde tatlandırıcı, aroma verici, koruyucu sentetik ürünlerin kullanılması).

Verimliliği ve çevresel etkileri kontrol etme ve tarımsal üretimde standardizasyon sağlama düşüncesi ile üretime dahil edilen tohumlar, gübre ve ilaç gibi aktörler ile bunların kullanımına olanak tanıyacak ilaçlama makinelerini, gübreleme sistemlerini, damlama sulama sistemlerini de üretime dahil etmeyi zorunlu kılmıştır. Örtü altı tarımsal üretimde, üretici aile emek gücünü kullanmaya devam etse de üretim ağı içine kendi dahil ettiği (*enrolment*) aktörlerin ağdan çıkması ve onların yerine başka aktörlerin (hükümetler, agro kimya şirketleri) kendi lehlerine dahil ettiği yeni aktörlerin (hibrit tohumlar, gübreler, pestisitler, topraksız kültürler, üretim bilgisi, laboratuvar çalışmaları, analiz merkezleri, ziraat mühendisleri) tarımsal üretim ağına girmesiyle güçsüzleşmiştir. Kapitalist endüstriyel üretim düzeninin tarımsal üretimi kontrol edilebilir kılmak ve belirsizlikleri minimize etmek için üretim sürecine dahil ettiği bu aktörler, yeni belirsizlikler yaratmaktadır. Tekno-ekonomik ilerlemenin gücü, risklerin üretimini gölgede bırakmıştır.

4.2.1. Üreticilerin Belini Büken Gübreler: Toprağı beslemek mi, öldürmek mi?

Kingsbury, hibrit tohumlardan daha çok verim elde edilmesinin, gübre kullanımı olmaksızın mümkün olamayacağını söyler (2009: 252;299). Hibrit tohumlar, daha verimli olmaları sebebiyle topraktan daha çok besin maddesi alma ihtiyacı duyarlar (Erarslan vd., 2009: 19). Diğer üreticiler gibi Mahmut (60/üretici/19.11.2019) da 1990'lı yılların öncesinde bu kadar çok gübre kullanmadıklarını, zaten bu kadar çok da gübre olmadığını dile getiriyor:

Şimdi bir defada en az beş altı gübreyi karıştırıp veriyoruz. Önceden toplamda üç gübre ya vardı ya yoktu: şeker, nitrat, üre... Eski domateslerde, bir salkımda olsa olsa dört domates olurdu. Toprakdan aldığıyla kendisi dolduruyordu onu da (bitki). Şimdi bir salkımda sekiz domates var. Nasıl dolduracak?

Yüksek verimli hibrit çeşitler, gübrelerle beslenmek zorunda. Yıl boyunca süren bu beslemenin ise yıkıcı *yan etkileri* var.

Doktora çalışmasında Antalya ilinde sera domates üretim sistemlerinin, LCA³⁹ yöntemi ve CML 2 baseline 2000 the Netherlands 1997 metodu çerçevesinde, analizini yapan Mencet ise yoğun olarak kullanılan gübrelerin üretim aşamasından kullanımına ve etkilerine tüm süreçteki hareketlerini incelemiştir. Analize göre; azot içerikli

³⁹ LCA: *Life Cycle Assessment*, Yaşam Döngüsü Analizi, “ürünlerin yaşam döngüleri boyunca çevresel etkilerini, kaynak verimliliğini ve atık oluşum miktarını ölçen bir değerlendirme yöntemidir.”

gübreler küresel ısınma, ötrofikasyon ve doğal kaynakların tükenmesi; fosfor içerikli gübreler asidifikasyon, insan sağlığı için toksik etki, tatlı su kaynaklarının zarar görmesine; potasyum içerikli gübreler ise abiyotik kaynakların tükenmesi, haddinden fazla kullanımda yer altı sularına sızarak su kirliliğine sebebiyet vermektedir (2011: 110-9)⁴⁰.

Gruda vd., yoğun ve tüm yıl devam eden tarımsal üretimde, azot zengini gübrelerin (N-fertilizer) uygulanmasının, uygun sıcaklık ve sık sulama ile seraları, karbondioksitten üç yüz kat güçlü etkiye sahip azot protoksit emisyonu için ideal bir çevre haline getirdiğini söyler (2019: 328). Bu durum bir aktörün niteliği içinde bulunduğu ağa göre şekillenmesinden kaynaklanır. Azot zengini gübreler, su, sıcaklık, bitki, toprak ve sera arasında gerçekleşen eylem ile kurulan ağda azot zengini gübreler çevre için daha tahrip edici etkilere sebep olurlar.

Türkiye’de tarım kaynaklı sera gazı emisyonlarının %40’nın nitröz oksite sebep olan tarım topraklarından kaynaklandığını dile getiren Ağaayak ve Öztürk, azotlu gübrelerin yalnızca toprakta yüksek nitröz oksit emisyonuna neden olmakla kalmadığına, üretim, nakliye ve uygulama (elektrik ya da fosil yakıt kullanılarak) esnasında karbon emisyonun ortaya çıktığına işaret eder. Tarım alanlarının yakınlarındaki bitkisel ve evsel atıkların, hayvan gübrelerinin kompostlaştırılmasıyla hem sera gazı emisyonun düşeceğini hem de çoğunluğu ithal edilen kimyasal gübrelerin üreticiler üzerindeki finansal yükünün azalacağını dile getirmektedirler (2017: 8-11).

Teknoloji ve Sanayi Bakanlığı koordinasyonunda faaliyet gösteren Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA) tarafından 2020 yılının Ekim ayında “Antalya İli Sera Atıklarından Kompost ve Organik Gübre Üretim Tesisi” için ön fizibilite raporu hazırlanmıştır. Raporda, sebze atıklarının kompost ve organik gübre üretimi için hammadde olarak kullanılacağı ve Aksu, Kumluca ve Serik ilçelerinde bitkisel biyokütle atık miktarının üretime paralel olarak çok fazla olduğu dile getirilmiştir (BAKA, 2020). Bu ilçelerde kurulacak kompost ve organik gübre üretim tesisleri hem hammaddeye hem de son kullanıcıya yakınlığı dolayısıyla nakliye esnasında ortaya çıkan sera gazı emisyonunun azalmasını sağlayacaktır.

⁴⁰ Mencet, “Sera Domates Üretim Sistemlerinin Karşılaştırmalı Ekolojik, Ekonomik ve Politika Analizi: Antalya İli Örneği” başlıklı doktora tezinde, analizin ortaya koyduğu verileri ve tabloları oldukça ayrıntılı bir şekilde paylaşmaktadır.

Kepez Belediyesi, 2020 yılından bu yana, mobil sera atığı kompost projesi ile hem sera atıklarını topluyor hem de onları kompost haline getirip ücretsiz olarak üreticilere veriyor⁴¹. Aksu’da görüşme yaptığım üreticiler ise böyle bir hizmet almamalarının yanı sıra belediyenin bitki atıklarını toplamak adına bir faaliyette bulunmadığını söylediler. Sezon sonunda seralardan sökülen bitki atıklarının ve bu bitkilerde kalan ham, çürük ya da hastalıklı ürünlerin boş tarlalara, arıklara ya da evsel atıklar için kullanılan çöp konteynırlarına atıldığını öğrendim (Bknz. Ek A6). Sera atıklarının boş tarlalara atılması ise sık sık tarla sahibi ile atan kişi arasında gerilime sebep oluyor. Mahmut (60/üretici/19.11.2019), “sırf bu yüzden, para etmese de” boş tarlalarına buğday ya da arpa ektiğini dile getiriyor. Bazı üreticiler ise seralardan çıkan bitki atıklarını kendi şartları dahilinde değerlendirme yoluna gidiyor. Mevlüt (43/üretici/10.01.2020), domatesin filiz kırma döneminde aldıkları yaprakları buğday ektiği tarlaya serip toprakla karıştırdığını, böylece 20-20-0 taban gübresi vermekten kurtulduğunu söylüyor.

Üreticilerin büyük çoğunluğu yerli olarak üretilmiş kompost ve organik gübre kullanıma olumlu yaklaşmakla birlikte aslında yerel yönetimin seralardan çıkan bitki atıklarını toplamasına dahi razı olduklarını dile getiriyor. Ayşe (52/üretici/06.09.2021), bir üretici olarak yerel yönetiminden bu konudaki beklentisini şu sözlerle aktarıyor: “Ben belediyeden ne beklerim?... Norveç’te çöpü yakıp enerji yapıyorlar, çöp satın alıyorlar. Burda bir sürü bitki sağda solda çürüyor. Sen de al yap, gübre yap, enerji üret. Hiçbir şey yapamıyorsan bir yere bari topla.”

Ingram; organik, ekotarım (*ecoagriculture*) ve biyodinamik üretim olarak üç farklı *alternatif tarımsal üretim* biçiminde gömülü olan toprak verimliliği çabalarının oluşumunu incelemektedir (2007: 298). Organik tarımda toprak verimliliğinin ana odağı topraktaki yaşamdır. Topraktaki biyolojik aktivitenin önemi, toprak verimliliğini düşüren biyolojik süreçlerin kritik ilişkileri ve sürdürülebilir tarımsal üretim vurgulanır. Kompost gübrelerin topraktaki biyolojik süreçleri hızlandırdığı ve kompost kullanımının toprak verimliliğinin korunması ve yaratılmasında temel araç olduğu belirtilir (2007: 302-3). Ekotarım alternatif üretim biçimini savunan William Albretch’e göre ise temel ihtiyaçları karşılanmadığı takdirde hiçbir ilave kompost ya

⁴¹ 28 Ağustos 2020, “Bu proje Türkiye’de bir ilk”, Kepez Belediyesi, Duyurular.

“Organik atıklar, altın toprağa dönüşüyor”, Gazipaşa Belediyesi, Haberler.

da humus toprak verimliliğini arttıramaz. Dolayısıyla toprağın ihtiyaçları bilimsel AR-GE süreçleri ile geliştirilmiş organik gübrelerle karşılanmalıdır (2007: 305-6). Biyodinamik tarım ise toprak verimliliği ve kozmik, göksel ve astral güçler arasında bağ kurar. Buna göre kozmik ve göksel etkiler; nitrojen, silika, kireç ve su gibi doğal elementlerin hareketlerini yönlendirir ve tanımlar (2007: 307). Görüşme yaptığım kadın üreticilerin de hane içinde kullanılacak ya da yerel pazarlarda satılarak harçlık yapılacak küçük üretimleri için yetiştirdikleri ürünlerin dikim zamanlarını belirlerken ayın hareketlerine ve cemrenin düşme zamanına göre hareket ettiklerini öğrendim. Örneğin dikim için “ayın eskini” beklediklerini aktardılar. Öte yandan, büyük çaplı piyasada satılmak üzere yapılan örtü altı üretimde böyle bir kriter dikkate alınmıyor.

Yeraltı sularının kirlenmesi ve toprak yapısının bozulması, nitrojen zengini gübre kullanımının diğer sonuçlarıdır (Kingsbury, 2009: 318). Sönmez vd., Demre ilçesinden almış oldukları toprak ve sulama suları analizlerinde her ikisinde de yüksek düzeyde nitrata rastlandığını dile getirir. Topraktaki fazla nitrat tarımsal üretim için avantajmış gibi görünse de tarımsal sulamalarla nitratin yeraltı sularına sızma ihtimaline değinirler. Ayrıca toprakta meydana gelen nitrat birikimi tuzlanmaya sebebiyet vermektedir. Bitki köklerinde tuzlanmayı önlemek için yapılan sulama ise yeraltı sularına nitrat sızmasını arttırmakta ve kirlenmeye neden olmaktadır (2007: 5640-5). Öte yandan, gübrelerin sürekli ve aşırı kullanımı, üretim bölgelerine yakın yeryüzü sularında, Aksu Çayı, ötrofikasyona sebep olan başlıca etkenlerdendir (Akıner, 2020: 10). Savcı ise bölgede kuyu sularının yüzde kırk beşinin nitrat yoğunluğunun, Dünya Sağlık Örgütünün belirlediği maksimum değerin üstünde olduğunu, bu suların içme sularına karıştığı takdirde nitrat yoğunlaşmasının toksik etkilerinin, çocuklarda ciddi büyüme bozukluklarına, yetişkinlerde sindirim ve üriner sisteminde bozukluklara ve enflemasyona sebep olabileceğini dile getiriyor (2012, 289).

Uzun süreli gübre kullanımının bir diğer sonucu toprak kirlenmesidir. Gübreler, toprağın tuzluluğun ve asidikliğinin artmasına, ph değerinin düşmesine sebep oluyor (Savcı, 2012: 290) (Mencet, 2011: 119). Bu durumda ise üreticiler, “toprak/ph düzenleyici gübrelere” başvuruyor. Mahmut (60/üretici/19.11.2019), hibrit tohumlar ve onları büyütmek için kullanılan gübreler öncesinde, toprağın durumunu iyileştirmek için farklı bir yol izlediklerini anlatıyor. “Eskiden toprak değiştirirdik. Kendi tarlalarımızda akıp biriken sel sürgünü, milli, verimli delta topraklarını üç dört

senede bir seralarımıza dökerdik.” Bu uygulama, bugünlerde üreticilerin örtü altı üretimde toprak hazırlama sürecinde hiçbir şekilde yer tutmazken, herhangi bir danışman ya da ziraat mühendisi tarafından verilen tavsiyeler arasına da dahil edilmiyor. Öte yandan, üretim alanlarının da genişlediği dikkate alındığında bu gibi uygulamaların zorlaşması da bir başka sebep.

Marx, “...kapitalist tarımdaki ilerleme, sadece emeği değil, toprağı da soyma sanatındaki bir ilerlemedir.” der (2004, 184). Kapitalist üretimde “belirli bir zamanda toprağın verimini arttırmayı” amaçlayan her teknoloji, zenginlik kaynaklarını -toprak ve emek- kurutarak gelişir (Marx, 1978:417 derleyen Tucker; Marx, 2004: 185). Tohum ve gübre alanındaki teknolojiler de bitkilerin yetişmesi için elzem olan iki kaynağı, suyu ve toprağı kirletmekte, kelimenin tam anlamıyla kurutmaktadır. Marx’a göre verimliliği arttırmayı hedefleyen her gelişme doğanın yıkım sürecini hızlandırır (1978: 417). Ph dengesi bozulan topraklar için toprak düzenleyici gübreler üretmek yerine doğal çözümler aramak bu yıkım süresinin hızlanmasını engelleyebilir. Fakat “tüm bilimler, kapitalizmin hizmetine zorlanmış. Bilimi düzenleyen faktör, buluşların ticarileşmeye ve bilimin uygulamalarının derhal üretime dahil edilmeye başlamasıdır” (Marx, 1987: 89). Bir başka deyişle bilim, belkide hiçbir zaman her türlü toplumsallıktan özerk olamamış, doğa ve toplumu sınırsızca ayıramamıştır. Üretim elemanlarını sürekli olarak yenilemeden var olamayacak kapitalizm (Marx, 1978: 476), bilim ve teknoloji marifetiyle üretim elemanlarını ve üretim biçimini değiştirmektedir. Öyleki, insan emeğini yerinden etmiş, alüvyon toprakları taşımak için bir zamanlar olmazsa olmaz olan traktörler dahi toprak düzenleyici gübreler karşısında yenik düşmüştür. Modern tarımın yan etkileri, gelirlerini -verimliliği- arttırmak için daima yeni üretim elemanlarına ulaşmaya çalışan üreticilerin maliyet kalemlerinde artışlara neden olmaktadır. Fakat bu yan etkilere karşı geliştirilen tüm önlemler/ürünler, yeni yan etkiler ve daha büyük riskler yaratmaktadır. Bu durum ise üretilen çözümlerin geçici değil sahte olduğunu gösterir.

Bitki Koruma ve Zirai Mücadele bayi sahibi ziraat mühendisi Raziye (33/z.mühendisi/03.10.2020), üreticilerin üretim sürecinde yaptıkları en büyük hatalardan birinin yeterli toprak hazırlığı yapmamaları olduğunu söylüyor. Raziye’ye göre üreticiler, toprak analizi yaptırmadıkları için topraklarını üretim için en uygun hale getirmek yerine toprağın durumunu ve ihtiyacını bilmeksizin öğrendikleri metodları tekrarlamakla yetinmiyorlar. Sezon bitiminde, haziran ayının sonuna doğru

ince muşambalarla neredeyse hiç boşluk kalmayacak şekilde kapatılan ve bir bakıma hava ile teması kesilen toprağa muşambanın altında kalmış olan damlama borularından toprak düzenleyici ve dezenfektan veriliyor. Fakat bu ürünlerin pahalı olduğu yahut sezonun iyi geçmediği yıllarda alternatiflere başvurulduğu da oluyor. Eskiden serada babasına yardım eden Mustafa (28/kargo çalışanı-üretici/06.09.2020), 2008 yılında ph düzenleyiciler çok pahalı olduğu için BİM'den ucuza çamaşır suyu alıp damlama sulama sisteminden toprağa çamaşır suyu verdiklerini söylüyor. Bir başka deyişle, daimî olarak maliyetlerini minimize etme çabasındaki üreticiler, pazarlama süreçlerini ve hasat gelirlerini etkilemediği sürece üretim sürecine -gerekli gördükleri takdirde- çamaşır suyu, mazot, gaz yağı gibi maddeleri dahil etmekten çekinmiyor.

“Üretimin tümünün piyasada satıldığı ve bütün gelirlerin bu satışlardan kaynaklandığı” (Polanyi, 2017: 115) bir işleyişte, tarımsal üretim sürecini yöneten esas unsurlardan birinin fiyatlar olduğu görülüyor. Fakat tarımsal üretimin, piyasalardan ziyade yağmur, bakteri, mantar, toprak ısı gibi doğal süreçlere bağlı olduğu hakikati kendini gösterdiğinde üretim sürecini yalnızca ve sahte bir şekilde fiyatlara bağlan piyasa ekonomisinin yıkıcı sonuçları, çölleşme, iklim değişikliği, gıda güvencesi, küresel açlık gibi başlıklarla ortaya çıkıyor.

4.2.2. Pestisitler: İnsanlarla virüslerin, mantarların, böceklerin mücadelesi

Hibrit tohumlardan ve kimyasal gübrelerden sonra tarımsal üretime yoğun bir şekilde dahil olan bir diğer aktör de pestisitlerdir⁴². Kingsbury, zararlı organizmaların ve hastalıkların yerel çeşitlerde de her zaman mevcut olduğunu fakat şimdiki gibi hızla çoğalmadıklarını ve üretime bu denli hasar vermediklerini söyler (2009: 318). Başka bir deyişle yüksek verimli hibrit tohumlar daha çok pestisit kullanımı da beraberinde getirmiştir. Bu bölümde, pestisitlerin ve pestisit kullanımının; üreticiler, tüketiciler, bilim insanları, ziraat mühendisleri, doğal yaşam savunucuları tarafından nasıl tercüme edildiğini (*translate*) anlamaya çalışırken pestisitlerin diğer aktörlerle olan hareketlerini inceleyeceğim.

⁴² Pestisit: “insanlara, çevreye, hayvanlara ve ürünlere zarar veren organizmaları engelleyen, uzaklaştıran veya imha eden kimyasal ve biyolojik maddeler”

“pest: ürünlere, hayvanlara ve insanlara zarar veren organizmaların tümü”

Pestisit kullanımı ile ilgili pek çok düzenleme mevcuttur⁴³. Görüşme yaptığım üreticiler ise danışman ve ziraat mühendislerinin kendilerine söyledikleri şekilde uygulama yaptıklarını, pestisit kutularının arkasında yer alan uygulama sonrası hasat için bekleme sürelerine uyduklarını dile getiriyorlar. Genç üretici Salih (35/üretici/25.03.2020), kullanılan pestisitlerin ruhsatlı olduğunun ve uygun hasat süresinde toplandığı takdirde tüketilmesinde sakınca bulunmadığının altını çiziyor. “Şu an dünya gündeminde faydalı diye bir şey var mı? (Masada duran ağrı kesiciyi gösteriyor.) Ama Bayer yapmış bunu, dünyanın her yerinde kullanılıyor” sözleri ise ürettiği ürünün fayda verip vermemesinden ziyade olup olmasının önemli olduğuna inandığını gösteriyor. Öte yandan, bir üretici olarak pestisitlerin kullanım esnasında kendisine ya da çalışanlarına verebileceği zarara hiç değinmediği görülüyor.

Tüketicilere sunulan ürünlerde zarar verecek miktarda pestisit kalıntısı olmasa dahi yapılan çalışmalarda, pestisitlerden ilk ve en yoğun şekilde etkilenen “çiftçiler ve tarım işçilerinin” sağlığının risk altında olduğu söyleniyor (Şık, 2019: 17). Pestisit bağımlılığı, yalnızca zararlı organizmaların direncini artırarak ve toprak kalitesine zarar vererek gelecek üretim koşullarını olumsuz etkilemekle kalmaz; aynı zamanda üreticileri, tarım işçilerini ve üretim bölgelerinde yaşamlarını sürdüren insan ve insan olmayan toplulukları da tehdit eder (Guthman, 2016: 12) (Galt, 2014). Üreticiler ise pestisit konusunda derhal ürünlerini savunmaya geçerken, sera gibi kapalı bir ortamda üstten uygulanan ilaçlamalarda kendilerinin doğrudan karşı karşıya olduğu bu durumu hiç dikkate almıyorlar. Anne babalarına yardımcı olmak için ilaç hortumunu çeken⁴⁴ çocukların sağlığı da en az ebeveynleri kadar risk altında. Bu durum ise üretici ailelerin üyelerinin, çocukluk dönemlerinden başlayarak uzun süre, az miktarlarda pestisitlere maruz kaldığını göstermektedir. Kronik maruziyet ise etkileri yıllar içinde görülen çeşitli hastalıklara sebep olabilmektedir (Şık, 2019: 25). Üreticiler ise hem kendilerinin hem de aile üyelerinin karşı karşıya olduğu bu tehlikeye çok az dikkat etmektedir. Galt’ın “pestisit kullanımının üzücü ironisi” olarak adlandırdığı bu

⁴³ 27 Eylül, 2020. “TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI PESTİSİT MAKSİMUM KALINTI YÖNETMELİĞİ”. *Resmî Gazete*.

⁴⁴ İlaç motorundaki ilaç, oldukça uzun bir hortum ve ucundaki başlık vasıtasıyla bitkilere uygulanmaktadır. Uygulayıcı, sıralar arasında gidip gelirken hortumun geri çekilmesi ve sonra tekrar salınması, böylece bir yere takılması ve karışması engellenmektedir. Bitki ilaçlaması çoğunlukla yetişkin erkekler, hortum çekimi ise ailede yetişkin başka bir erkeğin bulunmadığı takdirde kadınlar ve çocuklar tarafından yapılmaktadır. Sera içinde hortumun üzerine düşmüş ilaç damlları ellerine ve ellerinden deride emilimin en hızlı gerçekleştiği yüzlerine bulaşabilmektedir.

durumda, hastalığın bir organizmadan (bitki) diğerine (insan) kasıtsız yer değişimi meydana gelmektedir (2014: 210). Bu durum bir aktör olarak pestisitlerin, harekete geçtiği diğer aktöre (bitki-insan) bağlı olarak hareketinin iki farklı tercümesi olduğunu göstermektedir. Pestisitler bitkilerin bedenlerindeki hastalıkları tedavi ederken, uygulayıcıların bedenlerine zarar verir.

Üreticiler ilçe Tarım ve Orman Müdürlüğü ve benzeri kurumlardan pestisit kullanımı ilgili bir eğitim çağrısı vb. olmadığını söylüyorlar. Örtü altı tarımsal üretimde çalışanların karşı karşıya kalabilecekleri meslek hastalıklarına yönelik herhangi bir çalışma ve bilgilendirme de bulunmuyor. Üretici ailelerinin ve üretim çevresinde yaşayan kişilerin karşı karşıya kaldıkları bu durum kamuoyunda da gündeme gelmemekte. Galt, hükümetlerin ve agrokimyasal endüstrinin, üreticilerin pestisit maruziyeti problemine yönelik ciddi bir programı olmadığını söyler. Bu probleme karşı verilen cevaplar genellikle “teknokratik koruma rejimi” çerçevesindedir. Teknokratik koruma rejimi; yaşamı koruma çabasını yalnızca insanları, insan olmayanları ve olayları tahmin ve kontrol edilebilir kılan araçların eylemlerine odaklanan teknik rasyonallite ile sınırlandırır. Dolayısıyla üreticilerin pestisit kullanımı esnasında ortaya çıkabilecek problemlerin de “güvenli kullanım” (koruma giysisi) ile aşılabileceğini savunur (2012:1). Teknokratik koruma rejimi, pestisit problemlerinin nedenini “gelişmemişlik” ve “cahillik” ile etiketlenen yerel kültürlere ve bireylere bağlar. Buna göre, gelişmemişliklerinin ve cahilliklerinin sonucu olarak koruma giysisi kullanmayan üreticilerin yarattığı problemlerin basit eğitim ve kapitalist gelişme ile ortadan kaldırılabileceğine inanırlar (2012: 2). Bir başka deyişle, pestisit kullanımları dolayısıyla üreticiler, teknokratik koruma rejimini benimseyenlerce “cahil ve bilgisiz” olarak addedilirler. Bu durum aynı kesimlerin pestisitleri de yönergelere uyularak uygulandığı takdirde faydalı icatlar olarak tercüme ettiklerini düşündürmektedir.

Galt, pestisit problemi ele alınırken teknokratik koruma rejimi tarafından, önemli bir nokta olan üreticilerin öznelliğinin kavramsallaştırılmasının atlandığını dile getirir. Pestisit kullanıcısı olarak üreticiler, küçük meta üreticiliği ile kazandıkları geçimlerinin kendi bedenlerini pestisite maruz bırakma ve tahrip etme pahasına girdi maliyetlerini dışsallaştırbilmelerine bağlı olduğu bilgisi ile karşı karşıyadır (2012: 2). Görüşme yaptığım üreticiler koruma giysisinden bahsetmezken, kendilerini bir nebze olsun koruma altına almak için kullandıkları eldiven ve maske gibi materyalleri de

zaman zaman maliyetleri dolayısıyla alamadıklarını dile getiriyorlar. İlaçlama uygulamasını yapan kişi genellikle bir tülbent ile ağız ve burun bölgesini sarıyor. Ailenin anne ve genç kadın üyeleri üretim aşamalarında lateks eldiven kullanırken diğer üyelerde maske ya da eldiven gibi korumalar söz konusu olmuyor. Fakat ilaçlama çoğunlukla kadın üyeler tarafından değil erkek üyeler tarafından gerçekleştiriliyor. Galt da maskülenite söyleminin, pestisit kullanımı esnasında koruyucu önlemlere başvurup başvurmama konusunda etkili olduğunu dile getiriyor (2012: 13). Öte yandan sera ortamında bahar ayları ile birlikte sıcaklık derecesinin iyice artması koruma önlemlerinin takip edilmesini de zorlaştırıyor. Bir diğer nokta ise pestisit kullanımının hayatın tamamen normal bir parçası olarak görülmesi. Galt, ana yollar üzerindeki reklam tabelalarında, üreticilerin giydiği şapkalarda ve gündelik hayatlarındaki pek çok alanda sebze üretiminde kullanılan pestisitlerin olduğunu, böylece pestisitlerin sağlığa ve yararlı organizmalara zarar veren bir kimyasal gibi değil de kullanımına aşina olunan herhangi bir ürün gibi görüldüğünü söyler (2012: 14). Agro kimya firmalarının amblemini ve isimlerini taşıyan panolar, şapkalara ve bizzat bu isimlerin kendisi, üzerinde bu sembol ve isimleri taşıyan, etrafta daima bulunan ve atık, ölçü kabı ya da kova olarak kullanılan plastik kutular birer aktör olarak; üreticiler için pestisitleri bitkilerdeki zararlı organizmalara ve hastalıklara karşı kullanılan kimyasallar olmaktan ziyade tarımsal üretimde hava ve su gibi bir aktör olarak görmelerine olanak sağlamaktadır. Sonuçta toksik girdilere dayanan tarımsal üretimin öznelere biyopolitik sınıflandırmasının bitkiler ve onların böceklerinden daha fazlası olduğunu görülür. İşçiler, çevre sakinleri, üreticiler ve tüketiciler biyopolitik hesaplamada özne olmaya başlar (Guthman, 2016: 13).

Çuhacı, sanayi toplumunda belirsizliğe egemen olma iddiası ile ekoloji, kimya ve genetik mühendisliği konularında alınan kararların sebep olacağı riskler ve tehlikeler karşısında “kültürel değerlendirme ve algı farklarının görüleceğini” söylemekte ve örneğin “kimilerinin gıdadaki zehri, kimilerinin de zehri gündeme getireni düşman olarak göreceğini” belirtmektedir (2007, 138-9). Pestisit kullanımına ilişkin olarak kamuoyunda ve tüketiciler nezdinde gelişen söylem ve üreticilerin bu söyleme yaklaşımı, Çuhacı’yı destekler niteliktedir. Özellikle sezonu dışında seralarda yetiştirilen yaş sebze ve meyvelerle ilgili besin değeri düşük, ağır metal birikimine sebebiyet veren, pestisit kalıntılı gibi pek çok söylem mevcuttur ve tekrarlanmaktadır. Hatta organik tahıl ve taze meyve sebze satan bir internet sitesinde organik olmayan

bu üretim biçiminde üretilen gıdaları tükettiği varsayılan tüketicilere “Kimyasal silahlar kullanılarak üretilmiş bu maddeleri mi yemek istiyorsunuz?” şeklinde yöneltilen, “kimyasal silah” gibi ciddi bir terimin kullanılmaktan çekinilmediği retorik bir soruya dahi şahit oldum. Sahada bunların, üreticiler tarafından en sert karşılık verilen söylemlerden olduklarını pek çok kez gözlemledim. Üreticiler, tüketicilerin ya da haber kanallarına konu ile alakalı olarak yanlış üretim yapıldığı yönünde demeç veren uzmanların üretim koşullarından, hava şartlarından, hastalıklardan haberdar olmadıklarını dile getirdiler. Üreticilerin çoğuna göre bu söylemleri paylaşan kesimler kendilerini cahil ve çıkarıcı olarak gördükleri için bu değerlendirmelerde bulunuyorlar. Üretici Turan, çiftçiliğin artık eskisi gibi yapılmadığını, çiftçilerin bilinçlendiğini söylüyor. “Tarım il ve ilçe müdürlükleri üreticiye sormadan gelip kapıyı açıyor, analizi alıyor. Halde, yerel depoda mal verirken gelip malı alıyor. Küçük çiftçi asla kalıntılı üretmiyor, korkuyor.”

27 yaşındaki genç üretici Hasan (27/üretici-ailesi ile birlikte/19.11.2019), ulusal bir televizyon kanalının ana haber bülteninde, bir profesörün kış döneminde serada üretilen sebzelerde pestisit kalıntısı olduğu sözlerine karşılık, sosyal medya hesabında haberi alıntılıyarak şu yorumda bulunuyor; “Profesör diplomayı BİM’den veya A101’den almış galiba. O kadar cahil. İnsanların ATA mesleklerine bu kadar ihanet ederken hiç utanmıyor.” Görüşmemizde Hasan’a (27/üretici-ailesi ile birlikte/19.11.2019) bu gönderisini sorduğumda, arada muhakkak yanlış üretim yapanların, hasat süresini beklemeyenlerin olabileceğini ama gece gündüz, sıcak soğuk demeden çalışan üreticilere “cahil, aç gözlü ve suçlu” muamelesi yapıldığını dile getirdi. Üreticiler, kamuoyunda oluşan bu algıyı kendi mesleklerine karşı bir küçümseme olarak kabul ediyorlar. Hasan’ın (27/üretici-ailesi ile birlikte/19.11.2019) yengesi Menekşe’nin, “Gelsinler ağustos ayında girsinler seraya bakalım, kolay mı? Biz kendimiz de bu seradan yiyoruz. Yemesinler ilaç varsa. Beğenmedikleri çiftçi üretmezse açlıktan ölür şehirdekiler” sözleri, verdikleri emeğe karşılık üretimlerinin toplum nezdinde takdir görmemesinin yarattığı öfkeyi gösteriyor. Belirsiz piyasa ve hava koşulları, her sene bilmedikleri bir virüs, hastalık ya da böceklerle girdikleri mücadele ve yıldan yıla artan girdi maliyetlerinin baskısı altına ürünlerini yetiştirmeye çalışan üreticiler için ürünlerine karşı kullanılan bu söylemler bardağı taşıran son damla oluyor.

Ürünlerine ve üretimlerine karşı yapılan olumsuz yorumlara verilen “yemesinler” yanıtını çoğunlukla iki farklı tepki takip ediyor. Bir grup, zaten iç piyasadaki tüketicilerin taleplerinin kendileri için önemsiz olduğunu ve ihracat yapmak istediklerini dile getiriyor. Hatta iç piyasa talebini yüzünden en kazançlı dönemlerde ihracatın hükümet tarafından kısıtlandığını, dolayısıyla iç piyasadaki tüketicilerin karlarına mâni olduklarını bir de üstüne pestisit kalıntısı, hormon gibi gerçeği yansıtmayan yorumlarda bulunduklarını söylüyorlar. Bu durum, insan için temel bir ihtiyaç olan gıda üretiminde, tamamıyla fiyat odaklı bir üretimin yarattığı bilinci açıkça gösteriyor. Sera sistemleri, makineleri, fide, gübre ve bitki koruma ürünleri ile geniş bir aktör yelpazesine sahip örtü altı tarımsal üretim, insanın doğanın bir parçası olduğunu gösteren en temel ihtiyacı olan beslenme ihtiyacını karşılamak için değil, karları maksimum seviyeye çıkarmak için yapıyor.

Bir diğer grup ise “yemesinler” sözlerine, bu söylemlerde bulunanların üreticileri cahil olarak gördüklerini ama asıl cahilin kendileri olduklarını söyleyerek devam ediyor. Otuz beş yaşındaki Salih (35/üretici/ 25.03.2020) yaşıtı orta ölçekli üreticileri kastederek, “Şu an bizden iyi uyum sağlayan yok. Şu anda her hastalığı bilen biziz, öğrendik. Latince isimleriyle söylerim” diyor. Saha çalışmam sırasında da genç erkek üreticilerin gübre muhteviyatındaki elementleri periyodik cetveldeki numaralarıyla bildiklerine, hangi pestisitteki etken maddenin ne olduğu ve hangi virüse ya da böceğe karşı kullanılması gerektiğine ve bitki zararlılarının ya da hastalıkların isimlerine hakim olduklarına şahit oldum. Bununla birlikte üreticiler, yeni ortaya çıkmış bir virüsün ya da zararlı böceğin sebep olduğu bir hastalığa ilişkin bilgileri, önlemleri ve mücadele biçimlerini sosyal medya hesaplarından paylaşıyor. 2020 yılında ortaya çıkan “*domates kahverengi rugose fruit virus (ToBRFV)*” zararlısını “YENİ BAŞ BELAMIZ!” başlığı ile inceleyen bir gönderinin altında, üreticilerin kendi deneyimlerini anlattıklarını, bilgilenmesini istedikleri başka üreticileri etiketlediklerini, sorularını paylaştıklarını gördüm. Çeşitli kanallarla, yaptıkları iş hakkında bilgi sahibi olmaya çalışan üreticiler, kendilerine yöneltilen “bilinçsizce üretim yapma” algısını “çiftçiye/köylüye” cahil damgası ile yaklaşıma, hor görme olarak addediyorlar.

Üreticiler kamuoyunda ve uzmanlar nezdinde pestisit kullanımları dolayısıyla doğanın işleyişine ve sağlıklı üretim koşullarına duyarsız ve cahil olarak görülmelerine karşı kendilerine dahil oldukları başka ağlarda farklı tercümeler buluyorlar. Hasan’ın

(27/üretici-ailesi ile birlikte/19.11.2019) sosyal medya gönderisinde büyük harflerle yazdığı “ATA” kelimesi bu ağlardan birinin Türkiye’de bedeni zorlu koşullar altına sokarak toplumun gıda ihtiya ını gidermeleri dolayısıyla k yl l ge ve  ift liğe karşı beslenen tarihsel saygıyı dahil ettiği görülüyor. Bir diğer nokta ise bahsedilen bilim insanlarının sahayı ve üretim koşullarını bilmediği dolayısıyla da laboratuvar koşullarında üretilen bilimsel bilginin üreticilerin kendi deneyimlerinden ve yerel bilgilerinden daha üstün olmak zorunda olmadığı yönünde. Menekşe’nin sözleri ise gıdaya erişim noktasında sıkıntılar yaşanan ve gıda fiyatlarının şehirlerdeki kesimlerin ev ekonomilerini zorladığı bu dönemde, üretim maliyetlerinin yüksek ve üretim sürecinin zorlu olduğu koşullarda üretim yaptıkları için üreticileri daha yüksek mertebelere koymaları gerektiğine inandığını gösteriyor.

Pestisitler ile zararlı organizmalar arasındaki ilişki ise insanlarla olandan daha karmaşıktır. Gruda vd., yapılan çalışmaların, sentetik kaynaklı azot gübreler haricinde, örtü altı üretim in sera gazı emisyonuna ve iklim değişikliğine önemli miktarda katkıda bulunmadığını ortaya koyduğunu söylemektedir (2019: 325).⁴⁵ Buna karşılık, iklim değişikliğinin örtü altı üretimde çok ciddi etkilerinin olması söz konusudur. Sharma, böceklerin iklim değişikliğine bitkilerden daha hızlı uyum sağlayacağını dile getirmektedir. Böcekler daha kolay uyum sağlarken konukçu bitkilerin direnci ise düşecektir (2014: 325). İklm krizi nedeniyle artan sıcaklık ortalaması böcek metabolizmasının hızlanmasına ve böceklerin hem daha hızlı çoğalmasına hem de yeme ihtiya ının artmasına sebep olacaktır (şık, 2020: 6). Bu durumda üreticiler, ürünlerini korumak için daha çok pestisit kullanacak ve yetiştirme maliyetleri, kronik maruziyetleri, ürünlerdeki kimyasal kalıntısı, su varlıklarının kirlenme miktarı artacak ve tozlaşma sağlayan yararlı uçucu böceklerin ve solucanların yok olması hızlanacak, biyoçeşitlilik zarar görecektir. Üstelik üreticilere göre, zaman zaman zararlı böceklerin pestisitlere yanıtı soyunun tükenme tehlikesine karşı daha çok  remektir. Fakat üreticiler, önlerinde hastalıklara, zararlı organizmalara ve sıcağa daha dayanıklı olduğu iddia edilen yeni hibrit çeşitlerden ve onların her sene bir yenisi eklenen hastalıklarına ve zararlılarına karşı üretilen pestisitlerden başka bir seçenek göremediklerini ifade etmektedir.

⁴⁵ Bölgede kiş aylarında ısıtma amaçlı kurulan sobalarda odunun yakıt olarak kullanılması-karbon zero- diğer fosil yakıt kullanımlarından bahset üretim aşamasında

Üreticiler, iklim değişikliğinin üretim düzeni üzerindeki etkisini, 2020 yılının Eylül ve Ekim aylarında normalden farklı olarak yeteri kadar yağmur yağmaması sonucu baskılanamayan *Aksinek/Sera Beyazsineği (Hemiptera: Aleyrodidae)*⁴⁶ popülasyonu ile hissediyor. Üreticiler bu zamana değin böyle bir *Aksinek* popülasyonuna şahit olmadıklarını dile getiriyorlar. Ziraat Mühendisi Seher (45/z.mühendisi/03.10.2020), de bitkilerde görülen hastalıklarla ilgili olarak:

İklim şartlarının değişmesi de önemli. Eskiden Ağustos bitti mi yaz biterdi. Ağustos'un yarısı yaz yarısı kıştı. Şimdi Kasım geldi hala yazı yaşıyoruz. Mevsimler kayıyor, döngü değişiyor. Bunun da üretimde fizyolojik şeylere etkisi çok.

diyor. Görüşmemiz sırasında zirai bitki koruma bayine pestisit almaya gelen bir üretici şu sözlerle Seher'e katkı yapıyor:

Hala yağmur yağmadı. Aksinek yağmurla ölüyor. Hava biraz soğudu, neresi sıcak? Sera... Nerde açık yer var? Vuup içeriye... Biz tek ekim ettik. Normalde Aksinek çift ekimde yaz döneminde olur. Ama şimdi seranın içinde her sırada en az 10 tane hasta ağaç var. Yoğun bir ilaçlama gerekiyor. Atılacak mecbur.

İklim şartlarında yaşanan dalgalanma ve değişimler, üreticiler ile üretime zarar verdiği söylenen organizmalar arasındaki ilişkileri de değişime uğratarak belirsizliklerin artmasına sebep oluyor.

Her sene çeşitlenen virüsler, hastalıklar ve zararlı organizmalar, üreticiler için en az piyasalar kadar belirsizlikler yaratmakta. Ziraat mühendisi Seher (45/z.mühendisi/03.10.2020), "Virüse dayanıklı çeşitler çıktı ama başka tür virüsler de çıktı piyasaya hiç adı duyulmadık. Mesela çok eskiden, on sene önce olmayan bir virüs bu sene çıkıyor. Bu sene tekrar yeni bir virüs daha var mesela, çözemedik henüz..." sözleri ile bu belirsizliğe işaret ediyor. Bitkilerin stres olup büyümeyi durdurduğu ve yeterli çiçeklenmenin olmadığı 2020 Kasım ayında üreticiler de son derece stresli görünüyordu. Daha beşinci döl gelmemiş tek ekim domateslerinde stres görülen Necmettin (53/üretici/13.02.2021), durumu birkaç ziraat mühendisine anlattığını, gelip seraya baktıklarını ama bir şey söylemediklerini, hem bitkilerin büyüyememe

⁴⁶ *Ak Sinek* zararlısı, bitki yapraklarının alt bölgesine ve bitki gövdesine 50-500 arasında yumurta bırakmakta, ergin ve larva durumundaki organizmalar bitkiden beslendikleri esnada "balımsı madde salgılayarak fumajine yani mantara yol açabilmektedir." Bu salgı, bitkinin gözeneklerini kapatarak dolaşım sistemine zarar verir, fotosentez yapımını engeller, öncelikle bitkinin büyümesi yavaşlar ardından da bitki ölür. Ürünler ise kurtlanmalar sonucu piyasada satılamaz hale gelir (Demir ve Kula ve Uğurlu 2021, 92-93).

ihhtimalinde halihazırda borç hanesine yazılan yüksek fide maliyetini hem ziraat mühendislerinin söyleyeceğı pestisit in işe yarayıp yaramayacağını hem de tonajın ne denli etkileneceğini düşündüğünü dile getiriyordu. Yetiştirme aşamasındaki belirsizlikleri aşır piyasa belirsizliklerini düşünmeye sıra gelmemiştir. Piyasa lehine belirsizlikleri ortadan kaldırmak için bizzat fiyatlar tarafından yönlendirilen üretim şeklinin, belirsizlikleri daha da arttırdığı açıkça görölmektedir.

Hibrit çeşitlerin hastalıklara ve zararlılara daha dayanıklı olduğı söylenmesine rağmen yetiştirme döneminde yerel çeşitlere nazaran daha çok pestisit kullanılması nın çelişkili bir durum olup olmadığını sorduğumda ziraat mühendisi Seher (45/z.mühendisi/03.10.2020), şöyle bir açıklama yapıyor; “Önceden mesela virüse dayanıklı çeşitler yoktu. Virüs oldu mu adam söküyordu bir daha dikiyordu, bir daha virüs oluyordu bir daha söküyordu dikiyordu. Sonra tohumlar pahalı olunca ne yaptı, ilaç kullanmaya başladı...” Zirai bayi sahibi ve işletmecisi ziraat mühendisi Raziye (33/z.mühendisi/03.10.2020), üreticiye virüslü bitkiyi söküp at demesine rağmen, üreticinin fide fiyatına kıyıp atamadığını sonra da virüsün tüm seraya yayılmaya başladığını söylüyor. Serasında bir sıradaki tüm bitkilerde virüs gözlemleyen bir Osman ise, kendisinin bu sırayı tamamen sökmek istemesine rağmen ortakçısının sökmemekte direttiğini dile getiriyor. “İstiyor ben ilaç alayım. Tamam alalım, almayalım değil. Onun cebinden beş kuruş çıkmıyor tabi... Ama her yere yayılsa ne olacak? Bi de ilaç etki etmedi diyelim... Küllüm zarar. Kendim gidip yolup alacam.” Hibrit tohumların yüksek maliyetleri ve daha çok kazanma arzusu bitki koruma ürünleri vasıtası ile ortadan kaldırılabilceğine inanılan virüslerin ve böceklerin seradan seraya da seneden seneye de yayılışını hızlandırıyor. Başka bir deyiş ile, hibrit tohumlar ile tarımsal üretim ağına dahil olmuş pestisitlerin kullanımı yine hibrit tohumlara ödenen para dolayısıyla artıyor. Hibrit tohumlar öncesinde kullanılan koruyucu uygulamanın ve önlemin (sökme) yerini daha çok pestisit kullanımı alıyor.

Öte yandan Serttaş vd., 2021 yılında Aksu ilçesinin Fettahlı Mahallesinde 56 seradan aldıkları toprak numunelerinde doğada kalıcı özellikte ve toprakta birikme eğilimi olan pestisit (*organoklu pestisit-OCP*) miktarını incelemiştir (2021: 900). “Kullanılan böcek ilaçlarının az miktarda da olsa topraktaki bakteri, maya-küf gibi ayrıştırıcıların miktarına olumsuz etki ettiğı gözlemlenmiştir” (2021: 904). Uzun zamandır üretim yapılan seralardan alınan numunelerde en yüksek OCP değerleri (181,10 ng/g) görülürken, en düşük değerler (3,31 ng/g) bir ile üç yıllık seralardan alınan toprak

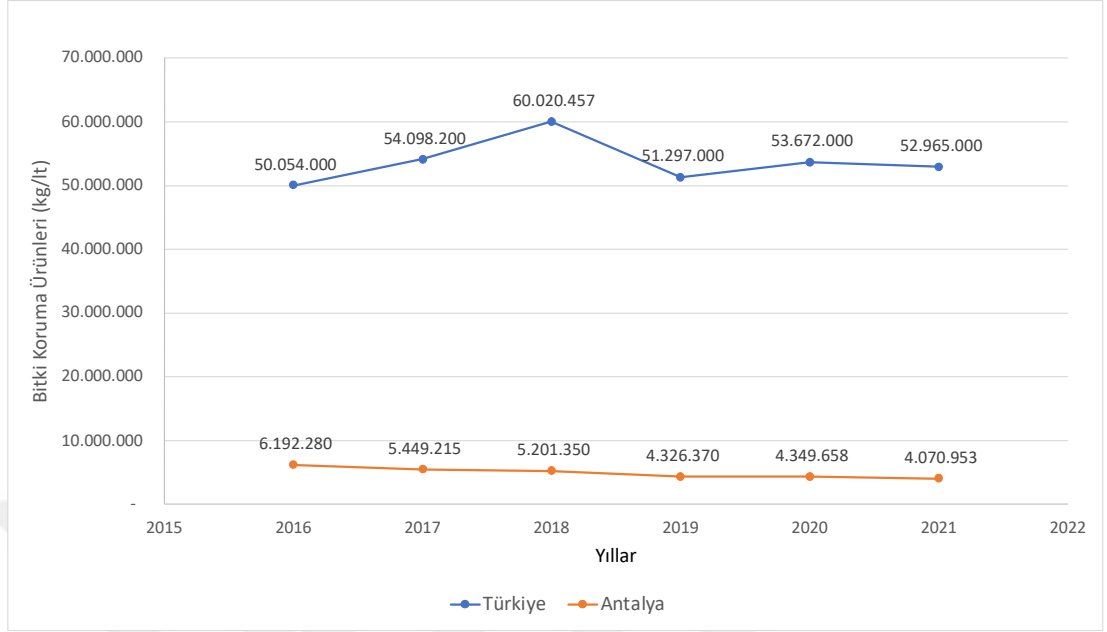
numunelerinde tespit edilmiştir. Araştırma yüksek değerde birikimin insanların ve diğer canlıların sağlığını tehdit ettiğini öne sürer (2021: 909). Kaçar ise örtü altı yetiştiriciliğin yapıldığı Aksu-Altınova bölgesinde yeraltı sularını pestisit kirliliği açısından DRASTİC-Pestisit kirlilik hassasiyeti metodu ile incelemiş ve çalışma yapılan tüm istasyonlarda yeraltı suyu kirlilik hassasiyetinin yüksek seviyede olduğu, bölgenin kirlenmeye açık olduğu sonucuna ulaşmıştır (2017: 127). Pestisitlerin üretimi ve nakliyesi esnasında ortaya çıkan karbon emisyonu ise bir diğer hususu oluşturmaktadır. Üretim bölgelerinde etrafta gördüğüm plastik ve karton pestisit atık kutuları ise çevresel kirlenmenin başka bir boyutudur.

Sonuçta, tarımsal üretim ağında insan ve insan olmayan aktörler tarafından tercüme edilen ve bu aktörleri tercüme eden, dönüştüren pestisitler ağda hem uzlaşmaların hem de ihtilafların doğmasına sebep oluyor. Bir yandan, bitkilerde görülen hastalıkları ve bitkilere zarar veren organizmaları ortadan kaldırır ve agro kimya sanayi, ARGE çalışmaları ve alternatif yöntemler üretmek adına bilimsel çalışmalar için alan açarken bir yandan da hem üreticiler hem tüketiciler hem de su kaynakları, yararlı uçucu böcekleri tehdit ediyor, üretim maliyetlerinin artmasına sebep oluyor. Ağa kendisi ile birlikte yasal düzenlemelerin ve pestisit analiz laboratuvarı gibi aktörlerin dahil olmasını sağlıyor. Öte yandan diğer aktörlerin pestisitleri ve pestisit kullanımını farklı tercümeleri, aktörler arasında çatışmalara sebep oluyor. Kimi tüketici, uzman, gıda ve tarım inisiyatifi tarafından zaman zaman konu edilen pestisit ve pestisit kullanımı, üreticilerin doğaya ve insanlara duyarsız ve cahil olarak tercüme edilmesine sebep olurken, pestisitlerin gündelik yaşamın ve üretim ağının doğal bir aktörü ve üretim maliyetlerinden biri olarak gören üreticiler de zor üretim koşullarına, gıda fiyatlarına, üretim maliyetlerine, yerel bilgi ve deneyime, yerel koşullara, ülke tarihinde ve kültüründe köylülüğün/çiftçiliğin yerine işaret ederek kendilerini “halkı besleyen/doyuran” aktörler olarak tanımlıyorlar. Fakat insan aktörlerin birbirlerine ya da kendilerine uygun gördükleri tanımlamalar dolayısıyla ortaya çıkan çatışmalar bir yana insan olmayan aktörlerin etkileşimleri sonucu ortaya çıkan tercümeler tarımsal üretim ağını tehdit eder hale geliyor. İklim değişikliğine bağlı olarak zararlı böceklerin, virüslerin ve organizmaların pestisitlere tepkisi daha güçlenmiş bir şekilde bitkilere zarar vermek oluyor. Yer altı suları (Antalya’da içme suyu ve sulama ihtiyaçları yeraltı sularından karşılanmaktadır) ve topraklar pestisit birikimi ile

ekosistemi ve tarımsal üretim ağındaki aktörleri (bakteriler, mikroorganizmaları, mantarları, üreticileri, hayvanları) dolayısıyla da ağı tehdit etmektedir.

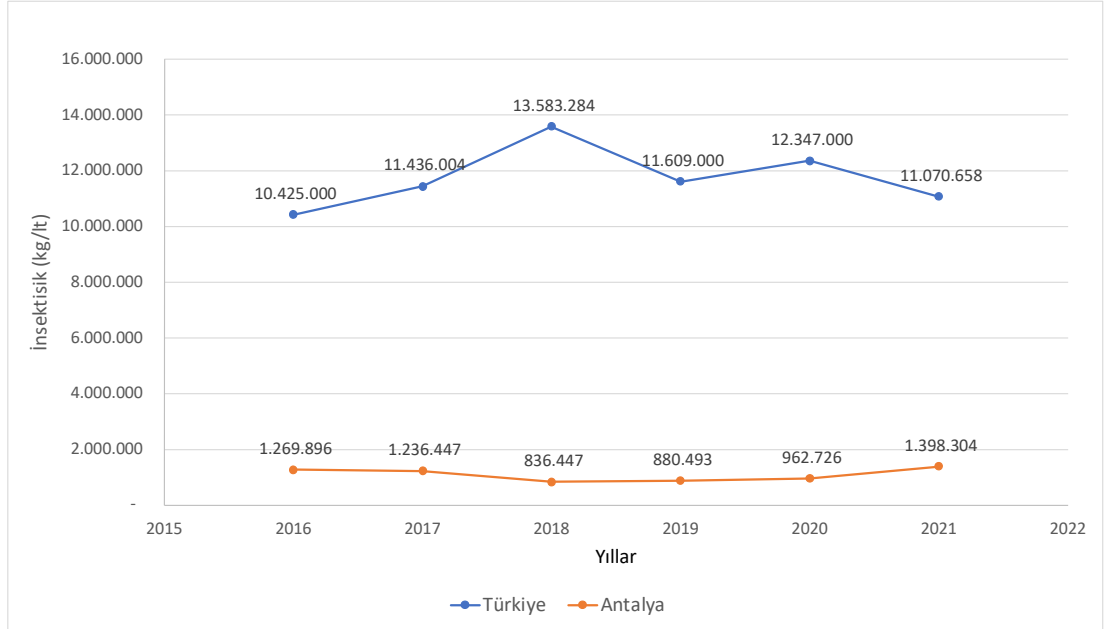

Tablo 1. Türkiye ve Antalya Bitki Koruma Ürünleri Kullanımı

(T.C Tarım ve Orman Bakanlığı Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü Resmi Tarımsal İlaç İstatistikleri)

Tablo 2. Türkiye ve Antalya İnsektisit Kullanımı

(T.C Tarım ve Orman Bakanlığı Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü Resmi Tarımsal İlaç İstatistikleri)

4.2.3. Tuta Kelebeğinin Yolculuğu

İnsan dışı aktörler olarak virüsler ve böcekler, uluslararası biyoteknoloji şirketlerinin ve üreticilerin sık sık bir araya gelmesine vesile oluyor. Güney Amerika'dan yola çıkan bir *tuta kelebeğinin*⁴⁷ önce İspanya'ya, ardından da Yunan Adaları'na ve Türkiye'ye uzanan yolculuğu, iki gencin evlilik tarihini ertelemesine, bir yazı daha klimasız geçirmeye, komisyoncuya olan borçların büyümesine, kelebeğin kendi ülkelerine taşınmasını önlemek isteyen ülkelerin Türkiye ile yaş sebze ihracatını durdurmasına, bir sonraki sezon maliyetlerden kısılarak daha düşük kalite ve tonajla üretim yapılmasına dolayısıyla da tüketici fiyatlarında artışa sebep olabiliyor. Bugün tüm üreticiler *tuta kelebeği* ile nasıl mücadele edeceklerini bildiklerini belirtiyor. Havalandırmalar kelebeğin geçişini engelleyen ince gözlü tüllerle kapatılıyor, *tuta kelebeğine* karşı geliştirilmiş insektisitlerle ilaçlama yapılıyor ve seralara feromon kapsülü ile su tuzakları yerleştiriliyor, larva ve yumurtalar için yeni bir arabulucu (*intermediary*) olarak *sisleme/dumanlama* makineleri hazırda bekliyor. Öte yandan üreticilere göre, *tuta kelebeği* de son derece zeki. Bir doğumda bir nesil kadar yumurtlama yapan kelebeğin, yumurtalarını bilinçli olarak havalandırma tüllerinin üzerine bıraktığını, böylece kendi giremeye bile yeni nesillerinin seralara girerek üretime zarar verdiklerini söylüyorlar.

En başat korunma şekli havalandırmaları ince gözlü tüllerle kapatmak eski alçak seralarda sebze yetiştiren üreticiler için olası değilken, nemlilik ve havalandırma

⁴⁷ *Tuta absoluta*, aslında Güney Amerika'ya özgü domates tahrip gücü en yüksek zararlıdır. Akdeniz'e (İspanya) 2006, Türkiye'ye ise 2009 yılında Yunan Adalarından geldiği ve öncelikli olarak İzmir-Urla, Muğla, Fethiye ve Dalaman'da görüldüğü söyleniyor (Mamay ve Yanık, 2012). Bu dönemde Ziraat Mühendisleri Odalarının uyarılarına rağmen hiçbir iç ve dış karantina yöntemi uygulanmıyor. Kelebek 2010 yılında Antalya'ya ulaştığında ise artık önlenemez bir noktaya gelinmiş oluyor. 2014 yılı itibari ile de neredeyse tüm Batı Avrupa ülkelerinde başta domates olmak üzere pek çok ürünü tehdit etmeye başlıyor. Bütün dünyada görüldüğü için *tuta kelebeğine* karşı uluslararası bir proje yönetimi geliştirme umutları ise tükenmiş durumda.

Türkiye'de 2010 yılında *tuta mücadele projesi* hazırlansa da Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından projenin uygulandığına dair bir bilgi mevcut değil. Görüldüğü dönemde mücadelede kullanılacak ruhsatlı bir ilaç bulunmaması dolayısıyla 4 ilaca geçici ruhsat verilir. İlk ruhsatlı ilaç ise *Syngenta* firması tarafından üretiliyor. Bugün tuta için pek çok farklı pestisit mevcut ve kalıntı süresi de oldukça kısa-3 gün. Tuta için normal ilaçlama da yapılıyor. Fakat bu işlem dumanlama kadar başarılı değil. Tuta kelebeğini önlemek için atılan ilaçlar ise oldukça pahalı. Öte yandan, *tuta absoluta* ile onu yiyecek yararlı böcekler yoluyla mücadele edilemeyeceği çünkü çok hızlı ürediği söyleniyor. Pestisitler de yalnızca popülasyonu baskılayabiliyor, kelebeği ve larvaları tamamen yok edemiyor. Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Bitki Koruma Bölümü Başkanı Prof. Dr. Fedai Erler, "Şu anda kullanılan zirai ilaçların zararlıya olan etkisi yüzde 60'ı geçmiyor. Eğer bu sorunu aşmak istiyorsak topyekun mücadele başlatmalıyız" diyor.

25 Haziran 2010, "Çifti tuta kelebeğine karşı alarmda...", T24

şartları dolayısıyla *külleme* gibi başka hastalıklara sebep olabilmektedir. Antalya Ticaret Borsası'nın 2010 yılında düzenlediği "*Tuta absoluta Mücadelesi Yol Haritası*" başlıklı toplantıda söz alan Arif Esen, alçak seralarda üretim yapan kendisi gibi üreticilerin dölleme arıdan hormona geçerek larvaya pestisit ile karşı koymaktan (Dölleme yapan bombus arıları pestisit kullanımında öldüğü için) başka çare göremediğini zira seralarını yenileyecek sermayeye sahip olmadığını aktarmaktadır. Böyle bir üretimde Arif Esen, girdi olarak hem emek (hormonun bir bitkideki her bir çiçeğe tek tek uygulanması dolayısıyla) hem de meta (pestisit) miktarını artıracak hem de tüketici sağlığı için daha riskli bir ürün yetiştirmiş olacak. Öte yandan ya kredi çekerek finansal bağımlılığını ve borçluluğunu derinleştirecek ya da hasadın %60 yakını kaybedeceği bir durumda üretimden vazgeçecek.

2010 yılından bu yana ülkemizde *tuta keleş* ile mücadele yöntemlerine ilişkin pek çok tartışma ve çalışmada bulunulmuşsa da zararlı organizmanın (yumurta, larva, pupa ya da keleş olarak) nasıl geldiği yönünde bir çalışma yapılmamıştır. 2006 yılında İspanya'da görülmesinden sonra da ithal edilen taze meyve ve sebzelere herhangi bir karantina uygulaması yapıldığı yönünde bilgi mevcut değildir. Yahut ülkede görülmesi halinde derhal müdahale etmek amacıyla zararlı risk analizi ya da zararlı risk yönetim planı hazırlanmamıştır. Türkiye'de üretim alanlarına girişi ile ilgili bir çalışma bulunmasa da Avrupa'da farklı giriş senaryolarının olasılıklarını değerlendiren çalışmalarda, zararlı organizmaların genellikle larva ve pupa dönemlerinde İspanya'dan ithal edilen salkım domateslerle taşındığı, keleş aşamasına geçmiş organizmaların da uzun uçuş kabiliyetleri sayesinde üretim alanlarına yakın olan depolama ve paketleme merkezlerinden seralara ulaştığına inanılmaktadır (Straten vd., 2011: 24) (Potting, 2013: 11). Straten vd. göre, *tuta keleş*in hızlı yayılışını engelleyecek risk yönetimi opsiyonlarının yüksek maliyetli olması, 2009 yılında zararlının görüldüğü pek çok AB üyesi ülkede maliyetlerin resmi düzenlemelerin sağlayacağı faydadan daha çok olacağını gösteriyor ve hiçbir zaman AB karantina statüsü önerilmiyor. AB karantina statüsüne alınmayan *tuta absoluta* zararlı organizması Akdeniz'e, Kuzey ve Doğu Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya hızla yayılıyor (2011: 26-7).

Dönemsel olarak maliyetlerin yükünden azade olma isteği ile alınmayan önlemler neticesinde *tuta keleş* geldiği yeni alanlarda kalıcı olarak yerleşiyor. Bu durumda ise maliyetler uzun vadede tamamen üreticilere bırakılmış oluyor. Üreticiler bir

yandan kelebeğe karşı mücadele de pestisit, kapan, dumanlama makinesi, tül, tüllere rağmen havalandırmayı sağlayabilmek adına alçak seraların modifikasyonu gibi yeni masrafları üstlenirken bir yandan da her sene ürünlerinden bir miktar zayıata göz yummak zorunda kalıyorlar ve bunu bile iyi bir senaryo olarak görüyorlar. Öte yandan, *tuta kelebeğinin* üretim ağına dahil olması agro kimya şirketlerinin yeni çalışmaları, deneyleri, araştırma süreçleri için tahsis edilen emek ve yeni pestisitler ile ağdaki etkisi büyüyor. Fakat son kertede daha çok pestisit kullanımı ile yararlı böceklerin baskılanması ve yetiştiricilerin sağlığının tehdit altında olması, yeraltı sularında ve topraklarda pestisit birikimi meydana gelmesi, iklim değişikliği dolayısıyla zararlı böcek popülasyonlarının ve bu böceklerinin metabolizma hızlarının artması *tuta kelebeğinin* tarımsal üretim ağını, dolayısıyla da bu ağdaki aktörleri tehdit ettiğini gösteriyor.

4.2.4. Tarımsal Üretimde covid-20: ToBRFV

Üreticiler tam *tuta kelebeğine* yeni pestisit ve teknolojilerle karşı koyabildiklerini ve zararlarını telafi ettiklerini düşünürken 2020 yılında üretim düzenleri bir kez daha sarsılıyor. İlk defa 2014 yılında keşfedilen Domates Kahverengi Buruşuk Meyve Virüsü (ToBRFV)⁴⁸; tohum, toprak, yabancı otlar, tarım aletleri, insan eli ve tozlayıcı böcekler tarafından taşınabilen çok kararlı ve çok bulaşıcı bir virüs olarak tasvir ediliyor. Hastalık dayanımı yüksek yeni hibrit çeşitlerin de bu virüsten ciddi şekilde etkilendiği dile getirilirken enfekte olmuş bir bitkinin tedavisi için hiçbir kimyasalın kullanılamayacağı yalnızca enfekte bitkiler ile çevresindeki bitkilerin imha edilmesi ve bulaşı önlemek adına ciddi hijyen tedbirleri alınması gerektiği belirtiliyor (Fidan ve Sarıkaya, 2020: 4-6). Semptom görülen ürünlerin piyasa değeri önemli ölçüde düşüyor ya da satılamaz hale geliyor.

⁴⁸ ToBRFV, ilk defa 2014 yılında İsrail’de keşfedilmiş ve 2015 yılında örtü altı domates üreticiliği yapılan çeşitli bölgelerde yayılım göstermiştir. 2016 yılında ilk olarak Ürdün’de rapor edilmesinin ardından, 2018 yılında Amerika, Almanya, İtalya; 2019 yılında ise Filistin, Çin, İngiltere ve Türkiye’de virüsün görüldüğü yönünde raporlar *İngiliz Bitki Patolojisi Topluluğu* tarafından basılan *New Disease Reports* dergisinde yer almıştır (Fidan ve Sarıkaya, 2020: 2) (Oladokun vd., 2019: 2).

Oladokun vd. göre, virüsün (ToBRFV), tütün mozaik virüsü (TMV) ve domates mozaik virüsü (ToMV) aynı grupta yer alıyor. Fakat domates bitkileri, TMV ve ToMV’ye toleranslı iken henüz ToBRFV’ye tolerans gösterebilen bir domates çeşidi bulunmuyor (2019,4). Kimyasallarla da müdahale edilemediği anlaşılan bu yeni virüse karşı biyoteknoloji şirketi Bayer, 28 Nisan 2021 tarihinde “pazarlanabilir ürünü koruma altına alabilme ve gıda zincirine daha istikrarlı ürün tedarik etme” mottosu ile yeni domates türleri geliştirdiğini duyurdu.

ToBRFV, üretimin yoğun olduğu alanlarda mekanik yollarla hızla yayılım gösteriyor (Oladokun vd., 2019: 3). Ziraat mühendislerinin ve danışmanların aynı kıyafetlerle bir gün içerisinde pek çok farklı serayı gezdiği ve virüsün yüzeylerde uzun süre konaklayabildiği göz önünde bulundurulduğunda yayılma potansiyeli tehlikeli bir hal alıyor. Üreticiler, virüsü gözlemler gözlemlemez enfekte bitkileri imha ettiklerini ve bir seradan diğerine geçerken kıyafetlerini değiştirdiklerini, dezenfeksiyon koşullarını sağladıklarını söylerken ortakçı ve yevmiyecilerin uyarılarına rağmen bu koşullara dikkat etmediklerini, ortakçıların virüslü bitkileri sökmeye yanaşmadığını ya da sökülen bitkileri doğru imha etmediklerini dile getiriyorlar.

İlçede Kurşunlu Mahallesinde neredeyse tüm üreticinin virüs yüzünden seralarındaki 3 aydır bakıp büyüklükleri tüm bitkileri sökmek zorunda kaldıkları söyleniyor. Bununla birlikte seralarında yoğun virüs görülen üreticiler o serada yeniden üretim yapmanın da tedirginliğini yaşıyorlar. 2020 yılının Ekim ayında ilçenin farklı mahallelerinde görüşme yaptığım tüm domates üreticileri en az bir-iki sıra söküp attıklarını ve sürekli olarak dezenfektan verdiklerini anlatıyordu. Virüsün yarattığı hem psikolojik tedirginlik hem de somut zararlar pek çok üreticiyi domates yetiştirme fikrinden uzaklaştırdı. 2021 bahar ekiminin ardından üreticiliği bırakan ve seralarını icara veren Mahmut (60/üretici/19.11.2019), o günlerde şöyle diyordu, “Ben domatesi bitireceğim. Çünkü yıldım. Tutası, virüsü, beyaz sineği...Bir de şimdi bir kurt çıktı yeni. Beni yıldırıyor artık domates.” Nitekim 2021 yılının güz ekiminden itibaren pek çok çiftçi hem önceki yıllarda sağladığı karlılık oranları hem de yetiştirme koşulları dolayısıyla Kaliforniya ve karpuz bibere yönelmeyi seçti. 2022 yılının Mart ayında bölgeye yaptığım ziyarette ise Haziran ortasına kadar devam etmesi beklenen biber üretiminin düşük fiyatlar dolayısıyla yarıda bırakıldığına ve seralardaki biberlerin yarı yarıya söküldüğüne; kavun, karpuz, salatalık gibi ürünlere geçildiğine şahit oldum. Tutaya, virüse, beyaz sineğe, gövde kurduna, soğuk giden kışa ve uzun zamandır mutlu etmeyen fiyatlara rağmen domates yetiştirmeyi seçenler ise bu defa mutluydu.

4.3. Üretim Sürecinde Teknolojinin ve Biyoteknolojinin Etkisi: Döngü Teorisi

Hibrit tohumlar ve gelişen sera teknolojisi, yeni girdiler yaratarak yoğun gübre ve pestisit kullanımını ile hem tarımsal üretimde kimyasal bağımlılığı ve genetik erozyona sebep olmakta hem de çevresel bozulmalar meydana getirmektedir. Fakat ilçedeki etkilerinin bunlarla sınırlı olmadığı görülmektedir. Gübreleme için sulama

sistemleri, ilaçlama için ilaç motorları, sisleme makineleri, boyları hayli uzayan ve çok ürün taşıyan verimli bitkileri bağlamak için mandal ve klipsler, uygun nemlilik sağlayabilmek için havalandırma teknolojileri gerekli hale gelmiştir. Böylece tarımsal üretim sürecinde daimi olarak mekanizasyon artarken maliyetler de genişlemektedir. İlçedeki yerel gazetelerin ilk ve son sayfalarında neredeyse her gün kendine yer bulan sera ve havalandırma sistemleri reklamları bu durumu kanıtlar niteliktedir. Görüşme yaptığım üreticiler de sık sık yeni teknolojilere açık olduklarını dile getirmişlerdir. Maliyet hanesine yazılacak yeni bir kalem olarak ortaya çıkan bu teknolojik gelişmeler ise üreticiler arasında eşitsizliklerin artmasına ve ürün fiyatlarının düşmesine sebep olabilmektedir.

Cochrane'in Döngü Teorisine (*The Theory of Treadmill*) göre, tarımsal üretimde üreticiler, fiyatları etkileme kapasitesinden yoksun oldukları durumlarda ancak birim maliyetini düşürürken ürün miktarını arttıran tüm teknolojik gelişmeleri üretim sürecine adapte ederek kar elde etmeye çalışırlar. Fakat bu kar, yenilikçi teknolojilerin ilk uygulayıcıları olan “*erkenci/agresif çiftçiler*” tarafından paylaşılır. *Agresif çiftçilerin* deneyimlerini gözlemleyen ve karlara ortak olmak arzusundaki, en azından zarar etmek istemeyen, “*ortalama çiftçiler*”, yeni teknolojileri üretim süreçlerine dahil ettiğinde ise bu teknolojilerin ekonomik avantajı ortadan kalkar. Zira, piyasadaki arz miktarı arttığında fiyatlar düşer ve zarar başlar. Yeni teknolojilerin maliyetlerini üstlenmek zorunda kalan *ortalama çiftçiler*, karlara ortak olamamaları bir yana düşük fiyatlardan da etkilenmiş olurlar. Yine de ürün miktarını arttırabilmiş olmaları, onları “*geciken çiftçilerin*” talihinden bir nebze olsun uzak tutar. Yeni teknolojiler ve gelişmeleri üretim süreçlerine adapte edemeyen *gecikenler* ise -devlet tarafından desteklenen fiyat koşullarında dahi- bizzat bu teknolojik ilerleme süreçleri tarafından tarımsal üretimin dışına itilir ve kar getirme potansiyeli taşıyan varlıkları *erkenci, agresif çiftçilerin* eline geçer (1993: 427-430). Biyoteknolojik gelişmelerin bir sonucu olan hibrit sebze meyve tohumları ve sera teknolojileri ilçede üreticiler arasında farklılıklar oluşmasında ve bu farklılıkların derinleşmesinde rol oynamaktadır.

Hibrit tohumlardan üretilen fideler, üreticilerin üstelendiği başlıca maliyetlerdendir. Görüşme yaptığım orta ölçekli, (*ortalama çiftçi*) üreticilerin hepsi, yetiştirecekleri fideleri peşin alamadığını dile getirdi. Ödeme onların adına haldeki komisyoncuları tarafından yapılıyor. Bu durum ise komisyoncusuna borçlu olan üreticinin, satış sürecinde halihazırda oldukça kısıtlı olan etkisinin daha azalmasına sebep oluyor. Yine

de verimliliğin daha düşük, hastalık dayanımının az, pazarının ise dar olduklarına inandıkları ata tohumların, biyoteknolojik mucize hibrit çeşitlerle rekabet edemeyeceğini, bu tohumları yetiştirerek tarımsal üretime devam edemeyeceklerini düşünüyorlar. Öte yandan son yıllarda, muz, ananas, mango, ejder meyvesi, çilek, avokado, çarkıfelek ve yaban mersini gibi otantik meyveler; Kaliforniya biber, Şili biber, zerdeçal, zencefil gibi sebzeler ile aloe vera vb bitkiler örtü altı üretimde karlılıkları dolayısıyla dikkat çekiyor. Fakat bu ürünlerin fidanlarına ve fidelerine ulaşmak, halihazırda daha ulaşılabilir ve ucuz türler için bile ödeme yapamayan üreticiler için hem zor hem de maliyetli olabiliyor.

Tropik meyvelerin en iyi çeşitlerini yetiştirebilmek için yüksek tropik seralara ihtiyaç duyuluyor. Bölgedeki ilk üreticileri takip ederek 1,5 dekarlık yüksek tünel serasına 2019 yılında yarı bodur muz diken Hidayet, örtü altı muz üretiminden kendisinden daha önce başlayan üreticiler gibi kazanç sağlayamadığını, karlılığın düştüğünü ve 2022 kışında muz ağaçlarını söktüğünü aktarıyor. Üstelik tropikal meyvelerden maksimum verim elde edebilmek için üç ila beş yıl arasında bir süre gerekiyor. Yani Hidayet, en iyi verim sağlayacağı dönemler yeni başlamışken, kayıplarını telafi edemediği üretimden vazgeçmek zorunda kalıyor.

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak ülkenin farklı bölgelerindeki tarımsal üretimde de farklılıklar oluşmaktadır. Devlet destekli olarak yapılan jeotermal enerji ile ısıtılan seraların olduğu Ege, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde daha ileri sera teknolojileri ile -bu bölgelerde yaz döneminin Akdeniz kıyı şeridinde göre nispeten daha serin geçmesi dolayısıyla- 12 ay üretim yapılabilir olması bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Sonuç

Modern teknolojik tarımsal üretim pratikleri, üreticiler arasında farklılık yaratarak bu teknolojileri uygulayan üreticilere çeşitli avantajlar sağlarken daha çok enerji ve girdi bağımlısı bir tarımsal üretim modeli oluşturuyorlar. Fakat, iki ülke arasındaki siyasi süreçler (Rusya-Ukrayna Savaşı) enerji dağıtım ağlarını etkilediğinde, tarım girdilerini sağlayan ülkelerde iç karışıklıklar çıktığında (Sri Lanka'daki iç savaşın topraksız kokopit kültüründe üretim yapan üreticileri etkilemesi), yüksek tonaj ve hastalıklara/zararlı böceklerle dayanıklılık sağladığı öne sürülen tohumların geliştirildiği bir laboratuvarında görülen bir virüs tüm üretim bölgelerine yayıldığında,

iklim değişikliği ile zararlı organizmaların popölasyonları baskılanamaz hale geldiğinde üretim süreci üzerinde kontrol sağlanmış ve riskleri/belirsizlikleri minimuma indirmiş gibi görünen modern teknolojik tarım anlayışı hem üretim sürecini ve insan olmayan aktörleri hem de üretici ve tüketicileri tehdit eder hale geliyor.

Bugün tarım topraklarının çölleşmesi, bitkilerin genetik erozyonu, iklim değişikliğinin her yıl bir üretim bölgesinde olağanüstü hava olayları ile üretime zarar vermesi baş edilemeyen virüsler ve böcekler; insan olamayanların hareketsizliğinin, orada toplumdan uzak doğada öylece durdukları ve kontrol edilebilir oldukları düşüncesinin yalnızca bir fantezinden ibaret olduğunu ortaya çıkarır. Eski tarımsal üretim pratiklerinin, “tahmin edilemez, belirsiz” sonuçlar verdiği düşüncesi, dünya insanların karşı karşıya kalabileceği gıda krizi ve açlık riski ile birleşerek 1940’lı yıllardan itibaren biyoteknolojiyi harekete geçirmiştir. Gübreler ve standart tohumlarla, daha kontrollü üretim yapmak için atılan adımlar ise tarımı bugün geldiği noktaya sürüklemiştir. Oysa, modernist yaklaşımlarla hesaplanabilir hale getirilmek istenen eski tarım pratiklerinin de kendince önlemleri vardır. Örneğin; buğday ekiminde farklı tür yerel çeşitlerin karıştırılarak tarlaya atılması, hava şartları normal seyrinde gitmese dahi içlerinden bir çeşidin yetişeceği bilinci ile yapılır. Yahut en sağlıklı ve güzel taze meyve sebzelerden tohumluk alınıyor olması; üretim bölgesinin toprağına, iklimine, suyuna en iyi uyum sağlamışların sürekliliğini sağlar (Kloppenburger, 2004: 46). Fakat üreticilere; bilimsel süreçlerle geliştirilmiş ürünleri kullanmaları dikte edildikçe hem üretim sürecine ait yerel bilgi ve pratik hem de yerel materyal ortadan kalkar. Geriye nasıl üreteceğini bilmeyen bir üretici ve kendi kendinin varlığına zarar veren belirsiz ve riskli bir tarımsal üretim süreci kalır. 1980’li yılların sonrasında, pazar entegrasyonu ve küreselleşme ile karlılıklarının artacağına dair üreticilerde oluşan inanç hem üretici kesimleri hem de üretim sürecini bir kere daha risk ve belirsizlik içinde boğar. Daha çok girdi ve monokültür tarımı; çevreye, üreticilerin kendi sağlığına, gıda güvencesine hem üreticilerin hem tüketicilerin aile ekonomilerine zarar verir. Tarımsal üretim sürecini ve pratiklerini; çevresel, ekonomik ve sosyal açıdan ele alan yeni ve demokratik bir hakikat üretme biçimine ihtiyaç vardır.

5. BÖLÜM: İNSAN OLMAYANLARIN ARACILIĞINDA BİR ARAYA GELEN İNSANLAR

İnsan olmayan; gübre, pestisit, böcek, tohum gibi aktörler üreticilerle oluşturdukları ağa başka aktörlerinde dahil olmasına sebep oluyorlar. Yeni teknolojiler, tohumların çimlenmesi için steril koşullar sağlıyor ve üreticiler ile fide şirketlerinin etkileşimini meydana getiriyor. Yeni tohumların ihtiyaçları, toprağın hastalıkları, iklim koşulları, böcekler ve virüsler ise ziraat mühendislerini, gübreleri, pestisitleri, AR-GE laboratuvarlarını ve ulusaşırı agro-kimya sanayiini aynı ağda buluşturuyor.

5.1. Fide Marketi: Tohumlar artık bedenlerde çimlenmiyor

“Çimlendireceğin vakit nemli bir beze sararsın tohumu. Benim eltim, göğsüne veya koltuk altına bağlardı bir çaputa sarıp. Ha göğsüne bağlama, beline bağlarsın. Sürekli aynı sıcaklıkta dursun diye.” Zeynep (93/üretici/07.02.2020), tohum çimlendirme sürecini bu sözlerle anlatıyor. Tohum, beden de büyüyen, vücudun ısısı ile hayat bulan, beden ile arasında süreklilik kuran bir canlı. Tohum çimlendirme süreci insan ve doğa arasındaki fiziksel sürekliliğe işaret ediyor. Tohumları seçme ve saklama işi gibi çimlendirme de kadınlar tarafından yapılıyordu. Kendi atalık tohumlarını, TİGEM’den kutularda aldıkları tohumları yahut 1984’te tohum ithalatının serbest bırakılmasından önce Kıbrıs’tan kaçak gelen ve el altından satılan sebze tohumlarını çimlendiren kadınlara, yataklama ve şaşırtma işlemlerinde tüm aile katılıyor ve böylece tohumları fide haline getiriyorlardı. Bu süreç halen zihninde olan, ellili yaşların sonunda bir yetiştirici tarafından şöyle anlatılıyor:

İnek gübresi ile toprağı karıştırırsın. Ama içinde taş, toprak, tortu olmayacak ki tohum kolay çıksın. Onun için güzelce elenir gübreyle toprak karışımı. Evlerin yanında bir tarafı duvar bir tarafı da hafif meyilli bir yer hazırlanır ya da sandık çakılır, testi olur. Önce alta sıcak tutsun diye taze samra koyulur, sonra da ölgün - bu hazırlanan koyulur. Tohum atılır. İki kulak çıktı mı yolarsın. Şaşırtmaca denir. İki sefer, üç sefer şaşırtırsın. Her yolup diktiğinde saçak atıyor, güür saçak, niye...üç sefer şaşırttın da ondan. Küçük keselere yeniden toprak eleyip dördüncü defa yolup yerleştirilir. Gül gibi olup yaprak verince de tarlaya ekilir.

Tohumdan nasıl fide yapılacağını halen belleğinde taşıyan üreticiler genellikle bu süreci, uzaklarda kalmış bir hatırayı bir başkası yaşamış gibi anlatıyorlar. Çünkü üreticiler “neyin, ne kadar ve ne zaman” yetiştiriciliğine karar verildikten sonra fide şirketlerine belirlenen tohum çeşidini, miktarını ve zamanı bildirilerek sipariş

oluşturuyor. Sipariş fişini imzalandığında fide şirketi ile sözleşme yapılmış sayılıyor. Ödeme ise genellikle komisyoncuları kefil göstererek ürünler çıktıktan sonra komisyoncu çekiyle ya da yetiştiricinin kazancı üzerinden doğrudan komisyoncu tarafından vadeli olarak yapılıyor.

1984 yılında tohum ithalatının serbest bırakılmasının (TİGEM 2020) ardından fide şirketleri, 1990'lı yılların ikinci yarısı itibarıyla sayıları her sene biraz daha artarak hızla tarım sektörüne girdiler. Bu ilk yıllarda yetiştiricilerin büyük bir çoğunluğu yeni palazlanan tohum firmalarının üretim bölgelerini gezen mümessilleri aracılığıyla edindikleri tohumları kendileri çimlendiriyorlardı. Fakat, bu işlem de artık çeşitli manuel fide araçları, kâse adını verdikleri plastik fide viyolleri ve satın alınan torf ile yapılmaya başlanmıştı. Çocukluğunda ailesi ile birlikte kendi sebze fidelerini üreten otuz beş yaşındaki Salih (35/üretici/ 25.03.2020), 2000 yılından sonra evde yetiştirme maliyetinin, fide şirketlerinden satın alma maliyetini geçtiğini, torf ve kâseyi az miktarda aldıkları için daha çok para ödediklerini, fide yetiştirecek küçük seralar, dezenfektan ve ısıtma koşullarını da sağlayamadıklarını ve böylece fide şirketlerinden sipariş ile fide satın almaya başladıklarını dile getirdi.

Yetiştiricilerin modernize edilmiş üretim koşullarını sağlayamamaları diğer girdilerle birlikte maliyetlerin artmasına neden oluyor. Tohumculuktan, gübreciliğe ve son olarak da fideciliğe, uzun yıllardır tarım endüstrisinin çeşitli kollarında çalışmış Has Fide işletme müdürü ve ortağı Erdal (45/fideci/05.10.2020), değişim sürecinde maliyetlerin etkisini şöyle açıklıyor:

Önceden çiftçi tohumunu alır, onu kendisi yastıklara atar, çimlendirir, çıktığı kadarını ekerdi. Tabi bu arada onu çimlendirme şartları, tohumun kalitesi ve yahut da derinlik vesaire bunlarda çiftçi pek fazla profesyonel olmadığı için zayıf verildi. Tohumlar da pahalı olduğu için çiftçiye bu maliyetli oluyordu.

Fide şirketlerinin daha düşük maliyetlerle daha iyi koşullarda yetişmiş fideler üretmesinin yanı sıra üreticilerin sera alanlarının genişlemesi de fide yetiştirmeyi bırakmalarının bir başka sebebi.⁴⁹ Salih (35/üretici/ 25.03.2020) de “Eskisi gibi bir çiftçinin Antalya bölgesinde artık 1 dönüm 2 dönüm değil de genelinin 5-6 dönümün üstünde serasının olmasından dolayı fidelikler tercih edildi. Şu an 1 dönüm yapıyor olsam kendimiz üretiriz, gerek duymayız.” sözleri ile bu durumu dile getiriyor.

⁴⁹ 1 dekara ortalama 2500 domates, 5000 biber fidesi dikiliyor.

1990'lı yıllar boyunca yetiştiriciler, “sera yatırımlarına ve serada yetiştiriciliğe uygulanan % 25'lik kaynak kullanımı ve destekleme fonu teşvikinin” de etkisi ile örtü altı üretim alanlarını hızla genişletiyorlar (Gale vd., 2014: 69). 2000'li yılların başlarında çoğunluğu çoktan 3 dekara ulaşmış cam ve plastik seralarda üretim yapan yetiştiricilere, tohum yerine yetiştirmeye hazır fideler almak daha cazip gelmeye başlıyor. Sarıtoprak fideciliğin başlangıcı ve geldiği noktayı tasvir ediyor:

Zamanla bazı tohum firmaları yurtdışından uçakla fideler getirdi deneme için. Tohum yerine fide getirdi kimisi de uçakla. Biz burada alıştırmaya başladık derken fidelikler kuruldu. Tabi bunun çiftçiye anlatılması çok zordu. İnanın şu an maydanoz bile fide ile yapılıyor. Sebze tohumlarının eminim ki şu an yüzde yüze yakınında fide temin ediliyor...Belki de çiftçiler şu an unuttu tohumu nasıl çimlendireceğini. Yeni nesil bilmiyor belki de.

Bu sözler, tarımsal ürün yetiştiriciliğine dair bir bilginin de bir üretim elemanı olarak el değiştirdiği ve piyasa değeri kazandığı gösteriyor. Kendisine böyle bir bilginin unutulmuş olmasının doğru olup olmadığını sorduğumda ise:

Onun işi o değil. Üretici o. Artık sanayi gibi düşünelim. Herkes kendi işini yapsın mantığıyla...Tohumcunun kaliteli tohum üretilip bana teslim etmesi gerekiyor. Benim fideyi sağlıklı yetiştirip üreticiye teslim etmem gerekiyor. Çiftçinin de kaliteli ürün yetiştirmesi gerekiyor. Ben onun işine o da benim işime karışmadığı sürece de bu döngünün böyle doğru olması gerekiyor. Ben onun üretim şartlarını bilmek zorunda değilim. Çiftçinin de benim üretim şartlarımı bilmesine gerek yok. Ha sorulursa söyleriz, sır değil. Ama bana göre bilmesine gerek yok.

diyerek karşılık veriyor. Fakat döngü böyle işlemediği zaman, aktörler arasındaki ağlar hareketlenmeye ve aktörler birbirinin ne yaptığını gözetlerken kendi ellerini gizlemeye başlıyor. Bu durum ise yetiştiricinin, yetiştirme safhasında herhangi bir hata yapmadığına inanırken/hata yapmadığını iddia ederken üründe ya da bitki de karşılaşılan bir sorun ile ortaya çıkıyor.

Üreticilerin aldıkları fide ile ilgili problem yaşadıklarında, fide şirketlerinin kapısını kendilerinden emin bir şekilde çalabildikleri tek bir durum var. Gelen çeşit sipariş edilenden farklı çıktığı zaman yetiştiriciler fide şirketine durumu bildiriyor. Bu durum ise ancak ya bitki yetiştirme şartlarına uygun gelişmediğinde (örneğin çift ekim güzlük siparişinde yanlışlıkla tek ekim çıktığında bitkinin uyum sağlayamaması) ya da ilk ürünler olgunlaşmaya başladığında fark edilebiliyor. Fide şirketleri çeşitle ilgili problemlerde tohum firması distribütörü ve üreticiyi bir araya getiriyor. Numuneler alınıyor. Eğer çeşit farklı çıkarsa tohum firması ile üreticiler arasında pazarlık başlıyor.

Nadiren yaşanan bu karışıklığın ispatının kolay olması üreticilerin hukuki olarak elini güçlendiriyor ve pazarlık kapasitesini artırıyor.

Öte yandan fide ve tohum ile ilgili pek çok sorun tarımsal üretimdeki diğer belirsizlikler ile birleşerek yeni belirsizlikler oluşturur. Görüşme yaptığım bir üretici, bir önceki sene yetiştirdiği Demiröz F1 tek ekim domates çeşidini bir sonraki sene yeniden yetiştirmeye karar veriyor. Ancak bu kez bazı bitkilerde istediği tonajı ve kaliteyi bulamadığı için fide şirketini suçluyor. Gelen fidelerin küçük olduğunu, iyi yetiştirilmediğini⁵⁰ iddia ediyor. Bir ihtimal ise tohumun bozulmuş olabileceğini düşünüyor. Fakat bu iddialara karşılık şikâyet etmekten ya da bir sonraki yıl alışveriş yaptığı fide şirketini yahut çeşidi değiştirmekten öte bir seçeneği yok. Sarıtoprak ise bu ve benzeri şikâyetlerde bulunan üreticiler için şu sözleri söylüyor, “...çiftçi hiçbir zaman olumsuz bir şeyi kendinde aramıyor. Hep tohumcuya, fideciye, çeşide yıkmaya çalışıyor. Düşünse, belki doğru yolu bulacak. Her yıl hava şartları aynı değil, yağmur, rüzgâr, sıcaklık, bunların hepsi değişken...” Tarımsal üretimin neredeyse tüm belirsiz tarafları üreticilere bırakılıyor.

Üreticiler bir yandan sürekli belirsiz piyasalara göre ne yetiştireceklerini ne zaman hasat edeceklerini hesaplamaya çalışırken bir yandan da her yıl değişkenlik gösteren hava şartları karşısında son derece kırılgan bir üretim gerçekleştirmeye çalışıyorlar. Tohumlar laboratuvarlarda bilim insanlarınca, fideler koşulları sabit tutulan steril fide seralarında ziraat mühendisleri kontrolünde, ürünler ise piyasa kaygıları, her yıl muhakkak bir üretim bölgesini vuran don ve dolu gibi hava olayları korkuları içindeki gerçek hayat koşullarına uyum sağlamak zorunda olan üreticiler tarafından yetiştirilince, üretim aşamasındaki problemler de derhal küçük üreticilere yıkılıyor. Belirsizlikler içinde kaygı ve korkularla üretim yapan yetiştiricilerin “fideler bu sene cılız olduğu” ya da “tohum bozulduğu” için hasatın iyi olmadığı yönündeki gözlemleri, içinde bulundukları psikolojik koşullara bağlanıyor. Bu psikoloji ile de -zaten hataya

⁵⁰Dönemin FİDEBİRLİK Yönetim Kurulu Başkanı Mümin Şahin, 2016 yılında kendisine fide üretim sürecinde karşılaşılan sorunlar sorusuna iki başlık altında yanıt veriyor: *tohumdan kaynaklanan hastalık sorunları, tohum çimlenme sorunları*. *Tohumda çimlenme sorunu* olarak adlandırılan aynı tohumun fideleri arasındaki boyut ve kalite farkı, laboratuvar şartlarında gerçekleştirilen çimlenme testlerinin fide işletmelerinde kullanılan otomatik ekim makinaları ile yapılan çimlendirme sürecine uyumlu olmamasından kaynaklanmakta. Laboratuvar da 4 günde çimlenen sebze tohumları, fide işletmelerinin tesislerinde 10-14 günde çimleniyor ve aynı ekimde çimlenme sürelerindeki farklılaşmalar yüzünden homojen boy ve kalitede fideler yetişmiyor. Boylamaya uymayan fideler ise çöpe gidiyor (Tarım Türk Dergisi 2016). Üreticiler ise aynı görüşü paylaşmıyor. 1 lira 40 kuruşluk bir fidenin 90 kuruşunun tohum maliyeti olduğunu ve 8000 fidenin içinde bazı kaselerin düşük kalite ve zayıf olduğunu söylüyorlar.

açık olan- yetiştirme aşamasında yapılan hataları fidecilere ya da tohumculara yıkmaya çalışmaları daha olası geliyor. Üretici ise böyle bir durumda kendi payına her şeyi doğru yapmış olsa dahi haklılığını ispatlayabilme ihtimalinin oldukça düşük olduğuna inanıyor. Daha fazla çalışamayacağına kocasını ikna ederek seralarını icara veren Ayşe (52/üretici/06.09.2021), üreticilerin karşı karşıya kaldığı durumu tasvir ediyor:

Ne diyecek bana; iyi bakamamışsın, gübre ilaç vermemişsin... o olmazsa toprağında problem var... o da olmazsa hava şartları, gündüz gece sıcaklık farkından dolayı fide strese giriyor, dengeyi sağlayamıyorsun diyor...en güçsüz kimse onun başına kalıyor. Sen güçsüzün, birliğin yok.

Latour, “Olgular konuştuğunda kim konuşur, doğa mı yoksa insanlar mı?” diye sorar ve doğal kuvvetlerin dilsizliğine işaret eder. Peki bu bilim nesnelerini kim konuşturmaktadır? Bilim insanları... Fakat onlar, “kendilerinin konuşmadığını, ama bizatihi olguların konuştuğunu” iddia ederler (2008: 41). Böylece dilsiz tohumların ve fidelerin bilimsel sözcülüğünü yapabilirler. Tohumlar ve fideler yalan söylemeyeceğine göre *temsalcilerinin* sözleri de yanlış olamaz. Bu durum şöyle bir algıyı doğurur; tarımsal üretim sürecinin üzerinde yarattığı ekonomik ve sosyolojik etkilerle üreticiler, kendi hatalarını gizleyebilirler fakat böyle bir etkinin asla nüfuz edemeyeceği, doğada öylece duran tohumların ve fidelerin hiçbir şeyi gizlemesi söz konusu değildir. Öte yandan, tohumlar ne laboratuvarlara ne de fide üretim seralarına kendileri gitmiştir. Sonuçta laboratuvarlarda üretilmiş hibrit tohumlar ve steril, hava koşulları sürekli denetlenen fide seralarında yetişen fideler, seralarında üretim yapan yetiştiricilerin kurbanı kabul edilir. Sorunun kaynağı, derhal yetiştirici de aranır.

Görüşme yaptığım üreticilerin yarıya yakını, özellikle son yıllarda bu ve benzeri fide ve tohum kaynaklı problemler yaşadıklarını dile getirdi. “Haklı olduğunda çiftçinin hukuki olarak yapacağı çok şey var.” diyen başka bir fide şirketi sahibinin aksine Nasuh (37/üretici/04.03.2020) “Devlet burda nerde bizim yanımızda? Hiçbir yerde. Kanunen de pek bir hakkımız yok.” diyor. Kendi sera üreticiliği sürecinde 2009’daki dolu afetinden sonra gelirlerinin iyiden iyiye düşmeye başladığı 2010 yılında başına gelenleri şöyle anlatıyor:

Fidanı aldık, seraya ektik. Benim bu kulağıma geldi, o fidelikle ilgili, hastalık varmış dendi. Bu aynı veba ya da bulaşıcı hastalık gibi. Bir hastalık fidelige girdi mi o sezon bitip ilaçlama yapılana kadar orda hastalık devam eder. Bunu da herkes bilir (çalışanlar) ama bunun duyulmasını istemezler. Çünkü fidelik bir yıl boyunca kendini kapatmak istemez. Kar marjı gütmeye devam eder. İyi kötü, akaz tökez bu işi götürür. Kanunen bir sorumluluğu yok. O

zaman biz mağdur olduk. Onlar dedi biz tahlil ettireceğiz. Ben de gönderdim tahlile. Onlar mildiyö⁵¹ dedi. 'Bizden gelen bir hastalık değil, senin seranda olan bir hastalık, bizle ilgisi yok.' Benim tahlil sonucu virüs çıktı. Onlara soruyorum, ben arıyorum ne olacak diye. Cevap yok. Gittik bir araştırdık, tohuma tohum ispat edebilirsen, mahkemeye verirsen... O fidanı söküp attık, onun parasını bile alamadık ha. İşçilik maliyeti yok, sezon kaçmış yok. Domates fidesi bulamadık istediğimiz çeşit, mecburen gittik farklı bir çeşit ektik. Tamamen şansına bahtına kalıyor. Burada devlet hiçbir şekilde müdahale etmiyor.

Nasuh (37/üretici/04.03.2020) “iyi kötü” bir sonraki fide için para almayan fide şirketinin kendisine “sus payı” verdiğini söylüyor. Başka üreticiler ise fide şirketlerinin ya da tohum firmalarının, üreticinin ödediği fide ücretlerinden de düşük bedellerle, “sekiz on bin lira verip”, konuyu kapatmaya çalıştığından bahsediyor. Üreticinin emeği, zamanı, toprağına yaptığı masraf, kullandığı su ve gübre yahut üretim planlamasının aksaması dikkate dahi alınmıyor.

Erdal'ın (45/fideci/05.10.2020) sözleri de kimin haklı kimin haksız olduğunun çoğu zaman tespit edilemediği dolayısıyla da en azından zararının bir kısmına karşılık üreticilerin fide şirketlerinden ya da tohum firmalarından aldıkları paralara razı olduklarını gösteriyor. “Tarım öyle ki, ne ben şunu söyleyebiliyorum; ben haksızım veya o haklı... ne de çiftçi tam net olarak fideci ya da tohumcu haksız diyemiyor. Yani ortada net bir sebep bulunamıyor. Nihayetinde biz burada bir ticaret yapıyoruz. Çiftçilerle ilişkimiz iyi olduğu için sorun yaşamıyoruz.” Sezonu kaçırmış, emeğinin ve maliyetlerinin karşılığını alamamış ve haklılığını ispatlayabileceğine inancı olmayan üreticiler, “iyi ilişkilere” dayanarak- “iyi niyetin” bir göstergesi olarak ödenen düşük tazminatları kabul etmek zorunda kalıyor.

Fide Üreticileri Birliği Yönetim Kurulu Başkanı Rahmi Kandemir, sektördeki en önemli ihtiyacın bilimsel ve bağımsız çalışan bir *Zararlı Organizmaları Tanı Laboratuvarı* olduğunu, aksi halde “tohumcu kuruluşlar, fide üreticileri ve nihai kullanıcı olan çiftçiler arasındaki ihtilafları çözme imkânı” olmadığını dile getiriyor (Tarım Gündem Dergisi ,2017). Tarım ve Orman Bakanlığı ile TÜRKTOB iş birliğinde *Zararlı Organizmaları Tanı Laboratuvarı Projesinin* gerçekleştirilmesi öngörülüyor (Tarım Gündem Dergisi, 2020). Bu laboratuvarın hangi ölçütlere göre değerlendirmelerde bulunacağı, belirsizlikleri nasıl ortadan kaldıracacağı, başvuru koşulları tarafların hepsi için şüphesiz önem arz etmekte. Öte yandan, tanı konulduktan

⁵¹ Topraktan gelen bir çeşit mantar hastalığı.

sonraki yasal süreçlerin nasıl işleyeceği çok daha ehemmiyetli. Eğer üreticiler tohum firması ya da fide şirketi dolayısıyla zarar görüyorsa, zararları hangi belirlemelere göre tazmin edilecek? Yalnızca fide için ödenen ücretler mi karşılanacak yoksa emek, gübre ve su maliyetleri, ürün yetiştirme planının bozulmasının yol açacağı zararlar dahil ediliyor olacak mı? Yahut her iki ya da üç tarafında da kusurlu bulunduğu hallerde nasıl bir yasal yaptırım söz konusu olacak? Kendilerine Zararlı *Organizmaları Tanı Laboratuvarı Projesinden* bahsettiğim üreticilerin ise ne kriterler ne de işleyiş ve yaptırımlarla ilgili bir sorusu yok. Üretici lehine bir proje olmadığı noktasında hemfikirler. “Verdikleri sekiz on bin lirayı da vermeyecekler. Dolandırıcılık...gidecek sağlam raporu alacak, kösecek.”⁵² Beck de geç modernizmde kapitalizmin, artan denetimsiz ve denetlenemeyen tekno-bilimsel projeleri organize sorumsuzluk yoluyla temize çıkaran bir siyasi ve bürokratik zihniyet yarattığını söyler (1999: 48-72).

Yetiştiricilerin hoşnut olmamalarına rağmen fide şirketine karşı sessiz kaldığı, kendi aralarında dile getirdikleri diğer problemler; satın alınan fidenin boyu ve büyüme süresi. Dönemin Fide Üreticileri Birliği Başkanı Mümin Şahin, 2016 yılında kendisine fide üretim sürecinde karşılaşılan problemler sorulduğunda, tohum ekiminin otomatik makinalarla yapılmasına rağmen çimlenmenin farklı gün aralıklarında kademeli olarak gerçekleştiğini, çiftçiye aynı kalite ve boyda ürün sunmak zorunda oldukları için boylamaya uymayan fidelerin çöpe atılmasının sektör ekonomisine zarar verdiğini dile getiriyor. Şahin, bu hususta sorunun tohum firmalarının çimlenme testlerinin laboratuvar ortamında yapılmasından kaynaklandığını fide üretim seralarının koşullarının laboratuvarlardan farklı olduğunu aktarıyor. Şahin’in sözleri Latour’un *action at a distance* (uzaktan eylem) kavramına getirdiği yaklaşıma işaret etmektedir. Eylemin bulunduğu yerden uzakta, laboratuvarla kaydedilerek biriktirilen bilgi, merkeze geri döndüğünde öngörüldüğü üzere işlememektedir (2003: 222). Şahin, her ne kadar bu sorunun üreticilere yansıtılmadığını, uluslararası tohumculuk ve fidecilik sektörleri arasında çözümlenmesi gerektiğini söylese de üreticiler bu kanaatte değil. Boylamaya uymayan, ortalamanın üstünde uzunluktaki fideler yetiştiriciler tarafından istenmiyor (bitkinin kafası eğildiği için). Fakat üreticiler alınan fidenin neredeyse yarı yarıya uzun geldiğini söylüyor. Bazı yetiştiriciler problemin üstesinden gelmenin bir yolunu bulmuş: “Torpilin varsa diyorsun, bana uzun verme, diyorsun.”

⁵² Argoda kandırmak.

Laboratuvarlardaki ve fide üretim seralarındaki yetiştirme koşullarının çimlenme sürecinde yarattığı farklılık aksi iddia edilse de üreticileri doğrudan etkiliyor. Üreticilere göre, havalar normalden sıcak seyrettiğinde tohumlar daha hızlı çimleniyor. Fideler üreticinin sipariş ettiği tarihten daha erken zamanda büyüdüğünde boyu istenmeyen bir düzeye ulaşacağı için fide şirketleri, “durdurucu” adı verilen bitkinin büyümesini dengelemeye yarayan bir çeşit gübre uygulama yoluna gidiyor. “Sonra durdurucu saçak köklerini tıkayınca açılması zor oluyor. Fideler ilk etapta oturaklı görünüyor ama kökleri tıkalı olduğu için büyümüyor. Bir sürü gübre atıyorsun açılsın diye.” Üreticiler artan girdi maliyetlerine ve bitkide meydana gelebilecek olası zararlara rağmen tüm fide şirketlerinde benzer uygulamalar olduğu ve zaten fideleri vadeli olarak aldıkları için kendi kendilerine öfkelenmekten ileri gidemiyorlar. Aldıkları fidelere durdurucu gübre verildiğini ispatlayabilme olanakları da bulunmuyor. Kendileri de bu durumu ancak mevsim şartları normal giderken fideler olması gerektiği gibi büyümediğinde idrak edebiliyorlar. Çoktan seralara dikilmiş olan bu fidelerdeki tüm anomalilerin kaynakları için çoğu zaman doğrudan üretici hatalarına -durdurucunun üretici tarafından “yanlışlıkla” verilmesi gibi- işaret ediliyor. Üreticiler, yaklaşık olarak son yirmi beş yıldır tohum zayıatı, dezenfeksiyon sağlanamaması dolayısıyla ortaya çıkabilecek hastalıklar, hava şartlarına bağlı olarak dikim döneminde istenilen boya ve miktara ulaşamama ve bunlara mukabil artacak maliyetlerin üretim sürecinde yaratabileceği risklerden kaçınmak için tohumlarını kendileri çimlendirmek yerine fide şirketlerinden hazır fide almayı tercih ediyorlar. Fakat öyle görünüyor ki sıcaklığın sürekli olarak “ölçüldüğü”, tohum atılan toprak kültürünün “test edildiği”, daimi olarak “kontrol altında” gerçekleştirilen fide üretimi, yetiştiriciler için başka riskler yaratmaya başlıyor. Üstelik bu yeni riskler, kendi fidesini yetiştirirken sorun yaşayan bir tek üreticiyi değil, o fide şirketinden fide alan tüm yetiştiricileri etkileyerek üretim sürecinde ortaya çıkabilecek riskleri büyütüyor. Riskler bu haliyle, Beck’in risk toplumunu modern risk kavramından ayırmak için kullandığı “*imal edilmiş belirsizlik/risk*” (*manufactured uncertainty/risk*) (2009: 293) tanımlamasına yakın görünüyor.

Fidelikte yayılan bir virüs ya da hastalık, büyük ya da küçük ölçekli üreticiler arasında bir fark gözetmeksizin üretim sürecini, piyasadaki ürün miktarına bağlı olarak da üreticilerin alım gücünü etkileyebilecek düzeye gelebiliyor. Üretimde meydana gelebilecek bu belirsizlik ve risk bizzat, üretim düzeninin tamamıyla fiyatların

yönetimine bırakıldığı bir piyasada, fiyatlar uğruna doğanın ve onun doğal süreçlerinin yarattığı belirsizlikleri ortadan kaldırmak amacıyla alınan önlemler tarafından imal ediliyor. Tıpkı hibrit tohumlar ve sera teknolojilerinde olduğu gibi fide yetiştirme süreçlerinde de görülüyor ki tarımsal üretimde de “üretim yaşamının unsurlarına bir meta olarak gören piyasa mekanizması” (Polanyi, 2017: 119) işletiliyor. Bu mekanizma ise tarımsal üretim sürecindeki tohum, toprak, su, üretici, tüketici gibi aktörlerin varlıklarını ve tarımsal üretimin sürdürülebilirliğini tehdit eden belirsizlikler yaratıyor.

5.2. Ziraat Mühendisleri ve Üreticiler Arasındaki Alışveriş: Ürün almak, hizmet almak, bilgi almak?

Fideler toprağa dikilir dikilmez, üreticinin yetiştirme süreci başlıyor. Hangi gübreden ne kadar verilecek, hangi gün kaç dakika sulama yapılacak, günün hangi saati havalandırma açılıp kapanacak? Bir yaprakta ufak bir kurt mu var, bir diğerinde örümcek, ötekisinde hafif bir benek ya da etrafta dolaşan muhtelif sinek ve kelebek? Üreticiler bu sorulara kısmen cevap verebilseler, laboratuvarındaki bir kimyager edasıyla hassas terazilerle, ölçeklerle, dakikalar ile (sulama ve gübreleme için kronometre kullanma) çalışsalar da piyasaya göre değiştirmek ya da çeşitlendirmek zorunda kaldıkları ürün desenleri, her yıl -aynı çeşit olsa bile- farklılaşan tohumlar, fide kaynaklı sorunlar, değişen iklim koşulları ve sürekli olarak üretim düzenlerini sarsan yeni hastalıklar ve zararlı organizmalar; üreticilerin sık sık ziraat mühendislerinin, danışmanların ve dolayısıyla da zirai bitki koruma ürünleri bayilerinin kapısını çalmasına sebep oluyor.

Üreticiler, zirai bitki koruma ürünleri bayilerinden pestisit, kimyasal gübre⁵³, organik gübre, toprak ph düzenleyici, dezenfektan gibi çeşitli ürünler alarak danışmanlık hizmetine de erişiyor. Satın alınan ürünlerle birlikte onların kullanımına dair bilgi de alım-satım ilişkisine dahil oluyor. Zirai bitki koruma ürünleri bayii sahibi ziraat mühendislerinin bir kısmı bu hizmeti doğrudan kendisi verirken bir kısmı da zirai bayii açacak sermaye, bilgi, birikim ya da çevreye sahip olmayan ziraat mühendislerini işe alarak saha çalışanı olarak görevlendiriyor. Üreticiler ziraat mühendislerini kısaca

⁵³ Genç ziraat mühendisleri, pestisit ve kimyasal gübre gibi adlandırmalardan ziyade bitki koruma ürünleri, zararlı ile mücadele ürünleri, bitki destekleme ürünleri gibi adlandırmaları tercih ederken yaşı daha ileri olan ziraat mühendisleri ilaç, kimyasal gübre demekten çekinmiyor.

“ziraatçı” olarak adlandırıyor. Hangi ziraatçıdan alışveriş yapılacağını ise temelde sahada verilen hizmet ve tavsiyenin işe yararlılığı belirliyor. Bir başka deyişle üreticiler, yalnızca ürünlere değil üretim yapabilmek için ihtiyaç duydukları bilgiye de ödeme yapıyorlar.

Üretici, ziraatçıdan haftada en az bir defa serasına gelmesini ve yalnızca girişte bir sırayı yahut bir tüneli değil bütün serayı gezmesini bekliyor. Bu talebinde ise haksız sayılmaz. Çünkü sıklıkla bir tünelde ya da seranın bir tarafında ortaya çıkan bir hastalık diğer tarafta olmayabiliyor ve tespit edilmediği takdirde bütün seraya yayılabiliyor. Bu durum bazı hastalıkların ya da zararlı organizmaların üreticiler tarafından tanınmadığını ya da yanlış değerlendirildiğini, üreticinin bitkinin ihtiyacını tam ve kesin olarak anlayamadığını da gösteriyor. Üreticinin, üretim düzeninde sürekli olarak meydana gelen değişimlere koşut olarak ortaya çıkan üretime dair bilgi eksikliği ziraat mühendisinin detaylı gözlem ve teftişini zorunlu hale getiriyor. Görüşme yaptığım bir üretici, daha önce alışveriş yaptığı ziraatçının akşam altıdan sonra dükkânı kapatıp evine gittiğinden ve pazar günleri çalışmadığından şikâyet ederken evli ve çocuklu olduğunu belirtiyor. Çareyi, ne zaman arasa kendisine muhakkak cevap veren, haftada en az iki defa serasına bakmaya gelen ve mesajlarına derhal geri dönen, bekar ve çocuksuz bir ziraatçı ile çalışmakta bulduğunu söylüyor.

Üreticilerin ziraatçılarla ilgili şikayetleri beklentilerini karşılayacak kadar danışma ve kontrol hizmeti vermemeleri ile sınırlı değil. Görüşme yaptığım tüm üreticiler, ziraatçıların genellikle haddinden fazla gübre ve pestisit reçete ettiğini belirtiyor. Sahada üreticilerin kendi aralarındaki konuşmalarında da sık sık duyduğum şu sözler üreticilerin tutumunu açıkça gösteriyor:

“Ziraatçı beslemekten sıkıldım artık!”

“Herkes gibi ziraatçı de çiftiği dolandırmanın peşinde.”

“Ben hiç durmadan ziraatçıya çalışıyorum.”

Bazı üreticiler bu durumdan duydukları rahatsızlığı zirai ürünler satmayıp, toprağın ph değeri gibi unsurları her seansta kontrol eden, bitki gelişimi izleyen ve üreticinin isteğine göre ürünün daha erken ya da geç renk almasını/büyümesini/içini doldurmasını düzenleyici tavsiyelerde bulunan bir *danışman* tutarak gidermeyi seçiyorlar. Maliyet kalemlerine yeni bir girdi eklemelerine rağmen ziraatçı tarafından yanlış yönlendirilmedikleri için ürünlerinin daha iyi yetişeceğine, pestisit ve gübre maliyetlerinin azalacağına, daha iyi ve doğru bilgi alacaklarına inanıyorlar. Öte

yandan, bu denli çok girdi kullanmalarına sebep olan, değişen üretim düzenine ve girdi üreticisi agrokimyasal endüstriye karşı bu denli öfkeli yaklaşmıyorlar. Bu durum, tarımsal üretim ağında üreticiler ve ziraat mühendisleri arasındaki mesafenin daha yakın olmasından kaynaklandığı gibi üreticilerin artık tarım endüstrisinin ürettiği girdiler olmaksızın bir üretim biçimi tasavvur edemiyor olmalarından da ileri gelebilir.

Başka bir üretici iki tip ziraatçı olduğunu belirtiyor. Biri haddinden fazla gübre reçete eden, daha ucuz muadil ürün varken pahalısını satan, daha çok satış yapmak için 2-3 ürünü karıştırıp bitkinin zarar görmesine sebep olan ziraatçı. Diğeri ise üreticinin borcu çok olursa ödeme yapamaz diye düşünüp aynı görevi görmemesine rağmen “bu da iş görür” diyerek ucuz gübre/pestisit verip bitkiyi hastalığa bırakan ve verimi düşüren ziraatçı. Saha çalışmam esnasında bir üretici ve ziraatçı arasında şahit olduğum bilgi krizi de bu ikinci duruma örnek teşkil ediyordu. Zirai bayiine gelen üretici, başka bir üreticinin Suriyeli ortakçısının tavsiye ettiği, domatesin büyümesini ve içini doldurmasını sağlayan *Max Major* adlı organik sıvı gübre hakkında bilgi almak istiyordu. Ziraatçı şakayla karışık soruyu geçiştirirken, zaten kullandıkları gübrelerin de aynı görevi gördüğünü belirtti. Üretici yine de almak istediğini söyleyince, bu ürünün ellerinde bulunmadığı ortaya çıktı. Aynı üretici ile daha sonra görüşme fırsatı yakaladığımda bu durumdan bahsetti:

Suriyeli çocuk daha önce ziraatçının yanında çalışmış. O dedi, Max Major veriyorduk, iyi geliyordu diye. Benim yeğene de sordum, o da biliyormuş. Ama o; ucuz, organik olmayan, toz, Çin'den gelen gübre varmış muadil, onu atıyormuş. Gençler daha çok biliyorlar, konuşuyorlar. Ama bize de söylemiyorlar. Başkasının Suriyeli ortakçısı benim ortakçıya söylüyor, öyle öğreniyoruz. Suriyeli çocuk dedi ki bu Max Major'ün getirisi yokmuş pek ziraatçıya, öyle olunca almıyorlarmış. İşe yarasa da haliyle söylemiyor bize kendisinde olmayan malı.

Zirai bayii işleten ziraat mühendisleri esasında bir serayı kontrol etmek ve o seradaki bitkinin hastalıklarına ya da ihtiyaçlarına yönelik gübre ve pestisit planlaması yapmak zorunda değil. Onların görevi yalnızca pestisite ve gübreye dair (hangi oranda kullanılması, hasat süresi vb.) bilgi vermek. Tıpkı bir eczacının hasta bakıp tedavi uygulamadığı gibi. Fakat ilçede zirai bitki koruma ürünleri bayii sayısının eczane sayısından çok daha fazla olduğu göz önüne alınırsa bir üreticinin A bayini değil de B bayini tercih ediyor olması altında yatan nedenin alacağı teşhis, tedavi ve takviye hizmetinin kalitesi ve olumlu sonuçları olduğu görülecektir. Ancak esnaflığın ve mühendisliğin iç içe geçtiği bu noktada bilgi aktarımı esnasında sorunlar ortaya

çıkmakta. Bu yarım yamalak biçimsiz bilginin üretimine yarardan çok zarar verdiğine inan yetiştirici ya her şeyi -iyi kötü- kendi bildiği, çevresinden duyduğu ve internetten kanallarından öğrendiği kadar yapmaya çalışıyor ya da *danışman* tutuyor. Maliyet kalemine bir yenisini eklemek istemeyen ama bir yandan da uzman bilgisinin onayını almak isteyen üreticiler, çokça kızarak ziraatçı ile aralarında kurdukları güvenden çok zorunluluğa dayalı ilişkiyi sürdürmeye devam ediyor.

Örtü altı tarımsal üretim sürecinde, üreticinin ihtiyaç duyduğu bilgiye tam anlamıyla vakıf olmaması bir gerilim yaratıyorsa danışma hizmetinden faydalanmak istediği ziraat mühendisinin de zaman zaman kendisiyle aynı konumda olması bu gerilimi derinleştiriyor. Aslında ziraat mühendisleri, kendi ifadeleri ile, yeni bir virüs, hastalık ya da zararlı organizmaya karşı geliştirilecek mücadele yöntemlerine ilişkin bilgileri eğitim öğretim süreçlerinde edinmiş olmuyorlar. Mühendisler, üreticiler karşısındaki güçlerini pek çok farklı örneklem görebilmelerine ve bilgi aktarım ağlarına üreticilerden çok daha iyi bir şekilde dahil olabilmelerine borçlular. Farklı üreticilerin seralarını gezip, bitkileri ve üreticilerin deneyimlerini gözlemleme, bir üreticinin bitkilerinde görülen rahatsızlığı öğrenip diğerlerini koruyucu önlemler için uyarabilme, çevredeki diğer ziraat mühendisleri ile iletişime geçerek onlardan üretim düzeni hakkında bilgi alabilme şansına sahipler. Üreticiler ise bu tür bilgileri birbirleri ile paylaşmama eğiliminde. Öyle ki bir üretici, başka bir üreticinin kendi serasına girmesini istememek bir yana yoldan geçerken açık havalandırmalardan bakmasından bile rahatsız olabiliyor. Hal böyleyken, üreticiler içten içe kızdıkları ziraatçıların rica minnet seralarını kontrol etmesini, kendi topladıkları hastalıklı sebze, yaprak, dal numunelerine bakmasını talep ediyorlar.

İnsan olmayan aktörler sık sık üreticiler ve ziraatçılar arasında var olan gerilimin tırmanmasına sebep oluyor. Saha çalışmam sırasında zirai bayi sahibi, tohum ve fide firması ortağı bir ziraat mühendisi ile ortak olduğu tohum ve fide firmalarında çalışan saha görevlisi ziraat mühendisi arasında gerçekleşen diyalogu aktarıyorum:

Saha Görevlisi: Çiçekler yapışık, yaprak kapatmış kendini, sıkmış.

Ziraat Mühendisi: Stres var yani.

SG: Dedim hormonal bir şey mi attınız üstten. Atmadık diyor.

ZM: Ne attığını çok bilmiyorum. Bizle çok şeyli çalışmıyor. Bazen ufak tefek alır. Başka bayisi var, öyle anlatayım yani sana... Ama bizi çiğnemez.

SG: Decis'ten şüphelenmiş diğer bayi kendi çiftçisinde. O (Decis) böyle bir şey yapabilir dedi. Çiftçiye de soruyorum, damlamadan filan daha önce ot ilacı saldınız mı? Çünkü bazı yerlerde de yaprak aralarında sararmalar var içlerde. Fitotoksin de var. Tuhaf bir şey abla.

ZM: Decis bir şey yapmaz da. Bir şey yapamadık, yani çözemedik.

SG: Hiçbir şey çözemiyoruz. Ben birkaç yere daha sordum nasıl bir şey çıkacak diye.

ZM: Paylaşalım, bir çözüm bulmaya çalışalım.

SG: Şu an bir çözüme kavuşturmaya çalışıyoruz abla. Ben dedim, bir iki müsaade edin bana. En azından ne olduğunu anlamaya çalışalım. Diyeceğim o abla. Araştırıyorum ne olduğuna dair.

ZM: Tam da “mırıltı”⁵⁴ bir çiftçi.

SG: Mırıltı. Ben seni Facebook'a atacağım diyor. Ya atarsan at abi, dedim. Facebook'a atsan ne fark eder, dedim. Sen, dedim, bana bunlarla gelme. Neyle çözeceğiz diye gel, dedim.

ZM: Ya öyle işte kendi başına korkutarak bir şey yapmaya çalışıyor.

SG: Beni korkutamazsın, diyorum ben. Ya beni korkutursa ne olur? Özüm (firmaya ait hibrit bir domates çeşidi) işte böyle oldu. Çiftçi diyecek, ne oldu. O da bilmiyor başkaları sorsa. Ama bu tuhaf bir şey abla. Bence fizyolojik (çevre koşullarından kaynaklanan, abiyotik) bir şey, benim tahminim. Çünkü önce bir bölgede vardı, sonra seranın her yerine yayıldı, diyor.

ZM: Virüslük bir şey olamaz, virüs görünmüyor.

SG: Çiçekleri falan gördün değil mi abla? Top gibi şişiyor, açılmıyor hiçbir şekilde.

ZM: Bitki acaba güçlü geldi de ondan mı oldu dedim. Bir de bunun oğlan var, gördün mü oralarda? Biraz hareketli bir çocuk yani böyle. Eskiden babası bakıyordu, asıl beyin orda kadındır.

SG: Evet kadın, belli zaten.

ZM: Kadın ne derse o olur. Kadın serada büyüdüğü için bitkiyi de anlar. Kadının bilgisi görgüsü... Yani kadın bir şey paylaşırsa seninle, doğru gözlemdir öyle söylüyim. Bu sene çocuk bakmaya başladı. Bilmiyorum ne alıyorlar ne veriyorlar. Bizden ufak tefek bir şeyler alıyorlar.

SG: Buraya hormonal bir şey atmış olması lazım. Ağaç sıkılmış abla bildiğin, ot ilacı etkisi gibi, ağaç sıkılmış kendini. Meyvede don yemiş gibi, pütür pütür olmuş yüzeyi.

ZM: Bir şey söylemiyor mu?

SG: Ya ne sorarsan sor, yapmadım, diyor. Ne sorarsan sor, yapmadım. Decis, atmadım. Samra, atmadım. Hormonlu bir şey, atmadım. Abi ne verdin, dıcektim en son.

ZM: Söylemezse çözemeyiz. Dur bakiyim bizden ne almış? (Satış kayıtlarına bakıyor.)

SG: Abla o şeye buluyor... Yani bana sebep bulmasınlar diye hiçbir şey söylemiyor.

ZM: Ama maksat çözmek yani. Bende sende değil önemli olan. (Üreticinin aldıklarını sıralıyor, epey ürün söz konusu. Öte yandan sık kullanılan bir üründen yalnızca bir paket aldığı için üretici, “cimri” olarak nitelendiriliyor.)

⁵⁴ Ziraat mühendisinin, üretici için kullandığı “mırıltı” sıfatı, Becker'in çalışma yaptığı hastanede, asistanların ciddi hastalıkları olmadıkları halde kendilerini çok hasta olarak gören hastalar için kullandığı “mızımız” sıfatını akla getiriyor.

SG: Çocuk diyor ki; Abi üstten ne vereyim? Aminoasit atıyım mı? Babası diyor, ne gerek var masraf edeceğiz.

ZM: Şeye de uymuyor zaten. Söylenene. Çocuk girdi bu sene bu işe. Çocuğun akıl hocası çok. Kocasını çok yanı.

Üreticinin tohumdan (biyotik) kaynaklanan bir hastalıkla tohum firmasına şikâyetle bulunduğu görülüyor. Fakat hali hazırda gözlemlenen sorun ziraat mühendisleri tarafından sınıflandırılmıyor. Bir nevi teşhis konulamıyor. Bu durumda ise taraflar birbirinin açığını aramaya başlıyor (her ne kadar saha görevlisi aksini iddia etse/sorunu çözme odaklı olduğunu söylese de hatayı ısrarla üretici de arıyor). Bilmediği ve anlamlandıramadığı bir sorunla karşılaşan üretici, mağdur edilme endişesi ile hırçınlaşırken saha görevlisi ziraat mühendisi, üreticinin üretim sürecinde bir açık arıyor. Temel sorun ise ziraat mühendisinin de meydana gelen durum hakkında en az üretici kadar bilgisiz olmasından kaynaklanıyor. Pek çok üreticiye göre ziraat mühendisler deneme-yanılma yoluna başvuruyor.

Aynı dönemde saha çalışmam esnasında benzer bir şikayetle bitkilerinin stres olduğunu ve büyümediğini aktaran Mahmut (60/üretici/19.11.2019), alışveriş yaptığı ve böylece danışmanlık hizmeti edindiği ziraatçılardan birinin sorunun *Aksinek* kaynaklı bitki gövdesinde iletimi engelleyen bir mantar hastalığı olduğunu söylediğini ve buna göre bir ilaçlama planı uyguladıklarını dile getiriyor. Fakat bu mücadele bir sonuç vermiyor. Bir diğer ziraatçının ise önce *Aksineğin* taşıdığı bir virüs olabileceğini söylediğini ama sonrasındaki bir ziyaretinde bitki gövdesini kestiğini ve gövdeden daha önce hiç görmedikleri turuncu kurtlar çıktığını, iletimi engelleyen bu kurtlar olduğunu dile getiriyor. Öte yandan bu kez teşhis konulsa da tedavi bir türlü gerçekleşmiyor. 8000 bitkinin gövdesi, gövdede bulunan siyah lekelerden maket bıçağıyla tek tek kesiliyor ve buralara kurdu öldürmeye yönelik ilaç şırıngalarla uygulanıyor. Ama kurtla baş edilemiyor. Üretici ise bu süreçte pek çok girdi maliyetini yüklenmek zorunda kalıyor. Üretim sürecindeki bu ciddi bilgi noksanlığı ve neredeyse deneme-yanılma metoduna dayanan yaklaşım, fiyatların belirleyiciliğini ilan ettiği bir piyasa sistemi içinde tarımsal üretimi psikolojik, ekonomik ve pratik olarak zora sokuyor.

Görüşme yaptığım tüm ziraat mühendisleri, verdikleri reçetelerin yalnızca “tavsiye” niteliğinde olduğunu sık sık altını çizdi. Üstelik üreticilerin de zaten bu reçeteleri genellikle doğru uygulamadıklarını iddia ettiler. Bu yaklaşımları esasında üretim

sürecinde meydana gelebilecek olası bir hatanın sorumluluğunu kesinlikle kabul etmediklerini gösteriyor. Ziraatçısının önerdiği yanlış bir gübre karışımı yüzünden bitkideki neredeyse tüm yaprakların yandığını söyleyen bir üretici, sonuçta karşısında hiçbir muhatap bulamıyor. Üreticiler, modernleşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte hakikat üzerinde kendini otorite ilan etmiş bilim ve onun sahadaki temsilcileri mühendislerin deneme yanılma metoduna razı oluyor ya da nasıl yetiştireceklerini bilmediklerini dikte eden bir üretim düzeni tarafından razı ediliyor. Böylece bilim adına konuşanlar, dünya üzerinde uzaktan eyleme (laboratuvar ya da deney tüpünde, *action at a distance*) metodunu bir kenara bırakıp bizzat onun üzerinde deneyler yapma hakkını ediniyorlar. Fakat böyle bir deneyin sorumluluğundan kaçmak için uygulamaya konulacak bilginin adına “tavsiye” demek tercih ediliyor. Modernizmin bilimsel bilgi için ürettiği sorumsuzluk alanı “tavsiye” kelimesi ile karşılık bulurken, tarihsel ve coğrafi olarak üretilmiş üretim bilgisinin, bilim ve teknoloji vasıtasıyla laboratuvara taşınmış kayıtlardan üretilmiş yeni bilgi karşısında üretim düzeni üzerindeki otoritesini yitirdiği bir kere daha görülüyor. Bu yeni bilgi üretme stili uzun zaman boyunca tek hakikat üretme biçimi, yeni bilgi de yegâne hakikat olarak kabul edilmiştir. Artık yetiştiriciler, bu bilgi üretme sürecinden çıkan bilgiye itaat etmek durumunda kalırlar. Bu bilginin yanlış olabilme ihtimali ise gündeme gelmezken tüm olumsuzluklar yetiştiricilerin hanesine yazılır.

Ziraatçılar ise üretimde yaşanan kalite ve verim kaybının ya da karşılaşılan hastalıklarının genellikle üreticilerin yanlış yetiştirme koşullarından kaynaklandığını savunmaktadır. Zirai bitki koruma ürünleri bayi sahibi ziraat mühendisi Raziye (33/z.mühendisi/03.10.2020), üreticilerin ekimden önce toprağı yeterince hazırlamadıklarını, mecbur kalmadıkça mevcut seralarına yatırım yapmadıklarını ve bu durumda bitkileri beslemek için daha çok gübreye ihtiyaç duyulduğunu yahut topraktan gelen hastalıklarla daha çok karşılaşıldığını, yeni ilaçlama teknolojilerine sahip olmadıkları için de mücadelenin daha uzun sürdüğünü dile getiriyor. Avcı’ya göre üreticiler, kazançlarını yanlış yere yatırıyorlar. Seralarının durumunu iyileştirmek yerine yeni bir sera yaptırmayı tercih ediyorlar. Öte yandan görüşme yaptığım ziraat mühendislerine göre, kendilerinden şikayetçi olan üreticiler aslında problemi zamanında söylemiyorlar. Tıpkı ödemeleri zamanında yapmadıkları gibi. Büyük bir zirai bayi işletmecisi ziraat mühendisi bu durumu “Çiftçilerin çoğunda ödeme ahlakı yok!” sözleri ile dile getiriyor. Yine de zirai bayi işletmecisi mühendisler ile

üreticilerin talepleri benzerlik gösteriyor; daha düşük maliyetli girdiler, yerli gübre ve pestisit, üretici lehine düzenlemeler, kontrollü ekim, kontrollü büyüme, küçük ölçekli üretimi (küçük aile işletmesi olarak dile getiriliyor) zarara sokmayacak piyasa fiyatları ile sürdürülebilir aile çiftçiliği. Çünkü küçük aile üretiminin olmadığı, büyük ve hatta orta ölçekli örtü altı tarım işletmelerinin ise aynı zamanda depo gibi çalışan zirai bitki koruma bayilerinden alışveriş yaptığı bir durumda orta ve küçük ölçekli zirai bayilerin de varlığını sürdürme olasılığı oldukça düşük.

Üretime dair mevcut bilgi yeterince şüpheliyken kendi ürünlerini satmaya çalışan ziraatçıların verdikleri bilgiye karşı güvenini tamamen yitirmiş üreticiler için danışman tutmak bir alternatif olarak öne çıkıyor. Danışmanlar; sosyal medya üzerinden zirai ürün tanıtımlarında bulunsalar da doğrudan zirai ürün, tohum ya da fide satışı yapmıyorlar. Üreticiye, üretim sürecinde neyi nasıl yapacağına ilişkin danışma hizmeti veriyorlar. Danışman Nebi (54/danışman/03.10.2020), her sene daha çok üreticinin kendisine başvurduğunu, bunun en büyük sebebinin ise ziraatçıların daha fazla gübre ve pestisit satma çabası olduğunu belirtiyor. Nebi (54/danışman/03.10.2020), ziraatçıların uygulamaları için:

Teknik bilgiye önem verilmiyor. Çoğunun yaptığı kaş yaparken göz çıkarmak... “Elimdeki ürünü nasıl satarım, nasıl çok para kazanırım?” Üreticiye teknik bilgi, kısa yoldan az masrafla yüksek verim almaya yönelik ikaz, uygulama, tedbir verilmiyor. Bu bir intihardır...

sözlerini kullanıyor. Üreticilerin artan bir şekilde danışman tutmalarının diğer sebeplerini ise danışmanın seralarla daha çok ilgilenmesi, toprak ve su analizi yapması, bu analize göre tür ve çeşit seçimi, gübreleme, ilaçlama ve sulama önerileri olduğunu söylüyor. Nebi (54/danışman/03.10.2020), çocukluğundan ileri yaşlarına üreticilik yapmasına rağmen kendisine danışan üreticileri şöyle tasvir ediyor:

Üreticilerin kafaları paramparça. Üreticilerin kafalarında o kadar eksik, o kadar yanlış, o kadar lüzumsuz bilgi var ki... Yüzde yirmi eksik, yüzde yirmi yanlış, yüzde yirmi lüzumsuz, yüzde yirmi sağlam bilgi var ama dört yanlış bir doğruyu götürüyor. Bir eksik, bir yanlış uygulama tüm kazanımları geriye doğru götürüyor ve sen çok kötü bir üretim yapıyorsun...Yılların çiftçisiyiz ama acemiyiz, kafamızda bir sürü eksik ve yanlış var. Alsana psikoloji işte. Maliyetler bir yandan. Bir de üretici serasında hata yapıyor, gübreleme hataları, bakım hataları, ilaçlama hataları... Bakıyorsun verim düşüyor. Allahtan bi de para etmediği zaman...Tamam artık. İlaççıya, fideciye, işçiye, ortakçıya borçlanıyorsun. Bir sene daha... Kapatamazsan, arsani satıyorsun. Öyle aileler de var...Dolayısıyla Türkiye’de artık bir üreticinin hata yapmaması lazım.

Nebi'ye (54/danışman/03.10.2020) göre, örtü altı üretimde hataları minimum düzeye indirmenin yolu teknik bilgidir. “Verim ve kalite kaybının %80’i yanlış sulama ve gübreleme...Bu tamamen mühendislik bilgisine giriyor artık. Yani piyasanın istediği standartlarda örtü altı taze meyve sebze yetiştiriciliği yapmak için fiyatların kontrol ettiği üretim düzeni tarafından dayatılan girdileri kullanmak yetmiyor. Bu girdileri kullanmak için ayrıca uygulama bilgisi sağlayan teknik hizmeti de satın almak gerekiyor.

Üretim sürecine ilişkin bilginin önemi, üreticilerin birbirleri ile olan ilişkilerinde de kendini gösteriyor. Görüşmeler esnasında sorduğum “Üreticiler arasında bilgi paylaşımı var mı?” sorusuna tüm görüşmeciler “Tabi... Neden olmasın?” gibi cevaplar verirken günlük konuşmalar ve yaşam sırasında durumun çoğunlukla böyle olmadığına defalarca kere şahit oldum. Üreticiler, ziraatçıdan ve özellikle de danışmandan öğrendikleri, bitkiye zarar veren bir organizmaya karşı mücadele yöntemini ya da daha kaliteli ve verimli sebze/meyve yetiştirilmesini sağlayan bir gübreleme sistemini diğer üreticilerle paylaşma eğiliminde olmuyorlar. Bu durum ikinci oturmasına denk gelmiş bir görüşme esnasında tezahür ediyor.

Görüşme Yapılan Kişi: ...Birader biz şimdi hangi gübreyi verelim?

Görüşme Yapılan Kişinin Abisi: Valla bizim oğlanın bildiği bir şey, gübre varmış. Ama kimseye söylemiyorlar. Bana da söylemedi. Kayınbabası ile kendisi biliyormuş. Sana söyler belki. İstersen sen yine de bir sor.

Abisinin aramızdan ayrılışının ardından görüşme yaptığım kişi öfkeli bir şekilde yeğeni ile ilgili olarak şunları söylüyor: “Adama babasının yapmadığını yaptım senelerce. Velisi bendim, evleneceğim dedi ardına düştüm. Amca şu...tamam. Amca bu...tamam. Bak geçen serayı gezdik birlikte. Ona da sordum, ağzını açıp tek kelime etmedi. Bilmediğinden değil ama söylemiyor.” Fiyatlar tarafından şekillendirilmiş örtü altı üretim düzeninde, hızla değişen ve her gün biraz daha önem kazanan üretme bilgisi, yalnızca üretim, fiyatlar, toprak ya da su üzerinde değil aile arasındaki ilişkiler üzerinde de etkisini hissettiriyor.

Üreticiler birbirlerinden sahip oldukları bilgileri saklarken, Suriyeli ortakçılar tam tersi davranış sergiliyorlar. Üreticiler; gübreleme, sulama, ilaç hazırlama gibi işleri genellikle ortakçının kontrolüne ve yönetimine bırakmıyorlar. Çünkü ortakçıların gübrelemeyi bolca gübre dökmek, sulamayı da saatlerce sulama yapmak zannettiklerine inanıyorlar. Fakat bu işler esnasında üreticinin yanında hazır bulunarak

gübre ve ilaç kutularını tanıyan, hesaplama işini (hangi ilaçtan/gübreden ne kadar alan için ne kadar verileceği, hangi miktarda su ekleneceği gibi) gözlemleyen yahut farklı uygulamalara (domatesin içini doldurması için köklere damlama ile maya vermek, *Aksineği* önlemek için biber seralarında aralara limon kabuğu dökmek) şahit olan Suriyeli ortakçılar kendi aralarında bu bilgileri paylaşıyorlar. Böylece, üreticilerin birbirlerinden (bazen ortakçılardan da) saklamayı tercih ettiği bilgiler, aralarında hemşerilik ve akrabalık bağları bulunan Suriyeli ortakçılar vasıtası ile taşınıyor.

6. BÖLÜM: ÜRÜN SATIŞ KANALLARI: KİMDİR BU ARACILAR?

Belirsizlikler ve risklerle dolu, uzun ve zorlu bir üretim sürecinin ardından yetiştirme süresini tamamlayan sebzeleri/meyveleri son tüketiciye ulaştırmak üzere yeni bir süreç başlıyor. Bu süreçle birlikte uzayan ağlara yeni aktörler dahil oluyor; komisyoncular, hal ve depo çalışanları, tüccarlar, sevkiyatçılar, Tarım Kredi Kooperatifi (TKK), Türkşeker, marketler, yerel marketler, pazarcılar bu aktörlerden bazıları. Bu bölümde üreticilerin genellikle hep birden aracılar olarak anılan bu kesimlerle kurdukları ilişkileri ele alırken ortaya çıkan yeni belirsizlikleri ve riskleri kavramaya çalışacağım.

Aracılar, aslında üretim ve tüketim arasında meydana gelen mekansal bölünmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Kapitalizmin mekansal iş bölümü ile tarımsal üretim, kentten kopararak kıra hapsedilmiştir. Ekolojik, sosyal ve tarihsel yaklaşımlarla çerçevelenebilecek metabolik yarılma kavramının başat koşullarından olan bu mekansal bölünme yalnızca bir şehir ya da ülke içindeki üretim ve tüketim alanlarının kır ve kent olarak ayrılması anlamına gelmez, Meta Zincirleri Analizine göre, ulusal sınırlar arasında bir bölünmeyi de kapsar. Uluslararası tarımsal iş bölümü farklı ürünlerin üretimi için farklı mekanlar oluşmasına sebep olmuştur. Üçüncü Dünya ülkeleri, emek ve girdi yoğun sezon dışı taze sebze meyve üretiminin mekânı (McMichael, 1996:105; Raynolds, 1999: 148-150), olurken bu ülkelerin tahılı Kuzey’de üretilmeye başlamıştır (McMichael, 2009: 150). Mekansal iş bölümü dünyanın her yerinde farklı ağlarda farklı hareketler sergileyen, homojen olmayan aracılar yaratmıştır.

Aracılar kavramı, Türkiye’de genellikle gıda fiyatlarındaki artışa koşut olarak medyada ve akademik alanda gündeme gelmektedir. Genellikle akşam haberlerinde bir büyükşehir semt pazarında tezgahlardaki fiyatlarla başlayan görüntüler, üretim alanlarında üreticilerin duyurduğu satış fiyatlarının ardından ekrana gelen karşılaştırmalı fiyat tablosu ile son bulur. Tanıdık spiker sesleri, tüketicilerin yüksek gıda fiyatları ile hane ekonomilerinin dar boğaza girdiğini, üreticilerin ise düşük satış fiyatları ile üretime devam etmekte zorlandıklarını anlatır. Peki sorun nasıl oluşur? Son yıllarda artan üretim maliyetlerinin üzerinde durulmakla birlikte bu soruya cevap olarak uzun yıllardır aracılara işaret ediliyor. İçinde pek çok bakımdan tamamıyla

farklı hareket eden aktörler barındıran bu heterojen grubu açmak ve bu farklı aktörlerin tarımsal üretim ve tüketim süreçlerine nasıl dahil olduğuna bakmak sorunun nasıl oluştuğunu anlamak için önemli bir adım olacaktır.

Görüşme yaptığım üreticilerin pazarlama kanallarını çeşitlendirdiklerine şahit oldum. Üreticilerin ürünlerini dahil edecekleri tedarik zincirlerinde değişen tercihleri dahi aslında hep birden araçlar olarak anılan bu grubun içindeki aktörlerin birbirlerinden farklı olduğunu ortaya koyuyor. Üreticilerin pazarlama kanalları: (1) ihracatçılara, süpermarketlere, başka illerdeki yerel marketlere, pazarlara ve manavlara ürün sağlayan tedarikçilere ya da ilde ve çevre illerde bulunan pazarcılara doğrudan satış; (2) kooperatif ya da üretici birlikleri yoluyla satış; (3) komisyoncu aracılığıyla üretici hallerinde satış olarak çeşitleniyor. Dahası, bir üretici bu kanallardan herhangi birini daimî olarak kullanma yoluna gitmiyor. Ürün çeşidi ve kalitesi, fiyatlar, sezon, sosyal ilişkiler bu seçimi üretim ve hasat süreci boyunca değiştiriyor.

6.1. Toptancı Pazarları: Taze sebze meyve borsasında aktör davranışları

Görüşme yaptığım üreticilerin, ürünlerini satmak için kullandıkları en yaygın ve vazgeçilmez kanal, komisyoncular aracılığıyla ürünlerin pazarlandığı toptancı pazarı, Antalya Büyükşehir Belediyesi Toptancı Haliydi. Antalya Büyükşehir Belediyesi Toptancı Hali, komisyoncu ofisleri; tedarikçilerin/tüccarların seçme, paketlenme ve yükleme alanlarının bulunduğu ardiyeler; zirai ilaç ve gübre bayileri, damlama, plastik gibi sera ürünlerinin, tarımsal araçların satıldığı dükkanlar; restoranlardan oluşmaktadır. Burada; komisyoncular, komisyoncuların satış elemanları, tedarikçiler, tedarik şirketleri için çalışan hamallar, ürün seçen ve paketleyen kadınlar, şoförler ve farklı tüketim gruplarına hizmet vermek üzere çalışan kesimler bulunmaktadır. Seidler (2001), toptancı hallerinin özellikle tarla ve bahçe bitkileri olmak üzere tarımsal pazarlama sisteminin ana bileşeni olduğunu dile getirir (Aktaran Yılmaz ve Yılmaz, 2008: 85). Üretim ve tüketim alanlarının yakınında bulunan haller, taze meyvelerin ve sebzelerin alınıp satıldığı, arz ve talebe göre fiyatların belirlendiği mekanlardır (Yılmaz ve Yılmaz, 2008: 85). 30 yıldır komisyonculuk yapan Fatih (52/komisyoncu-üretici/21.09.2020) taze meyve sebze hallerini şöyle tasvir ediyor:

Haller borsa görevi görüyor. Çünkü belirli olmayan bir fiyat günün arz ve talebine göre belirleniyor... Bir pazar oluşması lazım. Yani arz talep dengesini, o heyecanı, hareketi, adrenalinini, ivmeyi, elektriği görmek lazım...Bir de özellikle gıda maddesi olarak ele alırsak pirincinden pamuğuna, buğdayından zeytinine çok çeşitli gıda var. Hal borsası dediğimiz olay

yaş sebze meyve, çabuk çürüyen, günlük tüketilmesi gereken, çabuk pazarlanması gereken ürünler. Dayanıklı tüketimde farklı metotlar işliyor. Ama günlük talebe göre toplanıp, çöpe gitme, çürüme riski olan ürünlerin pazarlanma stratejisi çok farklı. Daha hızlı, hareketli olmanız gerekiyor...Domates, soğan her yerde satılıyor ama hallerdeki nabza bakılıyor. Haldeki satış stratejisine bakılıyor. Ona göre her yerde dalga dalga fiyat oluşuyor.

Benzer şekilde üreticiler de halin yokluğunda piyasa kurulamayacağına, taze meyve sebze sektöründe sabit fiyatların olamayacağına, olursa da kendi lehlerine olmayacağına inanıyorlar. Öte yandan, hal dışında üreticiler ile ihracatçılar, süpermarketler ve tüccarlar arasında yapılan alım satım işleminde fiyatlar yine hal fiyatlarına göre belirleniyor.

Hallerin başat aktörü komisyoncuların görevi, “alıcı ve satıcı arasında aracılık etmek, onların hakkını gözetmek, mesleki bilgi ve deneyimlerine dayanarak piyasanın durumu hakkında en doğru bilgileri aktarmak ve piyasanın oluşumuna katkı sağlamak” olarak tanımlanmıştır. “Komisyoncular, kendi adına ve hesabına...toptan mal alım ve satımı yapamaz.” Komisyoncuların aracılık hizmeti için üreticilerin mallarının satışı üzerinden alacakları komisyon bedeli %8’i aşamaz.⁵⁵ Ekinci’ye göre ise komisyoncunun üç görevi vardır: (1) üreticinin ürününü yüksek fiyattan satmak, (2) üreticiye para garantörlüğü sunmak, (3) borsa kurulmasını sağlamak. Buna göre komisyoncu, fiyatı üretici lehine yüksek tutmaya çalışan, üreticinin kazancı üzerinden de hizmet bedeli edinen bir meslektir. Bignebat vd. göre ise, Türkiye’de komisyoncular, negatif şoklara karşı tedarik zincirinde tampon görevi görseler de küçük üreticileri korurken başka satış stratejilerine kapı aralayacak olumlu gelişmeleri de durdurmaktadır (2009:1).

Üreticiler ilk etapta komisyoncu olmazsa küçük ve orta ölçekli üreticilerin pazarlık şansının tedarikçi gruplar karşısında daha da azalacağına inanıyor ve bir meslek olarak komisyonculuğu savunuyorlar. Salih (35/üretici/ 25.03.2020), “Komisyoncu kalkarsa düzenin işleyişi yavaşlar. Tüccarlar çiftçileri dolandırmaya başlar” diyor. Üreticilerin tümü hallerin ve komisyonun olmadığı şartlarda tüccarlar tarafından dolandırılacakları endişesi taşıyor. Dolandırılma endişesi fiyatların düşük tutulmasından ziyade, hiç ödeme alınamaması üzerinde yükseliyor. Üreticiler, komisyoncular için sık sık “garantörümüz, garantimiz” tabirlerini kullanıyorlar. Üretici Turan (43/üretici/

⁵⁵ Sebze ve Meyve Ticareti ve Toptancı Halleri Hakkında Yönetmelik, 7 Temmuz 2012, Resmi Gazete, Sayı: 28346.

21.09.2020), komisyoncular için, “Komisyoncu çiftçinin malının, parasının garantörüdür. Biz ticareti bilsek çiftçilik yapmayız. Bilmediğimiz, malımızın parasını alamayacağımızı düşündüğümüz için paramız garanti olsun diye vermeye razıyız %8’i” sözlerini kullanıyor. Komisyoncu Fatih (52/komisyoncu-üretici/21.09.2020) ise “Üretici istemese elli kere oyun dışına atardı haller ve komisyoncuları. Üreticinin zarar etmemesi için çalışan bir düzen. İsim kötü sadece, ayrımcılık var” sözleri ile durumu yorumluyor.

Komisyoncular ve üreticiler arasındaki ilişkinin başka bir boyutu da borçlanma döngüsü. Üreticiler yüksek maliyetli ilk girdileri fideleri, genellikle komisyoncularının anlaşma sağladığı fideliklerden alıyorlar. Komisyoncu fideliğe ya vadeli olarak bir ödeme teyit ediyor ya da ödemeyi yapıp hasat başladıktan sonra veyahut sezon sonunda üreticinin kazancından bu harcamayı düşüyor. Görüşme yaptığım hiçbir üretici sezon başında fide maliyetini peşin olarak kendi hesabından karşılamıyordu. Öte yandan üreticiler, zirai bitki koruma bayilerine yaptıkları borçları kapatmak için de komisyoncu çeklerine başvuruyorlar. Tarım dışı geliri olmayan neredeyse tüm küçük ve orta ölçekli üreticiler girdilerle biriken borçlarını çeklerle kapattıklarını dile getiriyor. Bununla birlikte üreticiler komisyonculara, yalnızca üretim maliyetlerini karşılamak için borçlanmıyorlar. “Ben oğlumu, kızımı evlendiriyorum. Hastam oluyor. Gidiyorum komisyoncudan para istiyorum” sözleri komisyoncuların üreticiler için bir kredi merkezi görevi gördüğüne de işaret ediyor. Hatta bu durum üreticilerin komisyoncu seçiminde en belirleyici etken olabiliyor. Mehmet (59/üretici/06.09.2020), komisyoncu seçimini anlatıyor:

Çiftçi devamlı para isteyen bir kişi. Harçlık istiyor. Banka gibi aynı. Bankadan para istemiyor ama komisyoncu bizim bankamatiğimiz. Mesela gidiyoruz, abi bize 1000 lira lazım-5000 lira lazım, para alıyoruz...Ama parayı vermiyorsa...Mesela borçlusun, çiftçi zaten her zaman borçlu komisyona, diyelim 50 bin lira borcun var komisyona. 1000 lira para istiyorsun, borcun var diye vermiyor sana. O zaman borcunu ödeyip sezon sonunda para veren bir komisyon varsa oraya geçiyorsun. Ya da başka komisyona çek yazdırıp borcun için, o komisyona geçiyorsun.

Üreticiler ve komisyoncular arasındaki bu borçlu alacaklı ilişkisi satış sürecini etkilemeye başlıyor. Üretici lehine en iyi fiyat için pazarlık yapma görevi sekteye uğruyor. Nasuh (37/üretici/04.03.2020), borç veren ve vermeyen komisyoncu ayrımı yapıyor. Borç vermeyen komisyoncu -sayılarının çok az olduğunu dile getiriyor- borç verecek bir nakit akışına ihtiyaç duymadığı için müstahsilin ürünü için tüccarlarla daha

sıkı pazarlık yapabiliyor ve vadeli ama daha yüksek fiyatlar için anlaşma yapıyor. Borç veren komisyoncu ise özellikle borçlu müstahsillerin ürünlerini peşin ama düşük fiyattan ödeme yapan tüccarlara yönlendirmekten çekinmiyor. Fiyatlar üzerindeki etkisi ancak komisyoncusuna “Benim malımı düşük fiyattan satma” diyecek kadar olan üreticiler, borçlu oldukları takdirde bu cümleyi dahi kuramıyorlar. Ancak sezon sonunda borçlarını kapatabilir ise, daha iyi satış yapabileceğine inandığı ve çevresinden duyduğu başka bir komisyoncuyla yeni bir borç ilişkisine dahil olabiliyor.

Görüşme yaptığım bazı üreticiler ve tüccarlar ise kimi komisyoncuların fiyatlar üzerindeki etkisinin daha kuvvetli olduğuna, üreticiler için piyasa koşullarının daha belirsiz ve riskli bir hale gelmesinde rol aldıklarına inanıyor. 33 yaşındaki bir üretici (33/üretici/22.11.2019), “Komisyonculardan biri hal başkanı. Adamın ayrıyeten ihracatı da var. Adam ihracat yapacak neden yüksek alsın. Böyle bir iki komisyoncu, malın fiyatını düşürüyor mesela” diyor. Benzer şekilde Nasuh (37/üretici/04.03.2020), “İhracat yapan komisyoncular var, herkes biliyor onları, kaç numara olduklarını. Hem malın fiyatını belirliyorlar hem de mal alıyorlar. Eski hal dernek başkanının da ihracata, Migros’a mal yaptığı söyleniyor. Bunlar güçlü söylentiler” diyor. Üretim bölgesinde tedarik deposunda alım yapan tüccar Halil (37/tüccar/13.03.2021) ise “piyasayı büyükbaşlar etkiliyor” diyor:

Eski dernek başkanı, ihracatçılar, İstanbul’a Bursa’ya mal yapan bir iki tüccar, bir de bazı komisyoncular... Adam, ihracatçı deposuna 100 ton malı koymuş yüksek fiyattan. Fiyatı biraz geri çekmek gerekiyorken adam diyor ki, “çekme”. Niye “çekme” diyor? “Elimde malım var. Ben o malı bir çıkarayım. Sonra çek” diyor. Öyle olunca da iç piyasanın manavcısı, marketçisi mecbur alıyor yüksek fiyattan. Fiyatın geriye çekilmesi gerekiyor ama çekmiyorlar. Fiyat yüksek diye mal yığıldığında da adam elinden çıkarmış oluyor malı. Bu sefer ne oldu fiyat yerlerde. Bu sefer yine dolduruyor deposunu ihracatçı. Arada olan yüksek fiyattan alıp düşük satan tüccar ile, fiyat yüksek diye mal yapan çiftçiye oluyor.

Sebze ve Meyve Ticareti ve Toptancı Halleri Hakkında Yönetmelik başlıklı kanunun 34. Maddesinin 14. Fıkrası uyarınca komisyoncular, “kendi adına ve hesabına toptan mal alım satımı” yapamaz. Fakat kendi adlarına olmasa da kimi komisyoncuların ihracatçılık yaptığı, pek çok komisyoncunun ise büyük ölçekli seracılık yaptığı ve böylece toptan mal satışı gerçekleştirdiği biliniyor. Bu durum ise fiyatları etkileme potansiyeli hayli düşük ve fiyat dalgalanmaları karşısında da bir o kadar kırılgan olan üreticilerin gücünü daha da azaltıyor. Üreticiler ve komisyoncular arasında kurulan

uzun zamanlı deneyime bağılı güven ilişkileri (Bignebat vd., 2009: 16) ise hasar görürken üreticiler başka aktörlerle yeni ilişkiler inşa etmeye başlıyorlar.

2010 yılında çıkarılan ve “Hal Yasası” olarak anılan, 2012 yılında uygulamaya konulan Sebze ve Meyve Ticareti ve Toptancı Halleri Hakkında Yönetmelik öncesinde, 1995 yılından beri varlığını gösteren yasal düzenleme üreticilerin, tüccar ve süpermarketlere doğrudan toptan taze meyve sebze satışına izin vermiyordu. Doğrudan satış ancak 50’den fazla üreticinin bir araya gelerek oluşturduğu tarımsal üretici kooperatifleri ile yapılabiliyordu.⁵⁶ 2005 yılında, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan bu yasal düzene, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan 5200 sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu’na göre Tarımsal Üretici Birliklerinin Kuruluş Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik ile birlikte Tarım Ve Köyişleri Bakanlığına tarımsal ürün piyasasında daha geniş hareket alanı sağlayan bir hukuki düzenleme getirildi. Tarımsal üretim birliklerinin kurulabilmesi “üretim birliklerindeki üreticileri toplam üretim miktarı, ürün veya ürün grubu bazında ilçedeki toplam üretimin %10’unu teşkil etmesi” koşuluna bağlandı.⁵⁷ Böylece tarımsal üretim kooperatifleri süpermarketlere ve son kullanıcılara doğrudan pazarlama ve satış yapabileceklerdi (Bignebat vd., 2009: 6). Fakat çalışma yaptığım ilçede ne böyle bir tarımsal üretici kooperatifine ne de böyle bir birlik için girişime rastlamadım. Öte yandan Gümrük ve Ticaret Bakanlığınca hazırlanan 2010 yılında yürürlüğe giren 5957 sayılı Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun ve 2012 yılında uygulamaya konulan yönetmelik ile toptancı haline bildirimde bulunmak kaydıyla, üreticiler ve ihracatçılar, perakendeciler (süpermarket, pazar vs.) arasında gerçekleşen toptan alım satım işlemlerinin toptancı hali dışında, doğrudan yapılmasına izin verilmiştir. Böylece üreticiler ve ihracatçılar, süpermarketlerin tedarik firmaları, iç piyasaya tedarik sağlayan tüccarlar bir araya gelmeye ve yeni ağlar oluşmaya başlıyor.

⁵⁶ Yaş Sebze ve Meyve Ticaretinin Düzenlenmesi ve Toptancı Halleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 27 Haziran 1995, Resmi Gazete, Sayı No:22326

⁵⁷ Tarımsal Üretici Birliklerinin Kuruluş Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik, 16 Ocak 2005, Resmi Gazete.

6.2. İhracatçılar: Uzaktaki köyden başka ülkelere uzanan bir ağ

Büyük süpermarket ve hazır yemek zincirlerine meyve sebze tedariki sağlayan ve 9 ülkeye ihracat gerçekleştiren Alba Tarım sahibi Gökhan (41/ihracatçı/21.09.2020), 2000’li yıllarla birlikte Bayrampaşa Halindeki karlılıkların iyice düşmesi üzerine aradaki aracılara çıkarıp doğrudan Antalya’daki üreticilerden ürün almaya başladıklarını dile getiriyor.⁵⁸ Üreticiden doğrudan alım yaparak ürünlerin ulusal market zincirlerine tedariki ile karlılıklarının %12’ye kadar artmasını sağladıklarını aktarıyor. İlk geldikleri dönemde, Antalya Halinde ardiye kiralayıp komisyoncular aracılığıyla ürünlere ulaşırken⁵⁹ zamanla üreticiler ile güvene dayalı ilişkiler kurmaya başladıkları ve doğrudan ilişkilendikleri ortaya çıkıyor.⁶⁰ Böylece hale yakın, hal dışında bir ardiye inşa ediyorlar. Hem üreticiler, ürünlerine karşılık paralarını alabileceklerine hem de tedarik firması üreticilerin istenilen kalitede ürün sağlayacağına güveniyor. Öyle ki tedarikçiler, bazı üreticilerden doğrudan tedarik firmasının kasalarına ürün toplamasını dahi isteyebiliyor. “Halden aldığın malda üreticiyi tam bilemiyorsun ama burada müdahale edebiliyorsun. Serada görüp, şunlardan yap, diyebiliyorsun.” Bu durumda tedarikçi kötü ürünlerin de araya sıkıştırılma ihtimaline karşı aradaki güven ilişkisine sığınarak seçme ve paketleme işlemi için ayrıca emek maliyetini ortadan kaldırmış oluyor. Öte yandan, aradaki güven ilişkisi üreticilerin tedarikçilere satış yapması için bir koşul olmasına rağmen neden değil. Üreticiler, tüm ürünlerini bu pazarlama kanalına bağlamıyorlar. Tedarikçi firmalarla çalışmalarına rağmen, komisyoncuları ile olan ilişkilerini sürdürmeye devam ediyorlar. Küçük ve orta ölçekli üreticiler için, tedarik firmaları var olan borçları dolayısıyla komisyoncudan borç alamadıklarında yahut borçlanmanın ancak çek ile gerçekleşebileceği durumlarda nakit ihtiyacına binaen başvurulmuş bir pazarlama kanalı oluyor. Ayrıca bitkinin daha kaliteli ürünler verdiği döllerdeki hasadı ihracat eden tedarik firmalarının hallerden daha yüksek fiyatlar vermesi de bu ticarete

⁵⁸ Gökhan Günay’ın karların düşük olduğunu savunduğu tedarik zinciri:

Müstahsil → Antalya Halindeki Komisyoncu → Sevkiyatçı → İstanbul Halindeki Komisyoncu → Market/Pazarcı/Manav/Restoran → Tüketici

⁵⁹ Müstahsil → Antalya Halindeki Komisyoncu → Tüccar (Alba Tarım) → Market (Migros, Metro, Burger King) / İhracat → Tüketici

⁶⁰ Üretici → Tüccar (Alba Tarım) → Market (Migros, Metro, Burger King) / İhracat → Tüketici

etkili oluyor. Doğrudan satışlarda %8 komisyoncu kesintisi olmaması, tedarik firması sahiplerince üretici lehine bir durum olarak anlatılsa da görüşme yaptığım üreticiler, tedarik firmalarının tonajı düşük gösterdiğini iddia ediyor. Üreticilere göre hem büyük tedarikçiler hem de üretim alanlarındaki depolarda iç piyasa için alım yapan tüccarlar, kasa ağırlığını daha fazla hesaplayarak, eksik tartma yaparak üründen alıyorlar. Bu durumda üreticilerin tedarikçilere ve tüccarlara duyduğu güven, yalnızca kesintili olsa da parasını alabilmesini, tamamen dolandırılmamasını kapsıyor.

6.3. Tüccarlar: Üretim bölgelerindeki depo savaşları

Saha çalışması yaptığım üretim alanlarının yakınlarında domates, biber, salatalık, patlıcan gibi sebzeleri alım yapan pek çok deponun olduğunu gördüm. Üreticiler, komşu mahallelerden kendi mahallelerine sürekli olarak yayılan depoların yaklaşık olarak 2008 yılından bu yana sayılarının durmaksızın arttığını dile getiriyor. Öyle ki yollara yakın alanlarda toprağı bulunan üreticiler, seracılıktan sağladıkları kazançlarla derhal depo inşasına girişiyorlar. Depolar beton zemin üzerine yerleştirilmiş çelik iskeletin sac ile kaplanmasından oluşan basit yapılar. Üreticiler, yaşadıkları yerlere yakın olması, satış sonrası nakit para alabilmeleri dolayısı ile iç piyasaya yönelik tonajı görece düşük orta ve orta altı kalite ürünleri hale gitme masrafından kısıarak buralarda satmayı seçebiliyorlar. Yine buralarda yapılan satışlarda %8 komisyoncu bedeli düşülmemiş oluyor. Komisyoncu İsmail Erten ise üretim yerlerindeki depolarda ürün alımı yapan tüccarlarla ilgili şu yorumlarda bulunuyor:

Üretici ne aldığını (para) ne sattığını bilmiyor. Fatura yok. Bir resmi giriş yoksa bitiyor olay. Köylerdeki depolarda denetim yok. Orada tüccar duruma göre üreticiye bıçak attığı için oraya gidiyor, halde bunu yapamaz. Kiloyu düşüyor, buradaki rakiplerine göre avantaj sağlıyor. Üretici de orada bunu bilerek, kesintiye gönüllü olarak malını veriyor.

Üreticilerin daimî olarak karşı karşıya kaldıkları nakit sıkıntısı, ürünlerinin üzerine adeta tefe konulmasını kabul etmelerine sebep oluyor. Bir üretici bu durumu:

Tedarikçi de tüccar da gözünün içine baka baka malını alıyor. Ama mecbur para lazım. Komisyoncuya zaten borcun var, her dakika para mı isteyeceksin bi de. E istesen de ta ne zamana çek kesiyor bazen. Kendi ellerine veriyorsun hırsıza malını.

sözleri ile üreticilerin içinde bulunduğu durumu tasvir ediyor. Üretim alanlarında alım yapan tüccarlar ise buralara yönelmelerini, yakıt ve kesinti olmadığı için hale göre daha düşük fiyatlarla ürün alabilmenin yarattığı avantajlı duruma bağlıyor.

Kasım ayından Haziran ayına kadar aktif bir şekilde işleyen sebze alım depoları bu tarihlerden sonra genellikle çalışmıyor. Zira bu depoları çalıştıran tüccarların büyük çoğunluğu Antalya’da yaşamıyor. Genellikle Irak’a yahut Güneydoğu, Doğu ve İç Anadolu illerindeki yerel marketlere, pazarlara, manavlara ve restoranlara sebze tedariki sağlayan tüccarlar, mevsimlik bir çalışma prensibi ile hareket ediyorlar.⁶¹ Adana, Mersin ve Güneydoğu illerine, ailesinin başka erkek üyeleri ile birlikte gıda tedarikinde aracılık yapan tüccar Halil (37/tüccar/13.03.2021), ailelerini yaşadıkları şehirde bırakarak 6 aylık ev kiraladıklarını, bu süre içinde burada yaşadıklarını anlatıyor. Tüccarların belli sezonlar için gerçekleştirdikleri mevsimlik göç, bu depolarda ürün yükleme ve indirme, ürün seçme (1. ve 2. ürün gibi) ve paketleme işi içinde bir işçi göçü yaratıyor. Güloğlu bu kesimlerin çalışma şeklini anlatıyor:

Soğuk hava koşullarından kışın Doğuda iş olmadığı için buraya çalışmaya geliyorlar. Antalya merkezde, hale yakın yerlerde ev tutuyorlar. Başlarında duran bir kişi var. Paraları, servisleri, kalacak yerleri ile o ilgileniyor. Sigorta yok. Bugün benim işim var bana geliyorlar. Yarın başka bir yere çalışmaya gidiyorlar. Orada da aracı var. Aracı olmadan hiçbir şey olmuyor.

Hallerde, hal dışındaki tedarik depolarında ya da üretim alanlarındaki depolarda çalışan bu kesimler, bedenlerini ağır yüklerle ya da gün boyu ayakta (seçim ve paketleme yaparak) durarak zorlasalar dahi işverenler tarafından sigorta altına alınmıyorlar. 2020 yılında işleme yevmiyesi için 110 lira, yükleme yevmiyesi için ise 200 lira ödeme yapılıyordu. Bu çalışma şartlarında kendilerine üreticilerden gelen meşrubat ve bisküvi gibi gıdalar ya da küçük de olsa bir sohbet ürün seçiminde etkili olabiliyor. Pek çok üretici, daha az çıkma ya da 2. ürün seçsinler diye işleme bölümünde çalışanlara arada bir küçük ikramlarda bulunduklarını dile getiriyor. “İki buçuk litre Kola alıyorsun, iki buçuk litre Fanta. Birazda sohbet muhabbet. Senin boş kasanı yere koyuş şekli bile değişiyor. Attırırvermiyor.” Özellikle kabak üreticilerinin, işleme sırasında üzerinde çizik olmasın/depo çalışanları daha hassas davransın diye sürekli olarak ikramda bulundukları dile getiriliyor. Bir nevi rüşvet olarak görülebilecek bu işleyiş gösteriyor ki üreticilerin girdi maliyetleri topraktan tedarik depolarına değin devam ediyor. Aynı şekilde üretim esnasındaki kayıt dışı emek (yevmiyeci ve ortakçı), ürün işleme sürecinde de varlığını gösteriyor.

⁶¹ Üretici → Tüccar → Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'daki Çeşitli Marketler, Pazarcılar / Irak-İran → Tüketici

6.4. Seçim Öncesi Küçük Bir Gıda Krizi ve Risklerin Görünür Olması: Suçlu süpermarketler mi? Üreticiler mi? Kötü giden hava koşulları mı? Yoksa tarım politikaları mı?

Finansallaşma, neoliberal politikalar ve özelleşmiş tüketim kültürü etkisinde üreticiler için bir diğer piyasaya ulaşma kanalının süpermarketler olduğu ve süpermarketlerin piyasa gücünün sürekli olarak arttığı söyleniyor (Burch ve Lawrence, 2005: 2; Burch ve Lawrence 2009: 268; Bernstein, 2016: 16-7; McMichael, 2005: 288). Bu bağlamda üreticilerin çeşitli sözleşme modelleri ile doğrudan süpermarketlere istenilen kalibrede taze sebze meyve satışı yapmasının yaygınlaşacağı yönünde kanaatler mevcuttur. Hatta süpermarketlere doğrudan ürün satışı yapabilmek için üreticilerin, üretimlerini İyi Tarım Uygulamalarına ve GlobalGAP gibi sertifikasyon programlarına uyumlu hale getirme eğiliminde olduğu söylenmektedir. Saha çalışmam sırasında görüşme yaptığım üreticiler arasında bu yönde bir tercih ve yönelim ile karşılaşmadım. Öncelikle üreticiler herhangi bir sözleşmeli üretim modeline son derece mesafeli yaklaşırken, İTU ya da GlobalGAP gibi uygulamaların da oldukça sınırlı olduğunu ve kendilerine pazarlama sürecinde ekstra bir avantaj sağlayacaklarına inanmadıklarını dile getirdiler.

Süpermarketlerle üreticiler arasında doğrudan bir ilişkilene ve etkileşim kurulmasa da birbirlerine etki etmediklerini söylemek mümkün değil. Zira görüşme yaptığım üreticilere, komisyonculara, tedarikçilere ve tüccarlara göre ihracatın olmadığı ya da piyasadaki ürün arzını dengeleme noktasında yetersiz olduğu durumlarda süpermarketler, üreticinin ucuza sattığı, tüketicinin ise pahalıya aldığı ürün üzerinden yüksek kar sağlayan kesimdir. Üç farklı ulusal market zincirine ürün sağlayan bir tedarikçi bu durumu şöyle anlatıyor:

*Parayı en çok kazanan kesim marketler. Kabul etmeseler de. Bunu en iyi ben görebilirim. Üretici 1 liraya sattı bize. Biz de 1 buçuk liraya sattık. Ama bunun içinde benim 40 kuruş indirme, bindirme, işleme, paketlenme masrafım var. Ben 1 buçuk liraya sattığım malı reyonda 4 buçuk liradan görüyorum. Nasıl oluyor bu? Ben malı doğrudan markete satmıyorum. Marketlerin kendi tedarik şirketleri var. Malı onlar alıp, üzerine maliyet ekleyip markete daha yüksekte giriş fiyatı gösteriyorlar. 15 kuruş olan nakliye fiyatına 75 kuruş yazıyorlar. E %25 kayıptı, oydu buydu. Maliyetleri şişiriyorlar...*⁶²

Görüşme yaptığım bir komisyoncu da benzer bir durumdan bahsediyor:

⁶² Üretici → Tüccar → Marketin kendi tedarik firması → Market → Tüketici

Buradaki puştluğu devlet biliyor aslında. Biz burada sattığımız ürünü devlete bildiriyoruz. Nasıl eczane reçete bildiriyor devlete. Biz de burada tüccara, süpermarkete sattığımız ürünü künye sistemi dediğimiz olayla bildiriyoruz satış yapılır yapılmaz. Devlet markete gidiyor, domates 5 lira. Aslında halde 2 lira. Arada fiyat farkı var. Zannediyor ki halden aldı 5 lira. Hal kötü. Marketin kendi içerisinde tedarikçisi var. Aynı şirketin başka kuruluşu. ŞOK Marketin Mevsim Taze diye firması var tedarik yapan mesela. Halden 2 liraya aldığı ürünü 2 lira 60 kuruşa mal etse bile 3 lira 80 kuruş fatura kestiriyor tedarik firmasına. 5 liraya satma kapısını açıyor. Gelen denetçi de bir şey diyemiyor. Burda kirli oyunlar dönüyor.⁶³

Reich, hükümetten ayrı ve farklı “serbest piyasa” fikrinin, market mekanizmasının ifşa olmasını istemeyenler için kullanışlı bir kılıf işlevi gördüğünü söyler. Paha biçilemez derecede kullanışlı olan bu mitoloji, onların gücünü saklar (2015, 132). Aslında piyasa mekanizması, ekonomik egemenliğin politik gücü beslediği, politik gücün de ekonomik egemenliği genişlettiği bir kısır döngü yaratmakta ve sürdürmektedir. Başka bir deyişle serbest piyasanın kuralları -kuralsızlık bir kural olarak düzenlenmiş olsa bile- bizzat hükümetler, politik gücü elinde tutanlar tarafından belirlenmiştir. Reich, insanların çok çalışmalarının karşılığını alamadıkları sistemin, adaletsiz ve dayatmacı olduğunu hissettiklerinde, yetersiz alım gücü ve ekonomik güvensizlik ile sarsıldıklarında, sonucun toplumun tüm kesimleri için yalnızca kayıp olacağını söyler (2015, 237). Fakat herkes kaybetmeye gönüllü olmayabilir. Hükümetler, vatandaşlardan aldıkları politik güç ile ekonomik egemenliği elinde tutan kesimlerden aldıkları politik güç arasında bir seçim yaparak belli bir süre de olsa bizzat politik güçler ve ekonomik egemenlerce düzenlenmiş serbest piyasa mekanizmasının yarattığı ve sürdürdüğü döngüyü durdurabilir ya da bir miktar ters harekete sebep olabilir. Tanzim satış öncesi başlayan huzursuzluk, kültürel olarak beslenme biçiminin bir parçası olan gıdalara erişimin günden güne zorlaşması ile artmış ve döngüde aksamalar yaratmaya, mitolojiyi kulaktan kulağa yayan taraflar arasında sır olanların ifşa edilmesine sebep olmaya başlamıştır.

2019 Yerel Seçimleri öncesinde taze meyve sebze fiyatlarının artması denetimlerin yoğunlaşmasına ve tanzim satış gibi stratejilere kapı araladı. Komisyoncular, tüccarlar, süpermarketler, pazarcılar ve son olarak da üreticiler artan fiyatların müsebbibi olarak gösterilirken yeni pazarlama kanalları da devreye sokuldu. Yukarıda marketlerin fiyat

⁶³ Müstahsil → Antalya Halindeki Komisyoncu → Marketin kendi tedarik firması (hal ardiyesi) → Market → Tüketici

şıırme sürecini anlatan tedarikçi, marketlerin bu tutumuna karşı geliştirilen stratejiyi de paylaşıyor:

Devlet markete şu an diyor ki, malı benden alacaksın. Ziraat Yatırım ile yapıyor bunu. Kardeş sen benden malı aldın, kaç para belli, diyor. şu an (2020) Migros'un %80 malını Ziraat veriyor. Benim gibi 3 tane depo var. Ben 40 ton mal işlemişim bugün. Yani Ziraat 120 ton mal verdi bugün. Fason sistemi işliyor. Malı kaç paraya sattığını biliyor. Sonra reyona bir gidiyor. Hayırdır, sen neden 4 buçuk yazıyorsun, diyor. Bu ara neden huzursuzlar, niye malı döndürmeye çalışıyor marketler? Ulusal marketlerin satın alma düzeni çarpık. Marketlerin satın almacıları tedarikçileri başka yerlere yönlendirip ya da kalibrasyon tutmuyor deyip Ziraat'ten mal almamaya çalışıyor. Ama artık karlılıkları ortaya çıktı...

Migros ile yıllık anlaşma yapan bir taze meyve sebze tedarikçisinin verdiği bilgiye göre; Ziraat Yatırım altında, Ziraat Bankası Genel Müdürlüğüne bağılı olarak bir oluşum meydana getiriyorlar. Ulusal zincir marketlere baskı yaparak taze sebze meyve ürünlerinin bu oluşum üzerinden alınmasını istiyorlar. Tedarikçi bu oluşumu “serbest piyasa ekonomisine bir darbe ama üreticiye ve tüketiciye yarayacak bir şey” olarak nitelendiriyor. Marketlerin hükümet kanadından gelen bu baskıya razı olduklarını fakat memnun olmadıklarını dile getiriyor tedarikçi. Kendi yaklaşımını ise şu sözlerle ifade ediyor:

1 lira 30 kuruş a çiftçiden alıyorsam, 1 lira 70 kuruş a mal ediyordum. Gün geliyordu ben 2 liradan, 2 buçuk liradan satabiliyordum bu malı Migros'a. Ama şimdi ben ancak 10 kuruş kar koyabiliyorum. Ben Ziraat Yatırma veriyorum. Ziraat Yatırım belki bunun da aşağısına satıyor Migros'a. Buraya Ziraat'in bu işlerden sorumlu müdürü geliyor. Adam 490.000 lira kar ettik diye azar işittik, diyor. Para kazanmayacaksınız, deniyor onlara. Çünkü 2023'te seçim var. Enflasyonu dengede tutmaları lazım.

Otuz beş yaşındaki üretici Salih (35/üretici/ 25.03.2020) de en çok kazanan kesimin ve iç piyasadaki fiyat uçurumunun sebebinin marketler olduğuna inanıyor. Marketlere karşı geliştirilmiş strateji için de benzer görüşler bildiriyor:

Sebep komisyoncu değıl, tüccar da değıl. Eskiden marketlerin kendi başına mal yapıp fiyatı kendi belirlemesiydi. şu an devlet ona el attı. Kendi başına mal yapmayacaksın. Çeşit gruplarında yapabilirsin ama ana tüketim sebze meyveyi benden, benim verdiğim fiyata alıp benim dediğim fiyata satacaksın, para kazanmayacaksın, dedi. Tamamen politika...

Komisyoncu Fatih (52/komisyoncu-üretici/21.09.2020)bu politikayı yorumluyor:

Enflasyon sepetini, ekonomik olarak hesabı kitabı denkleştirebilmek için kendince çözüm arıyor devlet. Doğrudur, yanlıştır. Yanlış olduğu zaten çıktı ortaya. Tanzimi de kendi cebinden vermedi zaten. Tarım Kredi Kooperatifi aracılığıyla yaptı. Yüksek fiyattan alıp zararına

sattılar. Şirin gözükmek için, günü kurtardı. Zarar da Tarım Kredi'ye bırakıldı... Şimdi de Türkşeker AŞ. üreticilerle doğrudan sözleşme yapacak (2021 yılı için). Fiyatlar belirlenmiş. Ürün işlenip paketlenecek, Türkşeker tarafından marketlere teslim edilecek. Marketlerin o gün yapacağı alımın %40'ını Türkşeker'den alma taahhütnamesi var. Kendisi kar etmiyor enflasyonu dengelemek için. Ama çok az bir miktar alım belirlenen.

Tarım Kredi Kooperatifi Akdeniz Bölge Birliğinden bir yönetici, tanzim sürecinde TKK'nın üretim alanlarına yakın depolar kiralayıp, üreticiden ürün aldığını ve bu süreçte zarar ettiğini doğruladı. Fakat TKK mantıken zarar edemeyeceği için bu zararların ÇAYKUR gibi başka devlet teşekkülleri üzerine aktarıldığını ifade ediyor. 2019 kışında gerçekleşen tanzim satış süreci, görüşme yaptığım üreticiler tarafından çokça eleştirildi. Üreticiler, başta tüketiciler için iyiymiş gibi gözükse de aslında zararın yine tüm vatandaşların cebinden çıktığını söylüyor. Üstelik, üreticilere göre marketler, maliyet şişirerek yüksek fiyattan ürün satmaya 2018-2019 üretim sezonunda ilk defa başlamadılar. Daha önce de bu uygulamaları yapıyorlardı. Süpermarketlerin alış satış süreçlerine tüketiciler adına bir denetleme ve düzenleme getirilmesinde yanlış bir taraf yok. Her geçen gün artan taze meyve sebze fiyatlarına karşı tüketicilerin bu ürünlere ulaşımını desteklemek de son derece kabul edilebilir. Fakat tüm bu girişimler tüketicilerin hoşnutsuzluklarını giderme, fiyatları düşürme noktasında yeterli olmadığında sorunun nasıl oluştuğunun anlaşılmadığı ortaya çıkıyor. 2018-2019 sezonunda aşırı artış gösteren fiyatları anlamaya çalışan bir üretici, araçların ne kadar kazandığına bakmak yerine 2015 yılına geri gitmeyi öneriyor:

Üreticinin kırılma noktası 2015 Uçak Krizi. 2010 yılından sonra tüm üretim Rusya'ya göre planlandı. Arap ülkelerinden vazgeçildi. İlk 2-3 yıl iyi gitti. Üretici, serasında olsun transitinde (açık kasa kamyonet-araba) olsun ufak tefek düzenlemeler yapabildi. Uçak krizinden sonra Rusya Türkiye'den ürün almayacağını açıkladı. Tabi bu tarihte bizim ürünlerimiz ekilmiş, hazırlanmış. Tam para kazanacağımız zaman. O zaman 1 lira 20 kuruş maliyetle ürettiğimiz 1 kilo domatesi 30 kuruşa, 40 kuruşa salça fabrikalarına döktük. Belki de Cumhuriyet tarihinde ilk defa Ocak ayında salça fabrikaları açıldı. Yok pahasına heba oldu ürünümüz... Üretici 4 yıl geriye gitti. Yeni bankalar yeni krediler aradı borçlarını kapatmak için. 2016 sezonu büyük bir fiyasko olarak bitti.

2016 yılında zarar etmişiz. Borç çok para yok. Ne yaptık? Ucuz tohum, ucuz gübre, ucuz ilaç. Yettiği kadar bi de. Firmaların deneme istasyonuna döndü çiftçilerin serası, bedava ya da ucuz tohum alacağız diye. 2015-2016'da her yere ihracat yapabilecek kalite var. 2017-2018'e bak kalite tonaj yerlerde. 2018 güzüne de öyle girdik. Bir de tam büyük bir soğuk geldi mi. Hortum dolu bir gün bu mahallede bir gün öbür mahallede. Havalimanında park halindeki uçakların bile devrildiği savrulduğu bir kış yaşadık. 90 günde 63 gün hava kapalıydı, güneş yoktu

Antalya'da. Ucuz tohum, ucuz gübre, kötü hava şartları ile birleşti. Sonuç: düşük rekolte, düşük kalite, yüksek fiyat. Komisyoncusu terörist, pazarcısı terörist, tüccarı terörist, çiftçisi terörist... Sonra hemen tanzim devreye sokuldu. Ama kimse bakmıyordu çiftçi salçaya domates dökerken, hali kapatırken. Kaç ihracatçı battı. Kimse kılını kıpırdatmadı...Burda en büyük fırsatçı hükümet. Ben arabaya malı koyuyorum, neyle götürüyorum? Mazotla, vergi. Gübre alıyorum, KDV. Aldığım her şeyde vergi. Meğer "arada" hükümet varmış.

Taze meyve sebze fiyatlarını düşürmek için öncelikle üreticinin ne ürettiğine, nasıl ürettiğine, üretim koşullarına, karşı karşıya kaldığı belirsizlikler için neler yapılabileceğine bakmak ve buralardaki sorunları gidermek daha doğru bir yol olacaktır. Öte yandan her yıl aynı dönemde arka arkaya servis edilen pazar ve tarla görüntüleri yerine sorunun zaman içerisinde nasıl oluştuğunu anlamak çözüm üretebilmek için kaçınılmazmış gibi görünüyor. Öyle ki inceleme uzun bir süreci kapsadığında, seneden seneye değişiklik gösteren iklim koşullarının, tohumların, verimsizleşen toprakların artan gübre ihtiyacının başka bir deyişle iklim değişikliğinin, genetik erozyonun ve toprak kirlenmesinin de üretimi yavaş ama sürekli olarak ciddi bir şekilde etkilediği ortaya çıkıyor. İnsanın üzerinde sonsuzca eyleyebileceğini zannettiği bu insan olmayan aktörlerin, yaşamı son derece sert bir şekilde dönüştürdüğü görülüyor. Bu dönüşüm toplumun tüm kesimlerini etkilemekle birlikte, daha kırılgan grupları da diğerlerinden ayrıştırıyor. Üretim sürecini ve fiyatları etkileyen insan ve insan olmayan aktörlerin yarattığı belirsizlikler, hesaplanamayan/kontrol edilemeyen riskler tüm üreticileri etkilese de bazı grupların daha derinden ve şiddetli sarsılmasına sebep oluyor.

6.4.1. Devletle Sözleşmeli Üretim

Türkşeker'in sözleşmeli alım girişimi, piyasa fiyatlarını tüketici lehine kontrol etmeyi amaçlarken üreticiler için de fiyat belirsizliğine karşı bir önlem teşkil ediyor olabilir mi? Zira Türkşeker, bir üreticiden yılın hangi döneminde, hangi ürün kalitesi için, ne kadar ve hangi fiyattan ürün alacağına dair bir bildiri yayınlıyor ve bu şartları kabul eden üreticileri masaya çağırıyor. Dünyanın farklı yerlerinde benzer kalite ve tonaj politikaları ile üreticilerden meyve sebze temin eden süpermarketler mevcut (Guthman, 2016; Reardon vd., 2007; Weatherspoon ve Reardon, 2003). Fiyat garantili sözleşmeler görece risksiz görünse de üreticilerin bu satış kanalına olumlu yaklaşmadığına şahit oldum. Üreticiler, değişken ve kırılgan piyasa fiyatlarından çokça şikayetçi olsalar da piyasa hakkında herhangi bir öngörude bulunamıyorken hesaplanamayan/kontrol edilemeyen riskleri almaya daha yatkın oluyorlar. Kazanma

ihtimali bu risk ve belirsizliklere en azından sezon başında tevekkülle yaklaşımlarına sebep oluyor. Dolayısıyla da fiyat garantili bir sözleşme modeli içinde, risklerin ve belirsizliklerin en azından piyasalar anlamında sınırlı olmasına, sezonun sıkıntılı dönemleri için nispeten iyi fiyatlara ve garantili alıma rağmen fiyatların belki de daha yüksek olacağı bir dönemde daha düşüktür ürün satmaya razı görünmüyorlar. Böylece tarımsal üretimi tanımlarken neden sık sık “kumar” ve “umut” kelimelerini kullandıkları bir kez daha ortaya çıkıyor.

Bignebat vd., Antalya’da taze meyve sebze üreticilerinin satış kanalı tercihinde en önemli iki faktörün sektördeki deneyimle ortaya çıkmış isim ve uzun yıllardır devam eden ilişkilere dayanan güven olduğunu söylüyor. Farklı satış kanalları ve gıda tedarik zincirleri ortaya çıksa dahi üretici komisyoncunun yer aldığı tedarik zincirinden kolay kolay kopamıyor (2009: 17). Görüşme yaptığım üreticilerin, Türkşeker’in fiyat garantili alım sözleşmelerine uzak durmasının bir nedeninin bu durumdan kaynaklandığı, farklı biçimlerde yankı bulan şu sözlerle ortaya çıkıyor; “Türkşeker birçok şeker fabrikası kapattı. Üreticiyi mağdur etti, kısıtladı. Kendi işini beceremeyen, kendi üreticisini batıran Türkşeker bizim işi mi becerecek?” Üreticilerin fiyat garantili sözleşmelere karşı olumsuz tutum sergilemesinin bir diğer sebebi ise genellikle borçlanmadan üretime başlayamamalarıdır. Komisyoncularını kefil göstererek fide alan üreticilerin günlük ihtiyaçları, ürünlerin yetişmesini için gerekli olan 3-4 ayı beklememektedir. Turan (43/üretici/ 21.09.2020), “Şeker AŞ.’nin sözleşmesini gördük. Ama bu iş, şu zaman bu kadar para veririm işi değil. Madem benim paramın %30’unu önden verecek. Alacağım tarım girdilerine kefil olması lazım. Fidecimi göstermesi lazım, zirai ilaç bayımı göstermesi lazım” sözleri ile neden Türkşeker ile sözleşme yapmayacağını açıklıyor. Bizzat belirsizliklerle dolu üretim sürecinin kendisi piyasa belirsizliklerini azaltmaya yönelik bir düzenlemeyi sınırlandırıyor ve başka alternatiflerin yokluğunda üretici ile komisyoncu arasındaki ilişkiyi bir kere daha kaçınılmaz kılıyor.

6.5. Kalite Standartları, Özelleşmiş Üretim ve Süpermarketleşme

Üreticilerin bütün sezon boyunca, yalnızca komisyoncu dışındaki tedarikçi, tüccar, süpermarket gibi satış ve pazarlama kanallarını kullanmamasının bir diğer sebebi de bu kanallardaki alıcıların taze meyve sebze üretiminin doğası gereği üründe meydana gelecek farklılaşmaları istememelerindendir. Özellikle ihracat ile yurt dışındaki

perakendecilere (Metro, Tesco gibi⁶⁴) ve yurt içindeki süpermarket zincirlerine ürün sağlayan tedarikçiler belli kalite standartları dayatmaktadır. Üçüncü Gıda Rejiminin, tarım-gıda tedarik zincirleri ile ortaya çıkıyor olduğunu öne süren Burch ve Lawrence, gıda sisteminin yeni efendileri olarak süpermarketlere işaret eder (2009: 268). McMichael ve Friedmann da *perakende devrimi* ile süpermarketlerin, özel yönetim (ITU, GlobalGAP, sosyal sorumluluk girişimleri) mekanizmalarının ve kendi belirledikleri kalite standartlarının tarım-gıda üretimini yöneteceğini savunmaktadır (2007: 307). Süpermarketlerle yapılan sözleşmeli yetiştiricilikte, istenilen standartları (ilaç, gübre, şekil, boyut, renk, koku vs.) sağlayamayan üreticilerin sözleşmedeki haklarını kaybetmeleri dahi söz konusu olmaktadır (Guthman, 2016: 10). Fakat, özellikle örtü altı taze meyve sebze üretiminde talep edilen standartların sağlanacağını garanti etmek oldukça zordur. Üreticilerin genellikle özel yönetim ve sertifikasyon koşullarını sağlayacak sermayelere sahip olmaması bir yana, üretimin doğası da sürekli aynı kalitede ürünlerin yetiştirilmesine izin vermez. Bir bitkinin farklı döllerinde yetişmiş ürünler kaçınılmaz olarak farklılık göstermektedir.

Türkiye’de taze meyve sebze üreticileri için kaliteli ve yüksek tonajlı üretim önemli olsa da üretim üzerinde süpermarketlerin taleplerinin en etkili faktör olduğu söylenemez. Pek çok üretici için hangi perakende kanalıyla satılırsa satılsın ihracata gidecek ürün kalitesini yakalamak süpermarketlerin kalite standartlarından çok daha önemlidir. Bu durumla ilgili olarak, Türkiye’de tarım-gıda sisteminin finansallaşması ya da finansallaşmaması bir yana, tüketicilerin büyük çoğunluğu için taze meyve ve sebzenin niteliği ya da yetiştirme koşullarından ziyade taze meyveye ve sebzeye erişebilmenin kendisinin önemli olmasının etkileri de göz ardı edilemez. Dolayısıyla hem üreticilerin süpermarket ve ihracatçıların standart kalite dışı ürünlerini pazarlayabilmeleri hem de düşük gelirli tüketicilerin gıdaya ulaşabilmeleri açısından Türkiye’de haller büyük önem taşımaktadır. Komisyoncu Fatih Ekinci bu durumu şu sözlerle ortaya koyuyor:

Tedarikçi, market...bunlar gurmecilik yapıyor. Tüketici yerine ürün seçiyor. Tüketici onun seçiminden memnun olacak ki müdavimi olsun... Marketçinin aldığı ürün belli, tadı belli, ölçüsü bile belli. 12 ay aynı ürün standardında tezgahına koymak istiyor... Ama yine hava

⁶⁴ Ulusaşırı marketler, hallerden ürün tedariki yapmazlar. Bunun yerine üreticiler ve diğer aktörlerce tedarikçi olarak adlandırılan büyük tedarik firmalarından alım yaparlar. Tedarikçi; ürünü üreticiden alır, seçer, paketlenme ve ambalajlama işlemlerini gerçekleştirerek istenilen standartlara getirir ve ulusaşırı markete teslim eder.

şartlarına geliyoruz. Sebze meyve, sürekli aynı inekten süt sağlamak gibi değil. Güneş ışığının, coğrafyanın, toprağın, suyun verdiği dönemlik lezzetler var. Her üreticinin, her bölgenin oyuna girme süresi var. Tepe dölllerine geçtikçe kalite değişiyor. Kaliteli ürün ilk 5 döl. Onu da 20 günde toplar bitirirsin. Ama biz burada devam ediyoruz. İlk dölün ürünü de alıyoruz, 7. dölün ürünü de. Marketçi, ihracatçı çıkıyor aradan. Diğer ürünleri kime satacaksın? O zaman pazarcılar, Doğu hattı, dökmeçiler, pideciler başlıyor.

Fatih (52/komisyoncu-üretici/21.09.2020), bir taraftan süpermarketlere alternatif seçeneklerin bulunmasının üreticiler ve tüketiciler için önemine işaret ederken diğer taraftan da doğası gereği tarımsal üretimden standart ürünler çıkma beklentisinin gerçek olamayacağını gösteriyor.

Sonuç

Üreticinin, yetiştirdiği ürünü satması, pazara ulaştırması için farklı kanallar mevcut. Farklı dönemlerdeki hükümet politikalarının, farklı niyetlerle bu kanalları çeşitlendirme amacı taşıdığı da görülüyor. Fakat son yıllarda hızla artan taze meyve sebze fiyatları tedarik kanallarında değişikliğe gitmenin, tarımsal ürünlerin fiyatlarına ilişkin sorunları tedarik zincirlerinde aramanın -gerekli olmasına rağmen- beklenen faydayı sağlamadığını ortaya koyuyor. Gıda fiyatlarındaki aşırı yükselişin sebebini, toprağa ve emeğe fiyat biçen piyasa mekanizmasının fiyatlar tarafından yeniden şekillendirilen üretim sürecinde aramak bizi sorunu anlamaya yaklaştırabilir. Böylece, bu üretim sürecinin kaçınılmaz olarak yarattığı ekonomik, ekolojik ve toplumsal risklerin ve belirsizliklerin, bizzat üretim sürecinin kendi kendisini işlemez hale getirdiğini görülecektir. Fakat yeni Hal Yasasının⁶⁵ konuşulduğu ve “vatandaşa nefes aldıracak bir çözüm” olarak lanse edildiği şu günlerde görülüyor ki üretim sürecine ve bu sürece dahil olan insan olmayan aktörlere bakmak halen tercih edilen bir çözüm değil.

⁶⁵ Meclis tatile girmeden (2022 Temmuz ayı öncesi), Mecliste gündemine getirilmesi beklenen taslak ile büyükşehirlerde yeni hallerin kurulması, hallerde üretici kooperatiflerine yer verilmesi, zincir marketlerin doğrudan tarladan mal alımının yasaklanması, üreticilere satış esnasında muafiyet ve teşvikler, Belediyelerin denetim yetkisinin artırılması gibi hususların öne çıktığı söyleniyor.

7. BÖLÜM: TARIM PİYASALARI: İNİP ÇIKAN FİYATLAR VE YUKARI YÖNLÜ BELİRSİZLİKLER

Piyasa, üreticilerin ürünleri için satış kanallarını seçmesinde etkili olurken satış kanalları da üreticilerin piyasa ile doğrudan etkileşime girmesini sağlar. Satış kanalının seçilmesinin ardından üreticilerin ve ürünlerin, piyasa ile teması başlar. Üreticiler neyi, ne kadar, ne zaman dikeceklerine karar verirken; bitkilerini gübrelerle besleyip böceklerden ve hastalıklardan korumaya çalışırken; meyve/sebze verecek çiçeklerin üzerine düşen yaprakları temizlerken ve ilk ürünleri toplayıp arabalarına yüklerken daima piyasayı izlerler. Üreticilerin karar verme süreçlerinde piyasanın etkisinden ve piyasayı etkileyen faktörlerden bahsettim. Bu bölümde ise üreticilerin, piyasalardan nasıl etkilendiği ve bu etkileşime dahil olan aktörleri, piyasaların üreticiler için yarattığı riskleri ve belirsizlikleri, bu risklerin ve belirsizliklerin paylaşarak azaltılmasına nasıl engel olduğunu anlamaya çalışacağım.

Görüşme yaptığım üreticiler, piyasa kavramını “takas ve alışveriş amacıyla bir araya gelinen bir buluşma yeri” (Polanyi, 2017: 100) olarak tanımlamaktan ziyade fiyat kavramı ile eş anlamlı olacak şekilde kullanıyorlardı. Saha çalışmam sırasında sık sık duyduğum “Piyasa inmiş, piyasa çıkmış” gibi konuşmalar da bu durumu kanıtlar nitelikte. Yani, üreticilerin zihninde fiyatların oluşmadığı bir piyasa kurgusu yok. Böyle bir kurgunun yokluğunda, üreticiler “yalnızca piyasalar tarafından kontrol edilen, düzenlenen ve yönlendirilen bir ekonomik sistem olarak” piyasa ekonomisine tabiler. İnsanın karlarını en yükseğe çıkaracak şekilde hareket etmesi varsayımını kabul eden bu ekonomik sistemde, üreticilerin “karları fiyatlara bağlı olduğundan, üretimi fiyatlar kontrol edecektir; fiyatlar gelirleri oluşturduğundan ve üretilen mallar bu gelirlere göre toplumun bireyleri arasında dağıtıldığından, malların dağıtımı da fiyatlara bağlı olacaktır.” (Polanyi, 2017: 114-5). Fiyatların tarımsal üretim etrafında şekillenen yaşam üzerindeki bu yayılımı o denli geniştir ki, aralarında akrabalık, komşuluk, arkadaşlık ilişkileri bulunan üreticiler, ancak kendi ellerinde tuttuklarında kazanç sağlayacaklarına inandıkları üretime dair bir bilgiyi (örneğin bir gübre ismini) ya da fikri (neyin yetiştirileceği gibi) dahi paylaşmanın karşılığında sosyal bağlarını

kuvvetlendirmekten ziyade maddi, somut bir kazanç elde etmeyi tercih ediyorlar. Çünkü, artık piyasalar, “alıcılar ile satıcılar arasında yer alan ilişki” olarak tanımlanıyor ve böylece bütün üretim unsurları (bilgi ve fikir de dahil) “satılmak üzere üretilmiş gibi görünüyor” (Polanyi, 2017: 119). Başka bir deyişle, her şey piyasanın şemsiyesi altına iteklenirken, üreticiler arasındaki sosyal ilişkiler de piyasaya göre yeniden şekilleniyor. Bu durum, fiyatlar tarafından belirlenen piyasaların gölgesinde üretim yapan üreticilerin bir arada hareket edebilme ve karşılaşabilecekleri riskleri paylaşarak azaltma potansiyeline de ket vuruyor.

Üreticilerin, piyasa kavramı ile fiyat kavramını eş tutmasının bir başka sonucu ise içine emeğin ve doğanın da dahil edildiği piyasaya ilişkin tüm düzenlemelerin, doğrudan ürün fiyatlarının artışı ya da düşüşü ile ilgili olduğuna inanmaları. Kendi satış fiyatlarını direkt olarak etkilemediği sürece üreticiler, hallerin durumunun mekânsal olarak iyileştirilmesi, gıda güvenliğinin artırılması ve denetimlerin sıklaşması, sera çalışanlarına özel bir sosyal sağlık sigortası oluşturulması, iklim değişikliğinin etkilerine yönelik planlar hazırlanması, hastalık ve tarım zararlarına karşı yararlı organizmaları ortadan kaldırmadan ortak mücadele stratejileri geliştirilmesi, üretici birliklerinin daha etkin olmasının sağlanması gibi piyasayı uzun vadede etkileyecek ve piyasa içinde kendilerine fiyat artışından başka avantajlar sağlayacak düzenlemelere karşı genellikle ilgili değiller. Üreticilerin, piyasa düzenlemesine ilişkin beklentilerinin, “ortak ihtiyaçlardan” ziyade fiyat artışlarına yönelik olması kazanç odaklı bir bireyselleşmeye işaret ediyor. Beck, “Aile, komşuluk, hatta dostluk ve ayrıca bölgesel bir kültüre ve toprağa bağlılık, bireysel hareketlilik ve emek piyasasının gerektirdiği hareketli bireyle çelişir” önermesinde bulunur (2011: 132) (1992: 88). Bireysel hareketlilikle kişi, diğerlerinin deneyimleyeceği riskleri ya da deneyimlediği kayıpları ve dezavantajları kolektif bir kader olarak paylaşmaktan kendini sakınır. Fakat aynı zamanda olası bir risk anında da birlikte bu riskleri paylaşabileceği, kontrol edebileceği ya da telafi edebileceği bir grubun parçası olma şansını kaybeder. Böylece, risk toplumunda “ihtiyaç ortaklığının” (*commonality of need*) yerini “endişe ortaklığı” (*commonality of anxiety*) alır (Beck, 1992: 49). İnsanlar ortak ihtiyaçlarını paylaşmadıklarında, ortak endişelerini paylaşmak zorunda kalırlar. Üreticiler de bir parçası oldukları toplumun ve doğanın ortak ihtiyaçları için bir dayanışma sergilemek yerine kendi kazançlarını en yüksek seviyeye çıkaracak şekilde yalnızca fiyatlar üzerinde bir düzenleme talep ettiklerinde ortak endişe, güvensizlik ve

belirsizlikler yüzünden dayanışma kurmak zorunda kalıyorlar. Üstelik bu tür bir dayanışma bile her durumda geçerli olmuyor. Çilek üreticisi fiyatlardan memnun olduğunda düşük fiyatlar yüzünden zarara uğrayan biber üreticisi ile ortak bir düzlemde buluşamıyor.

Üreticiler için piyasaya dair yegâne öneme sahip olan şey fiyatlar olduğu için fiyatlara yönelik bakış açılarını ele almak anlamlı olacaktır. Görüşme yaptığım üreticiler, komisyoncular, tüccarlar, ziraat mühendisleri, tohumcular gibi farklı gruplardan kişiler, piyasada fiyatları belirleyen etkenler konusunda ortak bir anlayışa sahipler. Fiyatları belirleyen etkenleri de önemlerine göre şöyle sıralıyorlar: (1) dünyanın hava şartları; (2) dünyada taze meyve sebze üretimi esnasında ortaya çıkan hastalıklara bağlı olarak ürün arzının ülkeden ülkeye değişmesi; (3) terör olayları, uluslararası siyaset; (4) ulusal siyaset. Bu farklı aktörlerin sıraladığı etkenler gösteriyor ki totalde aslında fiyatları ihracata bağlı değişen arzın ve talebin belirlediğine inanıyorlar. Yıldırım da benzer şekilde, “Miktar olarak az olsa da iç piyasadaki fiyatların oluşumunda ihracatın önemli rolü var. İhracat artınca iç piyasada fiyat yükseliyor. İhracat azalınca fiyat düşüyor” diyor (2020: 117).

Üreticilerin daha önce bahsedildiği gibi ihracat potansiyeli yüksek ürünlere kayması, ürün deseninin ihracata göre belirlendiğini, piyasaların ürün desenini etkilediğini gösteriyor. Otuz yaşındaki genç üretici Ahmet (30/üretici/04.10.2020), “Beş senedir domates pazarı bitti. Biber ihracatında da talep Türkiye’ye kaydığı için, o dengeyi sağlamak adına, ihracatlık ürün satmak için ekiyoruz. İç piyasadan kurtulmak için.” sözleri ihracatın fiyatlar, fiyatların da üretim süreci üzerindeki etkisine işaret ediyor.

7.1. Dış Piyasalara Yönelik, İhracat Odaklı Üretim

Genç üretici Salih (35/üretici/ 25.03.2020) “Dünyada Amerika ve Çin’den sonra en büyük yere yerleşebiliriz domates ihracatında. Hollanda Konya kadar ama bizden iyi ihracatta” diyor. Kendisine bugün bir gücü olsa tarımda neyi değiştireceğini sorduğumda “Devlet olarak ihracat yapan firmaya ton başına destek veririm. Yapılan ihracattan vergi almam, desteklerim. Ülkeler arası yapılan anlaşmalarda benim iklimimde yetişen sebze meyveyi satma konusunu ön planda tutarım” diye cevap verdi. Fakat pek çok çiftçi durumun tam tersi olduğu yönünde hemfikir. Onlara göre iç pazarda enflasyonu düşük tutmak için hükümet ihracatı engelliyor yahut ihracat yapan

tüccarları korumuyor. Bu durum üreticileri iç pazarda neredeyse hiç tercih edilmeyen ihracat potansiyeli yüksek çeşitlere yönlendiriyor.

Küresel meta zinciri analizinde bahsedildiği üzere, üreticiler değeri yüksek taze meyve sebze ürünlerinin ihracatı ile gelirlerini arttırmaya çalışıyor. Fakat ihracat yapılan ülkenin politikalarındaki ve pazarındaki değişkenlik üreticileri ürünlerini satamama riskli ile karşı karşıya getirebiliyor. Rusya ile Türkiye arasında yaşanan *uçak krizi* sonrasında üreticilerin içinde düştükleri borçlanma ve devam eden yıllardaki kota uygulamalarıyla Türkiye'nin bu pazarı kaybetmiş olması bu duruma bir örnek teşkil ediyor. Ukrayna ve Rusya arasındaki savaş da, önceki yıllarda domates fiyatlarının düşük olması ve hastalıklar dolayısıyla bu ülkelere ihracat etmek üzere 2021 güzünde Kaliforniya biber başta olmak üzere biber çeşitlerine kaymış çok sayıda üreticinin zarar etmesine sebep olmuştur. İç piyasada bu ürünlere yönelik yeterli talebin olmaması da üreticileri olumsuz etkilemiştir. Bununla birlikte komisyoncu Fatih (52/komisyoncu-üretici/21.09.2020), teknolojik uygulamaların da ihracat pazarını etkilediğini dile getiriyor:

Artık her ülkede her ürün yetişiyor, ülkemizin her bölgesinde yetiştiği gibi. Teknoloji sayesinde her yerde ürün yetişiyor. Hava şartlarını yumuşatabiliyorlar. Kiminin termali var, kiminin doğalgazı, kiminin petrolü. Isıtmayı-soğutmayı çözüyor. Şu an Türk Cumhuriyetleri'nde ve Rusya'da aşırı şekilde sera inşası var. Yapanlar da ekseriyet bizden. Topraksız tarım da küçük ölçekli üreticileri bitiriyor.

Örtü altı tarımsal üretimde ortaya çıkan yeni teknolojiler, tarımın mekâna ve çevre şartlarına olan bağımlılığını baskılamaya çalışıyor. Öyle ki yapay ışıkla fotosentez yapan bitkilerin yetiştiği bitki fabrikaları bu durumun en uç noktasını gösteriyor. Öte yandan Avrupa'da bitki fabrikalarında bu şekilde üretim yapan üreticiler, Rusya-Ukrayna savaşı ile başlayan süreçte açığa çıkan enerji arzı problemi neticesinde sıkıntı yaşadıklarını, enerji maliyetlerinin arttığını dile getiriyor. Yahut Sri Lanka'daki iç savaş topraksız tarımda kullanılan *cocopeat* materyalinin dünyadaki arzını tehdit edebiliyor. Doğal temellerinden koparılan tarımsal üretim, artan riskler ve belirsizlikler karşısında gıda güvenliğini tehdit ederek daha kırılgan hale geliyor ve üreticileri de daha belirsiz durumlar içinde bırakırken aynı zamanda artan enerji kullanımı ve yeni gidiler ile bu yeni girdilerin üretim ve nakliye süreçleri dolayısıyla sera gazı emisyonunun da artmasına sebep oluyor.

Yeni teknolojilerin yanı sıra ihracat pazarını etkileyen bir diğer etmen ise ülkeler arası politik ilişkiler. Siyasi iktidara yakın olan bir komisyoncuya göre uluslararası politik süreçler, taze meyve sebze ihracatını doğrudan etkiliyor:

Dış güçler, ekonomimizin sarsılmasını isteyenler, kaos çıksın isteyenler, Türkiye'ye maddi olarak bilinçli şekilde zarar veriyorlar. Irak kapısı kapanıyor, ürünler analize gönderiliyor. Uzun süre analizde bekletiyorlar ihracatçıyı. Mal zaten çabuk bozulan bir şey. Adam zarar edince yapmıyor... Dış piyasada arz talepten ziyade bilmediğimiz yerden bir düğmeye basılıyor, ihracat kapanıyor. Senin burada ürün yelpazeni dizayn etme şansın kalmıyor. Pazar sıkıntısı var. Pazarımız da var aslında ama önünü kapatıyorlar. Yoksa istedikleri zaman burdan uçakla çilek, mantar gidiyor.

İhracatçı Gökhan (41/ihracatçı/21.09.2020), bu sözlere “Bizi Euro bölgesine sokmuyorlar, tabi bir de vergisel dezavantajlar var” diyerek bir nebze hak verse de Türkiye’nin de kendi ürünlerini pazarlamak konusunda yetersiz olduğunu dile getiriyor:

Pandemiden önce haftada iki kere Almanya'ya gidiyordum. Almanya Metro'da bir çeri domates var, bakmaya kıyamazsın. Hollanda malı, alıyorsun, yiyorsun. İki yanda Türk malı var, o kadar parlak değil ama yediğin zaman ağzında tat bırakıyor. Ama biz kendi malımızı pazarlayamıyoruz.

Üreticilere göre ise ihracat pazarı dış güçler yüzünden değil bizzat iç piyasaya ucuz ürün tedariği isteyen hükümet tarafından engelleniyor. Üreticiler, Avrupa’ya ürünlerin pazarlanamadığını değil pazarlamak için hükümet tarafından bir girişimde bulunulmadığını düşünüyor. Benzer şekilde bir üretici, “Rusya’dan S-400 aldık ilişkileri düzelterceğiz diye ama bizim domates, biber kotası bir türlü kalkmıyor. Adam diyor ki kotayı arttırdım ama Antalya’dan İzmir’den almayacağım. Neresi kaldı ki geriye Ocak ayında. Bizimkiler de istemiyor zaten” sözleri ile bu durumu yorumluyor.

Üreticiler, ihracat yapma beklentisi ile deyim yerindeyse kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez diyerek tohum, gübre, ilaç, odun ve daha başka girdilerin maliyetlerinden sakınmıyorlar. Nitekim ihracata göre yeniden tasarlanmış tarımsal üretim biçimi, üreticilerin koşullarını da üretim sürecinin kendisini de daha belirsiz ve riskli hale getiriyor. Komisyoncu Fatih (52/komisyoncu-üretici/21.09.2020) bu risklere karşı alınabilecek bir önleme işaret ediyor:

Piyasayı okuma şansınız yok. Dünya ekonomisi, savaş, terör, hastalık, sınırlarımız... Bunu bilemiyorsun, okuyamıyorsun. Keşke okuyabilsek. Bazı ülkelerde devlet ne yapıyormuş? Ürün 6 liraya mı çıkmış, 2 lirasını ben vereceğim sen 4'e sat diyor. Ürün 2 lira mı, sen yine 4'e sat

üreticiye 2 lirayı ben vereceğim diyor. Ama şunu da gözden çıkarmamak lazım. Bizim ülkemizin her yeri tarım. Bunun 20 sene önce alt yapısını yapsan sorunu daha kolay çözerdin.

Öte yandan, tarımsal ürünlerin ihracatı ile hastalıklar ve virüsler de bir bölgeden diğerine yayılım gösterebiliyor. Yahut hastalıkların ve virüslerin kendi ülkelerinde gelmesini istemeyen hükümetler, ürün ithalatını durdurulabiliyor.

7.2. Arzu Edilmeyen İç Piyasalar

İhracat olmadığı ya da yeterince olmadığı zaman iç piyasadaki talep ürün arzını, üreticiler zarar etmeden karşılamaya yetmiyor. Başka bir deyişle ürün alıcı bulsa bile satış, üretim maliyetlerini karşılamıyor. Ürün desenine yönelik hiçbir planlama olmaması üretimin talep edilen miktardan fazla gerçekleşmesinin nedenlerinden biri. Karar verme aşamasında genellikle birbirlerini kopyalayarak ya da yetiştirme alışkanlıklarını sürdürerek aynı ürünleri yetiştirme yoluna giden üreticiler ihracatın yokluğunda düşük fiyatlarla karşı karşıya kalıyorlar. Ürün desenine ve dönemine yönelik kapsamlı planlamalar ve tavsiyeler ile bu risk minimize edilebilir.

Otuz yedi yaşındaki üretici Nasuh (37/üretici/04.03.2020) ise iç piyasaya fazla gelen ürün arzının oluşumuna başka bir açıdan bakıyor:

İhracat oldu mu, biz para kazandığımız için, üretimi arttırdık. Bildiğimiz başka bir şey de yok. Nasıl söylüyüm... Daire almadık, parayı başka yere yatırmadık. 1 dönümse 2 dönüme çıkardık. Kendi ayağımıza kendimiz sıktık. Zaten bu sektörde bir istikrar yok... Bir de günü geliyor, doktoru da sera yapıyor, avukatı da sera yapıyor. Herkes sera yapabiliyor. Bu da üretimin hesaplanmadan, bilinçli olmadan artması demek... Pazar daraldı, yıllarca üretim arttı. Eskiden daha çok para kazanmak güdüydü. Şimdi hala kâr amacı var ama temel ihtiyaçlarımızı gidermek için yapıyoruz.

Aşırı ve kontrolsüz büyümenin de piyasada fiyat dengelerini üreticiler aleyhine bozduğu görülüyor. Üreticiler bireysel olarak daha çok kazanma, farklı meslek grupları ise karlı gördükleri bir sektöre yatırım yaparak kazanç sağlama güdüsü ile örtü altı üretim alanlarının genişlemesine sebep oluyor. İhracat odaklı üretim biçimi iç piyasaya tutsak olduğunda ihtilaflar başlıyor. Öte yandan, bu denli emek yoğun bir üretim biçiminin bu kadar hızlı büyüebilmesi ise sermaye ve üretim yapılabilecek toprak bir yana üretime dahil olmak için bekleyen emeğin varlığına ile gerçekleşebiliyor.

7.3. Tarımsal Emek Piyasaları

Polanyi, piyasa ekonomisinde emeğin “işveren olduklarında değil işçi oldukları durumda insanlar için kullanılan teknik terim” olduğunu söyler (2017: 123). Bu ekonomik sistemde “emek gücünün kullanımı, ücret denen bir fiyat üzerinden herkesçe alınıp satılabilir” (2017: 192). Fiyat değeri atfedilmiş hayali meta emek, gerçekte sahibi olan insanı etkilemeden bir yerden bir yere taşınamaz, kullanım alanına getirilemez, dahası kullanılamaz. Dolayısı ile emek gücünün kullanımı, “fiziksel, psikolojik ve ahlaki bir birim olarak” insanın da kullanımını gerektirecektir (2017: 120). Bu durumda ne seralarını genişletebilecek toprağa sahip üreticiler ne de farklı meslek gruplarından tarımsal üretime dahil olmak isteyen kimseler satılan, alınmayı bekleyen bir emek olmadan üretim gerçekleştiremez ve kazanç sağlayamazlar. İlçedeki çoğu üreticinin toprak sahibi olduğu ve 1990’lı yılların ikinci yarısından sonra verilen desteklerle örtü altı tarımsal üretim alanlarını genişlettikleri düşünüldüğünde, emek yoğun bu üretim tarzında artan emek gücü talebi, ilçenin kendi içinde karşılanamaz ve 2000’li yılların başında, Antalya’nın Manavgat (Beşkonak) ve Alanya (Gündoğmuş) ilçelerinin dağ köylerinde geçimini sürdüremeyenlerin bu talebi değerlendirmek adına Aksu’ya emek göçü başlar.

7.3.1. Türk Ortakçılar: İlk gelenler ve ikinci gelenler arasındaki fark

Bu süreçte üreticiler yalnızca yeni seralar yaptırmamış, bu seraların yanına mutfak, banyo ve bir odadan oluşan zaman içinde yeni odalar eklenen küçük evler de yaptırmışlardır. Emek güçleri karşılığında kazancın dörtte birine ortak olmak amacıyla yapılan bu göçlere ailenin tüm üyeleri dahil olur. Zira ortakçılık -kadın, erkek, çocuk, genç- ortakçı ailenin tüm bireylerinin emek gücünün kullanılmasını gerektiren bir iş biçimidir. Ortakçılar, üreticilerle maliyetleri paylaşmazlar. Kaldıkları ev için kira ödemezler. Çalıştıkları serada yetiştirilen üründen alabilmekle birlikte, üreticinin izin vermesi halinde seranın küçük bir kısmında günlük tüketimlerinde kullanacakları kadar başka ürünleri yetiştirebilirler. Genellikle yine günlük ihtiyaçlarını karşılayacak kadar kümes hayvanı ve küçükbaş hayvan bakabilirler. Ürün yetiştirmek için gerekli olan, dikim, dolama, filiz alma, toplama, rüzgâra göre havalandırma açıp kapama, güneşi engellemek için gölge tozu atma, arıları kontrol etme gibi işleri yerine getirirler. Bazı üreticiler gübre, sulama ve ilaçlama uygulamalarını ortakçılara yaptırır da çoğu üretici bunları kendisi yapmayı tercih eder. Yapılacak bir işin olmadığı günlerde başka üreticilere ya da ortakçılara yevmiyeli

çalışmaya gidebilirler. Üreticinin -eğer varsa- bahçesindeki limon, portakal, kayısı, dut gibi ürünlerden faydalanabilirler. Fakat üretici vermediği müddetçe zeytin ve ceviz alamazlar.

Üretici ve ortakçı arasında ekonomik olarak dikey bir ilişki bulunsa da zaman zaman sosyal olarak yatay bir ilişki varmışçasına hareket edilir. Birlikte çay içilir, yemek yenir, politikadan ekonomiye, aile içi ilişkilere pek çok konuda sohbet edilir. Yine de ortakçı üreticiyi “patron” olarak adlandırır. Taraflar arasında yazılı bir sözleşme yok. Fakat bazı üreticilerin, tam ürün yetiştirilmiş ve hasat başlayacakken bahaneler öne sürerek ortakçıları evlerden çıkardıkları, aradaki söze son verdikleri, aileleri mağdur ettikleri biliniyor. Öte yandan kötü giden bir sezonda, sezon ortasında ortakçıların da işi bırakıp yevmiyeye gitmeye başladığı örneklerin varlığından bahsedildi. Taraflar birbirlerine samimi yaklaşımlarda bulunsalar da birbirlerini gözetlemeyi sürdürüyorlar. Yine de bu haliyle ortakçılık, memleketlerine çok uzak olmaması, yaşam maliyetlerinin şehirlere göre daha düşük olması dolayısıyla dağ köylerinde hayatlarını sürdüremeyenler için bir çıkış yolu olmuştur. Bir üretici bu ilk gelen ortakçıların akıbetini şöyle anlatıyor:

Adamlar para görmemiş. Burada para kazandılar. Kanaat etti, kazandıkları parayı biriktirdi. Kendileri buralardan yer aldılar. Oraya sera yaptırdılar. Adam belki başta seranın içinde bir naylondan kulübe yaptırıp orda yattı kalktı ama yer yurt sahibi oldu. Şimdi onlar da üretici.

Bu süreçte sera alanları genişlemeye ve ilk gelen ortakçılar artık ortakçılığı bırakıp kendi seralarında üretime başlayınca başka bir göç dalgası daha doğuyor. Isparta, Konya ve Manisa’dan insanlar ortakçılık yapmak için ilçeye gelmeye başlıyor. Bir üretici, ortakçı bulmak istediğinde, bunu başka bir üreticinin ortakçısına iletilir ya da başka bir üreticinin ortakçısı kendisine yevmiyeci olarak çalışmaya geldiğinde bu durum paylaşılır. Böylece belli bölgelerden belli bölgelere emek gücü transferi gerçekleşir. Örneğin Kumluca’ya daha çok Konya’dan ortakçı geldiği belirtilirken, aynı dönemde Aksu’daki ortakçıların genellikle Ispartalı olduğu bilinmektedir. Buralardan gelen ortakçılarla üreticiler arasında ilk gelenlere benzer şekilde yatay sosyal ilişkiler olduğunu dile getiriyorlar. Hatta üreticiler, yaz aylarında ortakçılar memleketlerindeki evlerindeyken onları ziyaret ediyor, aralarında ortakçılık ilişkisi bitse dahi bu ziyaretleri sürdürdüklerini dile getiriyorlar. Öte yandan, ikinci göçle gelen ortakçıların, ilk gelenlerin ekonomik avantajını tekrarlayamadıkları görülüyor. Fakat, ortakçı olarak da kalmak istemiyorlar. Bu durumda kendilerine ilçenin kıyı

bölgesinde gelişmiş olan turizm sektöründe, otellerde ya da otel bölgesindeki işletmelerde ya da ilçe merkezinde maaşlı iş aramaya girişirler. İlçeye ortakçı olarak gelmiş sonrasında da otelde çalışmaya başlamış Mevlüt(43/üretici/10.01.2020), neden ortakçılığı bıraktıklarını hesap yaparak anlatıyor:

Ben, annem, babamla geldik. Bir ağabeyim, ben, kız kardeşim. Beşimiz de çalışıyoruz serada. 10 dönüme bakıyoruz. Domates dönümde 7500 lira ciro yapıyordu. 10 dönümde 75.000 lira eder. Bizim hakkımız dörtte bir. Elimize geçen 19.000 lira diyelim. Kişi başı 3800. Senelik bu, aya vurunca 310 lira yapıyor. Sigorta yok, hiçbir şey yok. Sene 2005, asgari ücret 500 lira. Bi hesapladık. Bir de serada uğraşacağına. Oldu olmadı. Fiyat çıktı, fiyat düştü. Abim önce sanayiye girdi, sonra birlikte otele girdik. Bir müddet devam etti annem babam. Başka yere geçtik daha küçük. Biz de yardım ettik. Kardeşim de otele girdi sonra bulaşığa. Evlenen evlendi. 2010'da annem babam da bıraktı ortakçılık işlerini, döndü geri memlekete.

Konya, Isparta ve Beşkonak'tan emek göçü eskisi kadar olmasa da devam ediyor. Fakat büyümeye devam eden sera alanları için bu emek arzı yeterli gelmemeye başlıyor. Bu durumu, hala çalışmaya devam eden üreticilerin yaşları ya da hastalıkları dolayısıyla çalışamaz olması, onların çocuklarının ise tarımsal üretimde en azından aktif olarak çalışmaya gönüllü olamaması da eklenmiştir. Ziraat Mühendisi Seher (45/z.mühendisi/03.10.2020), “Bu kadar sera yapıldı. İnsan yok çalışacak. Çalışacak insan bulma sıkıntısı ortaya çıktı. Bu da sosyal bir sorun burası için” sözleri ile emek gücü stresinin geldiği noktayı anlatıyor. Görüşme yaptığım üreticilere göre, 2010 yılı sonrasında kazançların düşmeye başlaması, örtü altı tarımsal üretimde yoğun emek talebine rağmen arzı daraltıyor. Aydın, örtü altı tarımsal üretimindeki emek arzı sıkıntısını çelişkili bir süreç olarak yorumlar:

Bir yanda geleneksel tarımın dışına itilen ve artan nüfusla birlikte sayıları giderek artan işsizler varken, diğer yanda da seracılar yeterli sayıda emekçi bulmakta sıkıntı çekmektedirler. Bunun en büyük nedeni, emek yoğun olan alternatif ürün üreticiliğinin emek gereksinimini asgari ücretle karşılayamamasıdır. Asgari ücret üretim maliyetlerini yoğun bir şekilde arttırıp seracılığı sürdürülemez hale getirmektedir. Dolayısıyla, pazar fiyatı mekanizmaları ile cendereye alınmış üreticiler, işin yükünü ortakçılık mekanizmaları ile emekçilere yükleyerek devamlılıklarını sağlayabilmektedir (2017: 145-6).

Üreticilerin bazı yorumları ise kendileri için ortakçı ailenin ortaya koyduğu emeğin ne denli değersiz olduğunu göstermektedir. “Yıl sonunda bakıyorum, herkes kazanmış...ortakçı da kazanmış. Bir ben kazanmamışım” diyen bir üretici, üretim sürecinde kendisi ya da ailesi bir emek ortaya koymamasına rağmen kazancının ortakçının kazancından düşük olmasını kabullenememektedir. Benzer şekilde başka

bir üretici de kötü geçen bir sezondan tek etkilenen kendileri olduğunu, kazançtan 4'te 1 pay alan ortakçıların maliyeti olmadığı için “boşa çalıştım, emeğim boşa gitti” deyip geçebileceğini dile getirmektedir.

7.3.2. Suriyeli Ortakçılar: Beğenmeme ile muhtaç olma arasında karmaşık bir ilişki

2011 yılında, Suriye’de başlayan iç savaşın ve çatışma ortamının yaşam haklarını tehdit ettiği pek çok insanın, güvenli bir alan arayışıyla Türkiye gelmesi ile bu yetersiz emek arzı sorunu yavaş yavaş son buluyor. Nitekim 2014 yılına gelindiğinde ilçenin pek çok mahallesinde Suriyeli aileler, ortakçı olarak ya da bu ailelerden kira geliri elde etmek isteyen üreticilerin, üretim bölgelerinde üzerinde sera olmayan tarlalarına yaptıkları en iyi ihtimalle mutfak, banyo, oturma odası ve yatak odasından oluşan tek katlı evleri kiralayarak seralarda ve sebze alım depolarında yevmiye ile çalışmaya başlamışlardır. Suriyeli mülteci ailelerin seralarda çalışmasıyla emek talebi karşılanır. Emek talebine olan büyük ihtiyaç, mülteci ailelerin üreticilerin yaşadıkları yerlerdeki fiziksel varlığının kabul edilmesinde, farklılıkların görmezden gelinmesine hatta bir tür hoşgörü ve yardımlaşmaya sebep olmuştur. Böyle bir emek talebinin yokluğunda ise üreticilerin yaşadıkları mahallelere mülteci ailelerin barınmasını hoş karşılamayacağı kanaatindeyim. Görüşmelerde sık sık duyduğum bazı konuşmalar ilçenin kapalı yapısını ve bu yapıda meydana gelen değişiminden duyulan gizli rahatsızlığın nostaljik bir tonlama ile üstü kapalı olarak anlatımını gösteriyor:

...burada eskiden hiç tanımadığımız adam olmazdı

...yoldan yabancı birini iki kere geçirmezlilik

...biri yabancı biri gördüğünde hırsız mı arsız mı diye arkasına düşer, kim olduğunu öğrenmeden bırakmazdı

...sokaklarda artık ‘salça sıkılır’ ilanları bile Arapça

...gece kadınlar, kızlar tek başlarına dışarı çıkamaz oldu

...marketlerde Suriyeli çayları, ekmekleri, yağları, kahveleri var. Onlara ayrı yer yapmış adam

“Yabancı” söylemi, Suriyeli mültecileri kendi varlıklarına karşı bir “tehdit/risk” olarak gördüklerinin örtülü bir ifadesini barındırıyor. Suriyeli ailelerin kalabalık olması ve aile üyelerinin sürekli yer değiştirmeleri (bir çocuğun başka bir akrabanın yanına gönderilmesi ya da başka bir akrabanın bir süreliğine ortakçı aile ile yaşamaya başlaması) tanınırlığı etkileyen bir etken. Bir diğer neden ise üreticilerin, kendileri ile çalışan ortakçı aileler ya da aynı mahallede başka üreticiler ile çalışan ortakçı aileler

ile eskisi gibi etkileşim içine girmemeleri. Aradaki dil ve kültür farklı, genellikle tarafların böyle bir etkileşimden uzak kalmasına sebep oluyor.

İlçede ortakçılık yapan Suriyeli mültecilerle yaptığım görüşmelerden, ailelerin erkek üyelerinin kadınlar, çocuklar ve yaşlılardan önce Türkiye'ye geldiği, çeşitli işlerde çalıştığı ve ardından akrabalık ilişkileri ile seralarda çalışmak üzere buraya ulaştıkları anlaşılıyor. Bu akrabalık ilişkileri, bir mahallede yaşayanların genellikle Hama'dan, bir başkasında yaşayanların ise Halep'ten olması ile belirginleşiyor. Ortakçı mülteci aileler, bu akrabalık ilişkileri ve zincirleme göç ile emek piyasalarına ulaşırken birbirleri arasında dayanışma ve bilgi akışı oluşturuyorlar. Farklı ürünler yetiştirenler arasında gıda takası yapılıyor. Bir üretici ile çalışıp çalışmamak konusunda bilgi transferinde bulunuyorlar. Üreticilerin bir diğer üreticiden saklama eğiliminde olduğu üretim sürecine dair, gübreleme, sulama ve ilaçlama uygulamalarını kendi aralarında paylaşıyorlar.

Saha çalışmam sırasında, üreticilerin daha önceki Türk ortakçıları ile kurdukları görece yatay ilişkileri Suriyeli aileler ile devam ettirmedikleri, aksine doğrudan dikey sosyal ilişkiler kurduklarına şahit oldum. Üstelik bu dikey sosyal ilişkilerin aynı zamanda cinsiyeti de var. Görüşmeler sırasında, genellikle erkek üreticilerin erkek mültecilere yönelik küçümseyici yaklaşımlarda bulunduklarını gördüm:

"...vatanlarını bırakıp gelmişler, sapasağlam adam varsan baksan. Güçlü kuvvetli. Ama bırakıp gelmiş vatanını, savaşmamış yani."

"Bunlar zaten kendi ülkelerinde de çalışmamışlar hiç"

"Erkeklerinin doğru düzgün iş yaptığı yok. Bir sürü kadın, çocuk...Onlara yaptırıyorlar."

"Hiçbir şey görmemişler. Kafa yok."

"Adam şelalede nargile içecek, keyif çatacak. Sanki ben işçi, o patron. Boşuna bu hale gelmemişler."

"Hepsinin altında bir elektrikli motor. Bir o tarafa bir bu tarafa..."

"Geçen markete götürdüm. Adam hazır yemek, çikolata, parfüm aldı. Ben almıyorum parfüm. Bir makarna, pirinç, bakliyat, yağ yok. Bunlar böyle..."

"Birine bakabiliyormuş gibi bir daha evleniyor. Karısı, çocuğu hastalansa bana geliyor hastaneye götür diye..."

Bu konuşmalarda, üreticilerin Suriyeli erkek ortakçıları, vatan haini, pasif, sorumsuz ve keyfine düşkün olarak kodladıkları ve ahlaki açıdan düşük gördükleri ortaya çıkıyor. Öyle ki konuşmalar zaman zaman "başlarına gelenleri hak etmişler" noktasına dahi varabiliyor. Suriyeli kadın mülteciler ise çoğunlukla hiç Türkçe konuşmadıkları

ve iletişime girmekten geri durdukları için üreticiler tarafından gözleme/gözetlenmeye tabiler. Bu gözlemlerin dile getirilişinde yine mültecilerin kültürüne ve yaşam şekline karşı ahlaki olarak küçümseyici bir ton hakim:

“Yiyecek ekmeği yok, çocuğuna mama alamıyor ama saç boyası alıyor.”

“Bizim bir tane çat pat Türkçe konuşan vardı. Diyor ki, sizin kocalarınız bizimkiler gibi olsa sizi boşar ya da bir tane daha alırdı. Hiç kendinize bakmıyorsunuz.”

“Seradan çıktıkları gibi üzerlerine bir elbise geçiriyorlar, gözlere sürme çekiliyor, makyaj yapılıyor. Hemen sahte bilezikler takılıyor, şingir şingir.”

“İki aylık, üç aylık çocuklarını bırakıp gidiveriyorlar boşanacağım diye kadınları. Biz olsak çocuğumuz için sabrederiz. Bunlar arkalarına bile bakmıyorlar.”

“Kızların gözleri fıldır fıldır. Buradan, yeri yurdu olan, Türklerle evlenmek istiyorlar.”

“X’in ortakçıları var. Her gün beş kadın seraya gidip geliyor, bizim evin önünden geçiyorlar. Gözleri sürekli bizim evde. Onlar gidip gelirken mutfakta oluyoruz bazen, cam balkon. Boyunları kopacak neredeyse. Dönüp bakıyorlar bir de.”

“Bir çocuğa zor bakıyorlar. Orda burda rezil çocuklar. Ama hiç durmadan doğur.”

“İki çalışıyorlar, sonra hemen bi medde içelim. Medde diye çayları var güya yağlarını eritiyormuş.”

“Çalıştır çalıştırabilirsen. Hayatlarında iş yapmamışlar. Orda erkekler çalıştıyormuş, kadınlar ev işinden çocuk doğurmaktan başka şey yapmıyormuş.”

Narlı vd., Türk halkının mültecilere karşı sergilediği misafirperver ve hoşgörülü tutumun göçün başladığı 2012 yılından 2016 yılına değişiklik gösterdiğini söyler. Mültecilere yönelik misafir algısı yerini “yük ve tehdit” algılarına bırakır (2019: 5). Bu negatif algıların ise yukarıda görüleceği üzere cinsiyeti var. Narlı vd., Suriyeli kadınların Türk aile yapısına ve ulusal demografiye tehdit oluşturduğu algısından bahsediyor (2019: 15). Saha çalışmam esnasında Suriyeli ortakçı kadınlarla ilgili hem erkek hem de kadın üreticiler tarafından dile getirilen “aşırı doğurganlık” söylemlerinin, Suriyeli kadınlarının bedenlerini anormalleştirirken potansiyel bir güvenlik problemine, demografik bir tehdide de işaret ettiği görülüyor. Üretici kadınların, Suriyeli ortakçı kadınların makyaj yapmasından, aksesuar takmasından, elbise giymesinden duyduğu hoşnutsuzluk ise Narlı vd. tarafından Türk kadınlarının “kuma ve boşanma” ihtimallerine karşılık “kızgınlık ve endişe” hissiyatı olarak değerlendiriliyor. Bir başka deyişle, Suriyeli kadınlar aile bütünlüğüne tehdit olarak görülüyor (2019: 15). Üretici kadınlar doğrudan böyle bir söylemde bulunmasa da Suriyeli kadınların kendilerine bakmalarına rağmen iyi bir eş ve anne olmadıklarını, tembel olduklarını dile getirmekten çekinmiyorlar. Yani kendileriyle olan karşılaştırmalarında Suriyeli kadınları ahlaki olarak düşük görüyorlar.

Üreticiler, Suriyeli ortakçıların yaptıkları işleri beğenmiyor ya da yeterli çalışmadıklarını, Suriyeliler geldiğinden beri kalitenin ve tonajın düştüğünü düşünüyor. Bir üretici, serasına sessizce girdiğinde “hiçbir baş göremediğini”, ama seslenince “tüm kafaların” yukarı kalktığını söylüyor. Bir başkası ise 1 kilo domatesin 20 saniyede toplandığını, 1 kasa domatesin (yaklaşık 11 kilo) 3,5 dakika da toplanması gerektiğini ama Suriyelilerin yaklaşık 6 dakika da ancak topladıklarını belirtiyor ve yaşadığı olumsuz durumu anlatıyordu:

Tedarikçi benden mal bekliyor. Adam tır çıkaracak, tırda açık var. Bana diyor şu saate hazır edersen bu para. İyi para söylüyor. Hemen keş. Ama benim Suriyeli ortakçı sallanıyor. Suratlar beş karış. Kadının vadı vudu ağzı durmuyor. O gün kız başka işe gidecekmış, gidememiş. Bir önceki gün çok çalışmışlar, dinleneceklermiş. Yatarak para gelsin istiyorlar. İhracat olacak, 2. mal koymayın diyorum, kendim kasalardan yarık bereli mal ayıklıyorum. Çamurları bezle silin diyorum, dinleyen yok. Suriyeliler kaliteyi bozdu.

Ürünün piyasa koşullarını etkileyen kalite standardının ve karlılık üzerinde üreticinin üretim sürecinde etki gösterebildiği yegâne parametre olan tonaj miktarının, ortakçılar ve üreticiler arasında gerilime sebep olduğu ortaya çıkıyor. Bir başka deyişle “emeğin, standartlaştırılması ve verimliliğinin artırılması” için harcanan çaba piyasa geriliminin kendini taraflar arasında yeniden üretebilmesini sağlamaktadır (Yıldırım, 2010: 65). Üreticilerin Suriyeli ortakçılara yaklaşımı dikkate alındığında bu gerilimin ırkçılığı ve mülteci karşıtlığını da beslediği ortaya çıkmaktadır.

Görüşme yaptığım üreticilerin büyük çoğunluğu, Suriyelilerin tembel, yavaş, anlayışı düşük ve iş yapmaya gönülsüz olduğunu ima ediyordu. Görüşme yaptığım üreticilerden biri, aradaki dil bariyerini kendi lehlerine kullandıklarını, istedikleri zaman anladıklarını istemedikleri zaman anlamazlıktan geldiklerini fakat istemedikleri bir işi yapmalarını söylediğinde kendi aralarında hızlı hızlı Arapça konuşmaya başladıklarını söyledi. Üretici, bu konuşmaların kendisi hakkında olduğunu düşünüyor ve çok fazla yüz göz olmamak, güler yüz göstermemek gerektiğini belirtiyordu. Bir diğer üreticinin ise başka bir üreticiyi kastederek kullandığı, “Biz onun kadar olamadık. O sayıyor, sövüyor, bağırıp çağırıyor, işini yaptırıyor. Biz öyle yapamıyoruz” sözleri, Suriyeli ortakçı ve yevmiyecilerin bağırıp çağırmadan çalışmadığını düşündüklerini gösteriyor. Öte yandan, bu sözler aynı zamanda Suriyeli ve Türk tarım çalışanlarına karşı sergilenen tutum farklılığını da ortaya koyuyor. Nitekim bu tutum farklılığı ücretlere de yansıyor. Bazı üreticiler, Suriyeli ortakçılara dörtte bir değil, beşte bir dayatıyor, yevmiyeleri Türk tarım çalışanlarına ödedikleri

yevmiyeden 20-30 lira daha aşağı tutuyor. Kavak, Suriyeli mültecilerinden, emek gücünün aşağı segmentlerinde bulunanların emek piyasalarından dışlanmadığını aksine menfaatlerine aykırı şekilde katılımlarının (*adverse incorporation*) gerçekleştiğini söyler. Yasal statüleri, kültürel ve dilsel farklılıklar menfaatlerine aykırı katılımın önünü açar (2016: 34). Sonuçta düşük ücretlerle kötü çalışma koşullarına razı gelmek zorunda kalırlar.

Görüşme yaptığım Suriyeli ortakçılara, “Çalışma koşullarından memnun olup olmadıklarını, yevmiyelerdeki fiyat farkını adaletli bulup bulmadıklarını, nelerin değişmesini istediklerini, iyi bir patronun nasıl olması gerektiği” gibi sorular yönelttiğimde doğrudan fikir beyan etmekten kaçındıklarına şahit oldum. Daha önceki işlerinden daha iyi olduğunu en azından aileleri ile birlikte olduklarını söylediler. Yevmiyelerde fiyat farkı olduğunu belirtirken bir kısmı bu durumla ilgili herhangi bir yorumda bulunmamayı bir kısmı ise aldıkları paranın yeterli olduğunu söylemeyi seçti. “İyi bir patron nasıl olmalı?” sorusuna ise neredeyse hepsi kendi çalıştıkları üreticinin ismini vererek onun gibi olması gerektiğini belirtti.⁶⁶ Sonuçta gelecekteki hayalleri ile ilgili konuştuğumuzda iki farklı durum ortaya çıktı. Bir kısmı güvenlik koşulları sağlanınca ülkelerine geri dönmek istiyor bir kısmı ise Antalya’da kalıp para biriktirerek sera icarlamak ve üreticilik yapmak istiyordu. Ayvazoğlu vd., düşük ücretlerin, arzulanmayan çalışma koşullarının, düşen ekonomik statünün ve hayat tatmininin; Suriyeli mültecilerin geri dönmek istemesine ve ev sahibi ülkenin kültürüne uyum sağlayamamasına sebep olduğunu söylemektedir. Ekonomik adaptasyon ve ekonomik yaşama tümünden katılım, bireyde tamamlanmışlık hissi yaratacaktır (2021: 104-5). Bu anlamda, Suriye’de daha iyi yaşam koşullarına sahip mülteci aileler dönmeye daha hevesli iken eğitim seviyesi düşük, kaynakları az ve yetersiz olanlar dönmeye daha az heveslidir (Kayaoğlu vd., 2021: 11).

22 yaşındaki Muhammed El-Hac (22/ortakçı/21.03.2021), toprak sahibi bir ailenin tek erkek çocuğudur ve güvenlik sağlanır sağlanmaz dönmek isterken, kendine ve çocuklarına burada bir hayat düşleyemediğini söylüyordu. 15 yaşındaki Fatma El-selam (15/ortakçı ailesinden/20.02.2019), çalışmaya ara verdikleri esnada birlikte çay içerken üreticinin bahçesindeki yeni açan gülleri gösterip Suriye’deki evlerinin

⁶⁶ Onlara seralarında çalıştıkları üreticiler aracılığıyla ulaşmış olmamın cevaplarda etkisi olduğu kanaatindeyim.

bahçesinde bu güllerin aynılarından olduğunu, evlerini, tarlalarını, okulunu hatırladığı kadar gözleri dolarak anlatıyor ve geri dönmek istediğini söylüyordu. Daha sonra Fatma'nın ailesinin evine gittiğinde, duvarları yapay çiçeklerle süslediklerini, evlerinin önünde karanfil yetiştirdiklerini gördüm. Öte yandan 4 erkek 3 kız kardeşe sahip (kendisi de dahil erkek kardeşlerin hepsi evli) 24 yaşındaki Abdullah El-rezzak (24/ortakçı/21.03.2021), asla geri dönmeyeceğini, Türkiye kabul etmezse başka bir ülkeye gitmeyi deneyeceğini dile getiriyordu. Babası Hüseyin'in Halep'te tarımla ilgili bir devlet dairesinde memur olduğunu söyleyen Abdullah (24/ortakçı/21.03.2021), burada iyi çalışarak icar tutabileceklerini, çocuklarının daha iyi eğitim alabileceğini dile getirdi. Abdullah'ın (24/ortakçı/21.03.2021), kardeşleriyle birlikte hareket edebilmesi, birikimlerini birleştirmeleri onlara ekonomik adaptasyon anlamında avantaj sağlamaktadır. Üreticiler, ortak bir traktör, dumanlama makinası, saban alma hususunda dahi böyle bir tutum sergilememekteler.

Abdullah'ın kardeşleriyle birlikte gelecekte ekonomik yaşama tümünden katılım arzusu ise sera icarlayan üreticiler tarafından tehdit olarak algılanmaktadır. 2019 koronavirüs pandemisinin ardından, 2020 yazında turizm çalışanlarının işsiz kalması ve örtü altı tarımsal üretimin emek piyasasına yeniden dahil olmak istemeleri ile başka bir gerilim ortaya çıkmıştır. Koca, Suriyeli mültecilerin güvenlik konusu haline getirilmesinin bir sebebinin ulusal işgücü piyasalarına ve istihdama yönelik bir tehdit olarak algılanmalarından kaynaklandığını söyler. Fakat ucuz ve esnek emek gücü sunan mülteciler, emek piyasası sistemini kötü etkiliyor gibi görünmelerine rağmen aslında onlar, sistemi kötüye kullananlar değildir. Sistemin kendisi kötüdür ve bizzat bu kötü sistem tarafından ekonomik koşulları en çok zorlananlar onlardır (2016: 72). Öyle ki, Türk tarım çalışanları derhal Suriyelilere tercih edilebilir. Yahut aynı işe yapmalarına rağmen bir Suriyeli en az 20 lira daha az yevmiyeye razı olmak zorundadır. Nitekim Türkler, turizm canlandığında derhal tarımsal üretimin emek piyasasından çıkış yaparken, Suriyeliler onların reddettiği ücret ve çalışma koşullarını kabul ederler. Nasuh (37/üretici/04.03.2020) emek arzını karşılayacak Suriyelilerin yokluğunu yorumluyor:

Bugün (Mart 2020) Suriyeliler gitse bizim domatesin kilosu 35-40 lira olur. Kesinlikle olur. Çünkü çalışacak kimse yok. Atalar çalıştı ama sizinle olan nesil ya da benden sonraki nesil hiçbir iş yapmıyor. Evde oturuyor, işçiler çalışıyor. Nasıl oluyorsa, oluyor bir şeyler... Suriyelileri kimse istemiyor ama bugün Suriyeliler gitse şehirdeki adamlar aç kalacak.

Bir başka üreticinin “Suriyeliler de olmasa çiftçilik bitti” sözlerine Salih (35/üretici/25.03.2020), “Biz sökeriz” şeklinde cevap veriyor. Bir diğer üretici ise üretim sürecinde emek arzına olan bu ihtiyacı “Dışa bağımlı oldu çiftçi” diyerek yorumluyor. Tüccar Halil (37/tüccar/13.03.2021) ise genç üreticiler için şu sözleri kullanıyor:

Yeni çiftçiler, yeni yetişmiş nesil bana gelmesin diye dua ediyorum içimden. Çünkü adamlar seni nasıl kandırırımın peşindeler. İnan kendi gözlerimle gördüm, Whatsapp grubu kurmuşlar. Biri, “Ben Güloğlu’na bu paraya kaktırdım” diyor. Diğeri “Ben Feran’a şu paraya verdim” diyor. Seralara girdikleri yok. Sadece gösteriş. Facebook’ta fotoğraf, işte “...ben bu arabaya şu kadar mal attım...ben şu tonajı yaptım.” Hep gösteriş. Babaları zamanında çok çalışıp yer yapmış. Onlar da Suriyeli çalıştırıp, sefasını sürüyor.

7.3.3. Üretici Ailelerin Genç Nesilleri

Genç nesillerin tarımsal üretimde yetiştirme süreçlerine bizzat katılmaması, gelecekteki gıda arzı için riskli bir durum ortaya çıkarıyor. Bu durum ya üretimin sekteye uğraması ya da küçük ve orta ölçekli üretimin ortadan kalkması anlamına geliyor. Fakat küçük ve orta ölçekli üretimin ortadan kalkması bu üreticilerin emek piyasalarına dahil olacağı ya da şirket tarımı altında çalışacakları anlamına gelmiyor. Üreticiler ve çocukları, örtü altı tarımsal üretimden çıkmak değil tam tersine yatırımlarını artırmak ya da tarımsal üretim içinde kalabilmek adına tarım dışı işlerde çalışıyorlar. Düzenli maaş aldıkları memuriyet ve hizmet sektöründeki çeşitli işleri yan gelir olarak görürken buradan sağladıkları kazançları da tarımsal üretime aktarıyorlar. Aynı zamanda belediyede memurluk yapan bir üretici, 90’ların sonunda bir belediye başkanının “Benim memurlar hafta sonu serada yorulup hafta içi tatil yapmaya, dinlenmeye belediyeye geliyorlar” dediğini dile getiriyor. Bu durumda tarım dışı düzenli bir işte çalışan üreticiler için “yarı zamanlı çiftçi” demek yerine “yarı zamanlı öğretmen/memur/şoför/bekçi/temizlik görevlisi/turizm çalışanı” demek daha doğru oluyor. Fakat böyle bir yarı zamanlı çalışma ancak, bu işlere ulaşamayan kesimlerin düşük ücretli ve esnek çalışma koşullarına razı olarak tarımsal emek piyasasında bolca bulunması ile mümkün oluyor.

Atmış yaşın üzerindeki bazı kadın üreticilere göre ise yeni neslin serada çalışmama sebebi “gelinlerin” çalışmaması. “Gelinler artık evin başından inmiyor, biz çok çalıştık” diyen bir kadın üretici “kadın çalışmazsa adam çalışmaz” diyerek üretici ailelerin genç kesimlerinin seralarda aktif olarak çalışmamasına yorum getiriyor. Yirmi yedi yaşında bekçilik yapan Bekir (27/bekçi/01.06.2020) ise ailesinin icara

verdiği 6 dekar seraya kendisinin bakmak istediğini ama ailesinin “Biz çok rezillik çektik, sen de mi rezil olacaksın? Memur ol işine bak” diyerek kendisine engel olduğunu aktarıyor. Bir başka deyişle üretici ailelerin genç yaştaki grupları aktif olarak örtü altı tarımsal üretimde çalışmak istediğinde aileler buna engel oluyor. Üretici Turan’ın (43/üretici/ 21.09.2020) sözleri ailelerin yaklaşımını özetler nitelikte:

Ben çocuklarıma bunu meslek olarak bırakmayacağım. Asla ve kat’a. Diğer üreticiler de bırakmayacak. Çocuk sayısı giderek düştü, bir-iki. Ben de bu bir iki çocuğa bu işi yaptırmayacağım. Ömrüm toprağın içinde deşinmeyle geçip gidiyor... Biz de istiyoruz en azından çocuklarımızdan birine bu işi öğreterek üretmeye devam etmeyi. Ama ürettiğimizizin karşılığını da almak istiyoruz.

Öte yandan, örtü altı tarımsal üretime ortakçı emeğiyle de olsa devam eden genç üreticilerin; ürünlerinin, seralarının fotoğraflarını paylaştıkları gönderileri, işlerinden mutluluk duyma ve işlerinde başarılı olma ve takdir edilme arzusu ile ilişkilendiriyorum. Bir başka deyişle, “Bir maşallahınızı alırım” sözleri ile ürünlerinin fotoğraflarını, tonajlarını ya da satış rakamlarını paylaşan genç üreticiler, başka meslek gruplarında olduğu gibi takdir edilmek, başarılı bulunmak ve saygı gören bir iş yapmak istiyorlar.

Saha çalışmam sırasında, gittiğim her üretim bölgesinde beni takip eden bir sera inşasına şahit oldum. Aynı anda bir araya gelen 3 farklı etken birbirleri ile etkileşime girerek, üretim alanlarının genişlemesine, “kontROLSÜZ büyümenin” artmasına sebep olmuş. Üreticilerin 2B vasfında olan arazilerinin tapularını almak için ödedikleri taksitlerin bitmesi ile tapularına kavuşmaları, hükümetin gıda fiyatlarını düşürmek için 2020 yılında Ziraat Bankası tarafından 2 yıl geri ödemesiz, 7 yıl vadeli, %8.52 faiz ile tapu sahibi, Çiftçi Kayıt Sisteminde yer alan üreticilere sera yapımı kredilerinin verilmesi ve şu an için bu seralarda çalışacak emeğin çokça ve ucuza bulunuyor olması, ilçeyi 90’lı ve 2000’li yılların ortalarından sonra bir kere daha sera inşaatları ile doldurmuştur. Böylece kredi ve borçlanma ile pazar ilişkilerini bir kere daha derinleştiren üreticiler, üretim koşullarını daha da riskli hale getirdiler. Üreticiler Ziraat Bankası kredileri için, hükümetin gıda fiyatlarındaki artışı gıdanın az olmasına bağlayarak yanlış bir yorumda bulunduğunu söylemelerine karşın kredilerden faydalanmayı ihmal etmemişlerdi. Öte yandan bazı üreticiler, ülkenin içinde bulunduğu istihdam koşullarında çocuklarının eğitim alsalar da bir işe girme ve o işten alacağı ücretle geçinebilme ihtimaline şüphe ile yaklaştıklarını daha çok sera yaptırarak çocuklarının geleceklerini garantiye almak istediklerini söylüyorlar. İTÜ

İnşaat Fakültesi 2. sınıf inşaat mühendisliği öğrencisi Cengiz ise okulu bırakmayı düşündüğünü, mezunların iş bulamadığını, bir işe girse dahi seracılıktan daha fazla kazanç sağlayamayacağını dile getiriyor. Yine de seralarda üreticilerin çocukları değil, Suriyeli ortakçı ailelerin yaş aralığı 7’den 70’e kadar değişen üyeleri çalışıyor.

7.3.4. Emeklerinin Boşa Gittiğine İnananlar

Aydın ise tarımsal üretimdeki emek ilişkilerini, aile emeğini kullanma/kullanmama, pazar için üretim yapma/geçimlik üretim yapma, köylülük, küçük ölçekli üretim, orta ölçekli üretim gibi kavramlarla irdelemek yerine “üreticilerle sermaye arasındaki ilişkileri irdelemeyi” öneriyor. Tarımsal üretimin girdi, finans, üretim ve pazarlama olarak tüm veçhelerinde çok uluslu şirketlere artan bağımlılığın üreticiler ve üretim üzerinde hakimiyet ve kontrol mekanizmaları yarattığını söylüyor (2018: 150). Bir üreticinin, “Sene sonunda bir hesap yapıyorum. Devlet kazanmış. Tohumcu kazanmış. Fideci kazanmış, ziraatçı kazanmış. Muşambacı, damlamacı kazanmış. Komisyoncu kazanmış. Bir ben kaybetmişim” sözleri yoğun girdi gerektiren tohumların kullanımın ve sera teknolojilerinin katkısı ile derinleşen pazar bağımlılığın yarattığı olumsuz koşulların üreticileri daha kırılgan hale getirdiğini gösteriyor. Kadın üretici Ayşe (52/üretici/06.09.2021) ise “Biz tohum şirketlerinin, ilaç şirketlerinin, gübre şirketlerinin işçisiyiz. Onlar kazansın diye çalışıyoruz” diyerek sermayenin üretim alanlarına, üretim sürecini kontrol ederek dahil oluşuna ve üretici ortakçı fark etmeksizin kendine tabi kılışına işaret ediyor. Mahmut (60/üretici/19.11.2019), sermayenin üretim sürecine temellük etmesinde “tohum ve ilaç firmalarını zenginleştirdi, halka pahalı mal sattı” sözleri ile devletin rolünü anlatırken mevcut hükümetin üretici ve sermayeye karşı olan tutum farkını da şöyle yorumluyor: “Kimse tohumcunun altındaki Cherokee Jeep’i sormuyor. Çiftçinin altında 70 model bir traktör, dökük saçık bir pikap, kel kör bir araba... Eee, üç tane araban var diyor. Sen çalış ama hiçbir şeyin olmasın.”

7.3.5. Üretime Dahil Olan Yeni Gruplar

Toprağa dair sahiplik durumlarının değişmesi de üreten kesimler arasında farklılaşmalar meydana getiriyor. Turan (43/üretici/ 21.09.2020) ; avukat, doktor gibi meslek gruplarından kişilerin ve Avrupa’dan dönen gurbetçilerin yahut onların çocuklarının, ilçede yoğun emek gerektirmeyen muz başta olmakla birlikte tropik ürünler yetiştirmek üzere tropik sera, dikey tarım, topraksız kültür yapabilecekleri

tarım arazileri aradıkları ve böylece arazi fiyatlarında ciddi artışlar meydana geldiği belirtiyor. Bir başka deyişle, yeni teknolojileri uygulayabilme potansiyeline sahip sermaye sahibi kesimler arazi fiyatlarında değişimlere sebep oluyorlar.

Öte yandan ilçede hali hazırda üreticilik yapanların yanı sıra öğretmenler ile küçük memuriyetlerde çalışan (sağlık, belediye, kaymakamlık, nüfus, güvenlik kuvvetleri vb.) -az miktar olsa da serası bulunan ya da hiç serası olmayan- kesimler “icar” yoluyla örtü altı üretime dahil oluyorlar. Aktif olarak hizmet sektöründe çalışma hayatlarına devam eden bu kişiler, “icar” tutacak parası olmayan tarım işçilerini “ortakçı” olarak çalıştırıyorlar. İlçe belediyesinde memurluk yapan 33 yaşındaki ziraat mühendisi Hakan (33/memur-üretici/09.03.2021), 5 dekarlık serasının yanı sıra amcasının 6 dekar serasını da icarlayarak üretim yapıyor.

İcarlarla üretim alanlarını ve dolayısıyla da üretim sürecindeki ilişkilerini (alış-satış ve bilgi akışı süreçleri) genişleten üreticiler karşısında daha küçük çaplı üretim yapanlar dezavantajlı konuma düşüyor ve sonraki senelerde seralarını icara verme potansiyelleri artıyor. İlçede sera icarlamaya talep o denli büyük ki sera bulamayanlar boş tarım arazilerine yöneliyor. En az 10 yıllık yapılan kira sözleşmeleri ile sermaye sahibi kiracılar, boş tarım arazileri üzerinde sera inşaatına girişmek pahasına tarımsal üretime dahil olmak istiyorlar. Kendi tarlasına sera yaptırabilecek gücü bulunmayan, icar gelirinin arpa, buğday gibi hububatlardan elde edilen gelirlerden daha yüksek olduğunu düşünen üreticiler de tarlalarını kiraya vermeyi cazip buluyorlar.

SONUÇ

Bu tezde; daima duyduğum, sürekli yinelenen bir sorunun, “tarım sorunun” üzerine düşünmeye çalıştım. Tarım sorununu yalnızca pazar mekanizmaları içinde değil; üretim sürecini, üretime dahil olan emeği, toprağı, tohumu, hava şartlarını, tarımın biyolojik temellerini de göz önünde bulundurarak doğa ve insan arasında bir ayrım gözetmeksizin anlamayı amaçladım. Aktör Ağ Teorisi, hem tarım pratiğinin kendisinin nasıl yapıldığını tasvir etmeyi hem de insan olmayanları, insanlar ile aynı analiz düzlemine oturarak tarım pratiğinde bir aktör olarak incelemeyi ve tarımsal üretimi var eden tüm bileşenlerin hareketini izlemeyi olanaklı kılıyordu. Bu sebeple “tarım sorununa” Aktör Ağ Teorisi ve AAT’nin sunduğu metodolojik yaklaşımla aktörlerin izlerini takip ederek yaklaştım.

2019 yılının ilk aylarında taze meyve sebze fiyatlarındaki artışın ardından yüksek fiyat beklentisi içindeki taze meyve sebze üreticileri ile düşük fiyat talep eden tüketiciler arasında ortaya çıkan fiyat ihtilafı sonrasında üzerine düşünmeye başladığım “tarım sorunu”, Türkiye’de ilk örtü altı üzüm yetiştiriciliğini gerçekleştirmiş üretici bir ailenin kızı, dahası çok küçük yaşlarda yetiştirme sürecine dahil olmuş bir birey olarak benim için konunun bir anlamda da kişisel bir mesele haline gelmesine sebep oluyordu. Çocukluk yıllarımda bir arkadaşımın üretici olan babasının ne isterlerse “önümüzü görelim” diye cevap vermesine çocukluğumuz boyunca gülmüştük. Fakat şimdi; yıllardır bedeni sonsuzca zorlayan, yaz aylarında sıcaklığın 65 dereceye ulaştığı, nemden nefes alınamayan koşullarda çalışan örtü altı tarım üreticilerinin, ortakçıların ve tarım işçilerinin bir türlü önünü göremediğini, aşırı hava olayları (seraların yıkılmasına sebep olan fırtınalar, sera müşambalarına zarar veren dolu yağışları, üretim esnasında ölümlere neden olan ani seller), iklim değişiklikleri (üretim düzenini bozan, üretim düzeninde sürekli değişikliklere sebep olan alışılmadık hava durumları, mevsim kaymaları) üretim hayatları boyunca görmedikleri böcekler ve hastalıklar dolayısıyla daha da endişe ve kaygı içinde olduğunu fark ettikçe bu çalışma benim için kaçınılmaz hale geldi. Bu sebeple tarımsal üretimin nasıl meydana geldiğini ve “tarım sorununun” nasıl oluştuğunu görmek, onu tasvir etmek istedim.

“Tarım sorununa” ve fiyat ihtilafına ilişkin daha geniş bir düşünme alanı elde edebilmek için tarım-gıda ağlarının dönüşümünün incelendiği literatürden faydalanmayı hedefledim. Bu amaç beni Meta Sistemleri Analizini, Küresel Meta Zinciri Analizini, Gıda Rejimi Analizini ve Aktör Ağ Teorisini irdelemeye yöneltti. Örtü altı tarımsal üretimde karşılaşılan belirsizlikleri anlamak için ise Risk Toplumu ve Metabolik Yarıлма yaklaşımlarını ele aldım.

Meta Sistemleri Analizi, Küresel Meta Zincirleri ve Gıda Rejimi Analizi tarımsal üretimi var eden insan olmayan aktörleri eyleyen, dönüştürme, değiştirme, uzlaştırma ve bozma kapasitesi olan hareketli aktörler olarak değil de her türlü etkiye açık sabitler olarak görüyordu. Bu durum ise insan olmayan aktörler üzerinde sınırsızca ve sorumsuzca eyleyebilme gücünün yaratılmasına ve devam ettirilmesine sebep olabilir. Örneğin, tarım topraklarının tuzlanması yalnızca agro kimya sanayinin ürettiği azot zengini gübreleri kullanan üreticilerin hareketinin sonucu olarak görmek yerine gübre uygulaması yapan üreticiler, gübre, toprak, bitki ve su arasında, hepsinin hareketi ile gerçekleşen bir reaksiyon ve değişme olarak görmek, bu aktörlerin hepsinin bu hareketten etkileneceğine de işaret eder. Aktör Ağ Teorisi hem bu etkileşimleri hem de kimin nasıl etkilendiğini gösterebilmektedir.

Böyle bir yaklaşım, insanın doğa üzerindeki eylemini, hatta insan-doğa ayrımını da sorgulamaya olanak sağlamaktadır. Risk Toplumu teorisi, modernizmle birlikte teknolojinin kendini bilgi üretimi üzerinde, bilimi de her şey üzerinde otorite ilan etmesi ile birlikte sorgulanamazlıkla dünyayı karşı karşıya bıraktığı imal edilmiş risk ve belirsizlikleri inceler. Bu durum tarımsal üretimde de kendini göstermektedir. Verimliliği ve hastalık dayanımının yüksel olduğu söylenen hibrit tohumların, gübrelerin, gerekirse pestisitlerin kullanılmasını salık veren modern tarımsal üretim biçimi, tarımsal üretimi var eden tohum, su, bakteriler ve biyoçeşitliliği tehdit etmektedir. Metabolik yarıлма ise bu tehdidin bir başka boyutuna, bilgi yarıłmasına işaret edebilir. Sürekli değişen üretim metotları ile birlikte nasıl üreteceğini bilmeyen -üretimin temel aktörlerinden-üreticiler, ziraat mühendislerine ya da danışmanlara (ki onlar dahi bazı yeni durumlar karşısında uzun süre bilgisiz olabiliyorlar) bağımlı olarak ne kadar zaman üretmeye devam edebilir?

İkinci olarak Meta Sistemleri Analizi, Küresel Meta Zincirleri ve Gıda Rejimi Analizi, küresel-yerel ayrımını sürdürerek, küresele ve yerele aitmiş gibi görünen homojen gruplar yaratırlar. Bu durum ise küresel tarafından her hareketi önceden bilinebilen ve

yönlendirilebilen yereller doğurabilir. Yahut küreselin egemenliğinden ancak kitle halinde kurtulabilecek insanlara işaret edildiğinde hem insan olamayanların hem de tek tek insanların dönüştürebilme kapasitesini göz ardı edebilir. Bir diğer nokta ise bu durumda bir grubun içindeki önemli farklılıkların gölgede kalabileceği ile ilgilidir.

Üçüncü olarak Küresel Meta Zincirleri ve Gıda Rejimi Analizi, devletleri, şirketleri, organizasyonları tüzel kişilikler olarak ele aldığında yüz­süz varlıkların ortaya çıkması, bu tüzel kişiliklerin bedenleşmesidir. Agro kimya sanayinin tohum, ilaç ve gübreleri vasıtası ile üreticilerin üretim elemanlarını elinden aldığını ve sömürdüğünü söylemek bize nasıl bir düşünme alanı açar? Ya da özel tarım gıda yönetim pratikleri, standart ya da organik ürün yönetmeliklerinin süpermarketlerce üreticilere dayatılmasından ne çıkarmalıyız? Bir agro kimya şirketi, onun adına konuşanlardan, bilimsel çalışma yapan bilim insanlarından, üniversitelerden, laboratuvarlardan, bitki, tohum, bakteri, böcek, virüs, fon, lobi faaliyeti gibi pek çok başka aktörden oluşmakta ve bu aktörlerin uzlaşması ile devam etmektedir. Benzer şekilde bir süpermarket de reyonlardan, tüketicilerin taleplerini şekillendirmeye yönelik planlamalardan, reklamcılardan, tedarikçilerden, temsilcilerden, politika yapım süreçlerini etkileme çabası içindeki yöneticilerden oluşabilir. Süpermarketi açmak onu oluşturan aktörlerin nasıl uzlaşmaya vardığını ve tarımsal üretim ağına kendisi ile birlikte uzlaştığı bu aktörleri nasıl dahil ettiği görüldüğünde üreticiler üzerinde yarattığı baskı noktaları daha iyi anlaşılabilir, üreticilerin kendi lehlerine ağı dahil edebilecekleri aktörler ve alternatifler sunulabilecektir. Sonuçta Aktör Ağ Teorisi ve teorinin sunduğu metodolojik yaklaşım bu teorilerin kapattığı alanları açarak tarımsal üretimin nasıl yapılmakta olduğunu tasvir ederken tarımsal üretimdeki sorunlar, belirsizlikler ve riskler de kendini gösterebilir. Bu sebeple, aktör ağların izlerini takip eden tez çalışmam, üretimin karar alma sürecinden başlayarak 3.,4.,5.,6., ve 7. bölüm boyunca aktörler arasındaki ilişkileri incelemektedir.

Tezin, örtü altı tarımsal üretim sürecine başlamadan önce karar alma aşamasını ve stratejik hamleleri incelediğim 3. Bölümünde, “neyin, ne kadar ve ne zaman yetiştirileceğine yönelik karar alınırken insanların birbirleri ve insan olmayan aktörlerle kurdukları ilişkilerin bu süreci nasıl şekillendirdiği ortaya çıkıyor. Bitki çeşitlerinin kendi fiziksel koşullarından kaynaklanan durumlar (yetiştirme koşulları, ürün verme süreleri, hastalıklara-soğuğa-zararlı organizmalara dayanımları, besin ihtiyaçları/gübre) neyin yetiştirileceğine karar verilmesinde etkin rol oynuyor.

Üreticilerin fiyatlara ilişkin öngörülerinin ve stratejilerinin belirlenmesinde bilginin ne denli önemli hale geldiği görülüyor. Bilgi bir aktör olarak ilişkilere dahil olup insanların birbirleri (üreticiler-üreticiler / üreticiler-ekstracılar / üreticiler-fide şirketi çalışanları / ekstracılar-küresel tohum şirketleri) ve insan olmayanlar (üreticiler-ürünler/ seçilen ürün-seçilen ürün ile beslenen mikroorganizma) arasındaki ilişkilerini uzlaşmaya getiriyor ya da bozuyor. Tarımsal üretim ağında yeni zayıflar ve yeni güçlüler yaratırken kendisi de etrafında olmak istenen bir aktör olarak güç kazanıyor.

Tezin 4. Bölümündeki veriler ise tarımsal üretim ağının başat insan olmayan aktörlerinin ağlardaki hareketlerine ilişkin. En temel aktörlerden biri olan tohumun modern tarım ve “Yeşil Devrim” marifetiyle geçirdiği dönüşüm sonrası ağa kendisi ile birlikte dahil ederek güç kazandığı gübre ve pestisitlerin üreticiler, tüketiciler, böcekler, toprak, yeraltı suları ve atmosfer ile kurduğu ilişki ortaya çıkıyor. Doğal koşullara bağlı olan tarımsal üretimde bu koşullardaki değişimler dolayısıyla ortaya çıkan belirsizlikleri önlemek adına ağa dahil edilen (*enrolment*) hibrit tohumlar, gübreler ve pestisitler; üretim ağında, toprakların tuzlanması, artan sera gazı emisyonu (gübre yapım ve kullanım aşamalarına bağlı olarak) ile değişen iklimler, yeni ve baskılanamayan böcek popülasyonları ve üreticilerde kronik hastalıkları da beraberinde getiriyorlar. Üretimi belirsizleştiren ve riske atan bu yeni aktörlere karşı ise toprak ph düzenleyiciler ve daha çok pestisit ve yeni gübreler ağa dahil oluyor. Bu süreç ağdaki üreticilerin endişe ve kaygı seviyesini arttırırken, onları artık üretim ağındaki aktörlere karşı yabancı hale getirir. Üreticiler; iklim değişikliklerine adepte olamamakta, her sene değişen tohum çeşitlerinin ihtiyaçlarını tam olarak tespit edememekte, senelerdir bildikleri topraklara istemeden zarar vermekte, ürünlere zarar veren böceklerle nasıl baş edeceklerini bilememektedir. Sonuçta belirsizlikleri kaldıracağı öngörülen aktörler, yan etkileri – bir başka deyişle farklı bir eylemleri sonucunda kazandıkları farklı bir tercümeleri (*translation*) ile yeni ve daha büyük bir belirsizlikler kümesini de ağa katmış gibi görünmektedir. Bu durum ise ağın kendi varlığını tehdit etmeye başlayabilir.

5. Bölümdeki bulgular, tarımsal üretim ağına dahil olan yeni insan olmayan aktörlerin insanlar arasındaki ilişkiyi nasıl dönüştürdüğüne ilişkindir. Riskleri ve belirsizlikleri önleme ve kontrol ve planlama sağlama vurgusu, üreticilerin tohum çimlendirme-ve fide yapma pratiklerini de terk etmelerine sebebiyet vermiştir. Üreticiler ve fide şirketlerini bir araya getiren fideler, hareketli aktörler gibi davranıp kendilerinden

beklenildiği şekilde sabit standartları sağlamayı reddettiklerinde bu kesimler arasında sorunlar başlamaktadır. Üreticiler, fidecileri ve tohumcuları, fideciler üreticileri ve tohumcuları suçlar. Sonuçta modern ve teknolojik üretim koşullarından ve bilimsel bilgiden en uzak görünen üreticiler, karşılaşılan sorunların yükü altında yalnız kalmaktadır. Bir diğer nokta ise üreticilerin üretme bilgisinin, ziraat mühendisleri ve danışmanların ağına girmesi ile üretim ağından tecrit edilmesidir. Yahut üreticiler ve üretme bilgisi arasında bir yarılma meydana gelmiş gibidir. Üreticiler bu yeni üretim bilgisine ulaşmakta sınırlı erişime sahiptir/tam erişim için ödeme yapmak zorundadır. Değişen üretim koşulları belirsizlikleri ve riskleri ortadan kaldırmamış, aksine daha derin belirsizlikleri ve riskleri kendisi imal etmiştir. Tarımsal dönüşümler, önünü göremeyen üreticileri daha da miyop hale getirmiştir.

6. Bölümde ise ürünleri tüketicilere ulaştıran kanallar tasvir edilir. Bu bölümdeki veriler, üretim sürecinde ortaya çıkan belirsizliklerin, tarımsal süreçlerin farklı evrelerinde başka belirsizliklerle karşılıklı olarak birbirini beslediğini gösterir. Örneğin, fiyat belirsizlikleri üreticileri hiç bilmedikleri ürünleri yetiştirmeye itebilir. Zira fiyatlar, maliyetlere göre değil de günlük oluşan taze meyve sebze borsasına göre belirlendiğinden üreticiler için zarar etme ihtimali her zaman vardır ve çoğu zaman bu ihtimal yüksektir. Üreticiler zaman zaman zarar ettiklerinde, üretime tek başlarına yeniden başlama kabiliyetinden yoksun olurlar. Pek çok üretici, girdi yoğun bu üretime komisyonculara borçlanarak devam etmektedir. Amartya Sen, 2007 yılında UNPD için gerçekleştirdiği konuşmada; yoksulluğun, gelir azlığı ve gelir yetersizliğinden değil, gelir elde etme kapasitesine sahip olamama/ yapamama/devam ettirememesi halinden kaynaklandığını söyler (2007: 1). Komisyoncuların verdiği borçların ya da banka kredilerinin yokluğunda, yani sahip oldukları topraklarının garantörlüğünün olmadığı durumda, üreticiler yoksuldur. Üstelik, tarımsal üretim pratiklerinin geldiği noktada her sene bir yenisi çıkan hastalıklar, böcekler ve iklim koşulları da üretim yapma kabiliyetini sınırlandırmakta, bir bakıma üreticileri yoksulluğa itmektedir. Bir başka deyişle bir yandan belirsiz piyasalar diğer yandan belirsiz üretim koşulları tarımsal üretim ağına kaygı düzeyini arttırmaktadır.

Bu bölümde hem üreticiler hem de tüketiciler için geliştirilen politikalara da değinilmiştir. Bunlardan başlıcası hükümetin üreticilere kendisi ile yapmasını teklif ettiği sözleşmeli üretimdir. Amacı ara bedelleri düşürüp aracılardan karlarını hem üreticiyi koruyarak hem de tüketiciye daha uygun ürün sağlayarak halka yansıtmaktır.

Üreticiler ise bu sözleşmeli üretim biçimini, sınırlı tonaj ve sabit fiyat koşulları ile kimseye yarar sağlamayacak, enflasyonu dengelemeye yönelik bir adım olarak görmektedir. Gıda ve tarımsal üretim, enflasyon rakamlarından çok daha fazlasını, yaşamın devamını ifade eder. Fakat, her ikisi de enflasyon oranlarına indirgenmektedir. Üretim sürecinde ortaya çıkan belirsizlikler, bu belirsizliklerin derinleşip genişleyerek bütün tarımsal üretimi ve ardından da gıda arzını/gıda güvenliğini tehdit etmesi enflasyonun gölgesinde kalır.

7. Bölümde yer alan veriler örtü altı tarımsal üretim ağındaki emeğin hareketlerini gösterir. İronik bir biçimde; tarımsal üretimde varlığını sürdürebilmek için üreticiler, üretimlerini büyütebildikleri kadar büyümeye çalışmaktadır. Bu ise belirsizliğin genişletilmesidir. Öte yandan, emek yoğun örtü altı üretim alanı büyüdükçe, üreticiler kendi başlarına yetiştiremez hale gelirler. Bu durumda ağa yeni emek güçleri dahil olur: ortakçılar ve yevmiyeciler. Tüm aile bireyleri ile çalışan ortakçı ailelerin sene sonundaki gelirleri ailenin yalnızca bir üyesinin alacağı asgari ücrete denktir. Üstelik riskli koşullarda çalışmalarına rağmen, sağlık sigortası da söz konusu değildir. Düşük gelirlere; üretim esnasında hiç söz sahibi olamama, baskı görme, özgür ve eşit bir çalışma ortamının olmaması da eşlik eder. Sen, yoksulluğun gelir ile ölçülmemesi gerektiğinin altını çizers. Yoksulluk; minimal olarak kabul edilebilir, özgür ve refah bir hayat yaşayabilme yetisine sahip olamamaktır. Hayat kalitesi ve psikolojik tatmin de iyi bir hayat yaşamamanın kriteridir (2007: 2-3). Ortakçı ailelerin yaşamları ise refah bir yaşamdan oldukça uzaktır. Fakat, bugün çoğunluğu Suriyeden gelmiş bu ailelerin, çalışabilecekleri başka bir sektör bulunmamaktadır. Yani emek piyasasının koşullarını kötüleştiren Suriyeli mülteci aileler değildir. Koşullar zaten kötüdür, onlar sadece bu koşulları kabul etmek zorunda kalırlar.

Üretici ailelerin genç kuşaklarından seralarda aktif olarak çalışanların olmaması ve karar alma süreçlerinde üreticilerin stratejik davranma çabaları ise, üreticilerin de üretim sürecine ve pratiklerine koşut olarak değişmeye çalıştıklarının göstergesidir. Üreticiler artık birer girişimci gibi davranma eğilimindedir. Üretim pratiklerinde yer almak yerine üretim ve satış planlaması yaparlar. Üreticilerin birer girişimci gibi davranma eğilimi ise rekabete sebep olmaktadır. Birbirini sürekli gözetlemeleri ve birbirlerini yakından tanıyor olmaları, rekabeti hem daha çetin bir hale getirmekte hem de duygusal boyuta taşımaktadır. Üretimden kaynaklanan (genellikle bilgi alışverişi dolayısıyla) kırgınlıklar ve kızgınlıklar; dayanışma ağlarına ve yerel kültürel değerlere

zarar vermektedir. Dayanışma, risklerin paylaşılarak etkilerinin azalmasına yardımcı olur. Dayanışma ilişkilerinin, “kültürel kurumların koruyuculuğunun” (Polanyi, 2017: 120) ortadan kalkması, belirsizlikler karşısında üreticileri daha savunmasız ve yalnız hale getirmektedir.

Polanyi, “Toprak insan yaşamının dengesini sağlar; insanın yerleşim yeridir; fiziksel güvencesinin ön koşuludur; manzara ve mevsimlerdir” der (2017: 249). Piyasa süreçleri toprağı başka bir şey haline getirmeye zorlamış ve bunu bilimin şaşmaz ve kesin retoriğini kullanarak yapmıştır. Fakat, Pandoranın Kutusu açılmıştır ve doğa, toprak, su, böcekler yalan söylemez. Bu haliyle tarımsal üretim ağındaki aktörlerin eylemleri ağın ve kendilerinin fiziksel ve çevresel varoluş koşullarını imha etme riski taşımaktadır. Öte yandan değişen tarım pratikleri hem üreticiler hem de tüketiciler için sürdürülemez ve belirsiz ekonomik ve toplumsal durumlar yaratmaktadır. Üreticiler maliyetlerini karşılayamayacakları, borçlarını kapatamayacakları için kaygılanırken büyük şehirlerdeki binlerce tüketici için gıdaya erişim her geçen gün ciddi bir soruna dönüşmektedir. Bir başka deyişle, tarımsal üretim ağındaki belirsizlikler insanın da varoluş koşullarını ve temellerini riske atmaktadır. Amacım, Latour’un Batılılara özgü olduğunu söylediği bir küstahlıkla kriz çağrısı yapmak değil:

...umutsuzlukla ve kendilerini cezalandırarak inanırlar. Kendi yazgıları ile kendilerini korkutmayı severler. Barbarları Yunanlılarla, Merkezi Çevreyle karşılaştırmak, Tanrının Ölümünü ya da İnsanın Ölümünü, Avrupa’nın Krisisi’ni, emperyalizmi, kuralsızlığı ya da artık ölümlü olduğunu bildiğimiz uygarlıkların sonunu kutlamak söz konusu olduğunda sesleri titrer. Yalnızca ötekilerden değil kendi geçmişimizden de bu kadar farklı olmaktan neden böylesine zevk alıyoruz? Yeterince usta olan hangi psikolog sürekli kriz halinde olma ve tarihi bitirmeye dair bu marazi zevki açıklayacaktır (2008: 143).

Bir krizden zevk almak, eskiye dair romantik hülyalara dalmak ya da bilimin süslediği geleceğin aydınlık şafağına övgüler yağdırmak bize bir hakikat sunmayacak. İnsan olarak, doğanın bir parçası olduğumuzu kabul edip yaşadığımız toplum ve çevrenin koşullarını gözетerek, ‘kendi varoluş koşullarını tahrip etmeyen bir tarım nasıl yapılır?’ sorusuna cevap aramalıyız. Doğa ve insanı ayırıp birincisi üzerinde yekûn ve sorumsuz bir eyleme hakkı iddia etmeden, onu kontrol edilebilir ve planlanabilir bir sabit olarak görmeden bilime ve bilimsel süreçlere güvenerek bir tarımsal üretim ağını nasıl kurarız? Bu tezin, bu soruya verilecek cevap için bir başlangıç olduğuna inanıyorum.

KAYNAKÇA

- Ağaçayak, T. ve Öztürk, L. (2017). “Türkiye’de Tarım Sektöründen Kaynaklanan Sera Gazı Emisyonlarının Azaltılmasına Yönelik Stratejiler.” *İstanbul Politikalar Merkezi*, s. 1-16.
- Akçalı Avcı, A. (2015). “Karanlık Sokağı Aydınlatan Enstitü: Aksu Köy Enstitüsü.” *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 10, 2015, 5, s. 27-56.
- Akner, M.E. (2020). “The Problem of Environmental Pollution in the Mediterranean Sea Along the Coast of Turkey.” *Journal of Engineering Studies and Research*, Vol. 26, 2020, 2, s. 7-14.
- Akrich, M ve Latour, B. (1992). “A Summary of a Convenient Vocabulary for the Semiotics of Human and Nonhuman Assemblies.” *Shaping Thecnology, Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, s. 259-264.
- Albrecht, W. (1938). “Loss of soil organic matter and its restoration.” *Soils and Men: USDA Yearbook of agriculture*, Washington, DC: U.S. Department of Agriculture, 1938, s. 347–60.
- Arsel, M. (2005). “Reflexive Developmentalism? Toward an Environmental Critique of Modernization.” *Environmentalism in Turkey: Between democracy and development*. s. 15-35.
- Aydın, Z. (2018). *Çağdaş Tarım Sorunu*. İmge Yayınları.
- Aysu, A. (2015). *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*. Metis Yayınları.
- Ayvazoğlu, A.Ş., Kunuroğlu, F. ve Yağmur, K. (2021). “Psychological and socio-cultural adaptation of Syrian refugees in Turkey.” *International Journal of Intercultural Relations*, Vol. 80, 2021, s. 99–111.
- Bair, J. (2005). “Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward.” *Competition and Change*, Vol. 9, 2005, 2, s. 153-180.
- BAKA (2020). “Bölgesel Kalkınma Dinamikleri: Antalya Modeli ve 2032 Senaryoları Projesi.”
- BATEM 2015 TOHUM RAPORU.

- Beck, U. (1992). "From Industrial Society to the Risk Society: Questions of Survival, Social Structure and Ecological Enlightenment." *Theory, Culture & Society*. Vol. 9, 1992, s. 97-123.
- Beck, U. (1994). *Reflexive Modernization*. Cambridge Polity Press.
- Beck, U. (1999). *Siyasallığın İcadı*. İletişim Yayınları.
- Beck, U. (2006). "Living in the World Risk Society: A Hobhouse Memorial Public Lecture given on Wednesday 15 February 2006 at the London School of Economics." *Economy and Society*, Vol. 53, 2006, 3, s. 329-345.
- Beck, U. (2009). "World Risk Society and Manufactured Uncertainties." *Florance*, Vol. 1, 2009, 2, s. 291-299.
- Beck, U. (2011). *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. İthaki Yayınları.
- Becker, H. S. (2007). *Sosyal Bilimcinin Yazma Çilesi: Yazımın Sosyal Organizasyonu Kuramı*. Heretik Yayınları.
- Becker, H.S. (2017). *Peki Ya Mozart? Peki Ya Cinayet Vakalar Üzerinden Akıl Yürütmek*. Heretik Yayınları.
- Bernstein, H. (2020). "Unpacking authoritarian populism and the rural politics: some comments on ERPI.", *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 47, 2020, 7, s. 1526-1542.
- Bignebat, C., Lemeilleur, S., ve Koç, A. (2009). "Linking small producers to markets? The role of intermediaries on the fresh fruit and vegetable market in Turkey." *Recovering Market Programme*.
- Boratav, K. (1981). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. Birikim Yayınları.
- Borras, S.M., Edelman, M., ve Kay, C. (2008). "Traditional Agrarian Movements: Origins and Politics, Campaigns and Impact." *Journal of Agrarian Change*, Vol. 8, 2008, 2-3, s. 169-204.
- Burch, D. ve Lawrence, G. (2005). "Supermarket Own Brands, Supply Chains and the Transfromation of Agri-food System." *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol. 13, 2005, 1.
- Burch, D. ve Lawrence, G. (2009). "Towards a third food regime: behind the transformation." *Agric Hum Values*, Vol. 26, 2009, s. 267-279.
- Busch, L. ve Juska, A. (1997). "Beyond Political Economy: Actor Networks and the Globalization of Agriculture." *Review of International Political Economy*, Vol. 4, 1997, 4, s. 688-708.

- Callon M. (1987). "Society in the Making: The Study of Technology as a Tool for Sociological Analysis." *The Social Construction of Technological Systems*, s. 83-103.
- Cochrane, W.W. (1993). *The Development of American Agriculture: A Historical Analysis*. The University of Minnesota Press.
- Coe, N.M., Dicken, P., Hess, M. (2008). "Introduction: Global Production Networks - Debates and Challenges." *Journal of Economic Geography*, Vol. 8. 2008, s. 267-269.
- Çetin, S., ve Kahya, A. (2017). "Kırda Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri: Aksu ve Gönen Örnekleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi (1)." *METU.JFA*, Vol. 34, 2017, 1, s. 133-162.
- Çuhacı, A. (2007). "Ulrich Beck'in Risk Toplumu Kuramı." *Sosyoloji Dergisi*, Vol. 14, 2007, 3, s. 129-157.
- Değirmenci, S. (2021). *Türkiye'de Tarım Kapitalistleşirken: Talepler ve Yasalar*. Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Demant, J. ve Ravn, S. (2020). "Actor-Network Theory and Qualitative Interviews." *Qualitative Analysis: Eight Approaches for the Social Science*, Jarvinen, M. Ve Mik-Meyer, N., SAGE, s. 345-365.
- Demir, İ., Balkaya, A., Yılmaz, K., Onus, A.N., Uyanık, M., Kaycıoğlu, M. ve Bozkurt, M. (2010). "Sebzelerde Tohumluk ve Fide Üretimi." TMMOB Ziraat Müh. Odası VII. Türkiye Ziraat Müh. Teknik Kongresi, Ankara, 8778.
- Dicken, P. (1995). "Review: How the World Works." *Review of International Political Economy*, Vol. 2. 1995, 1, s. 196-204.
- Dixon, J. (1999). "A Cultural Economy Model for Studying Food System." *Agriculture and Human Values*, Vol. 16. 1999, s. 151-160.
- Dixon, J. (2003). "Authority, Power and Value in Contemporary Industrial Food Systems." *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, V. 11. 2003, 1, s. 31-40.
- Duncan, C.A.M. (1996). *The Centrality of Agriculture: Between Humankind and the Rest of Nature*. McGill-Queen's University Press.
- Eizenberg, E ve Jabareen, Y. (2017). "Social Sustainability: A New Conceptual Framework." *Sustainability*, Vol. 68, 2017, 9, s. 1-16.
- Erarslan, F., İnal, A., Güneş, A., Erdal, İ. ve Çoşkan, A. (2010). "Türkiye'de Kimyasal Gübre Üretim ve Tüketim Durumu, Sorunlar, Çözüm Önerileri ve Yenilikler." s. 1-20.

- Fidan, H. ve Sarıkaya, P. (2020). "Tomato Brown Rugose Fruit Virus." *Akdeniz Üniversitesi Tohumculuk ve Biyoteknoloji Araştırma Uygulama Merkezi (ATOM) Yayınları*.
- Friedland, W.H. (1984). "Commodity systems analysis: an approach to the sociology of agriculture." *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 1, s. 221-236.
- Friedland, W.H. (1994). "The Global Fresh Fruit and Vegetable System: An Industrial Organization Analysis." *The Global Restructuring of Agrifood System*. 173-188.
- Friedland, W.H. (2001). "Reprise on Commodity System Methodology." *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol. 9, 2001, 1, s. 82-103.
- Friedmann, H ve McMichael P. (1989). "Agriculture and the state system." *Sociologia Ruralis*, Vol. 29, s. 93-117.
- Friedmann, H. (2005). "Feeding the Empire: The Pathologies of Globalized Agriculture." *The Empire Loaded: Socialist Register*, s. 124-143.
- Friedmann, H. (2016). "Commentary: Food Regime Analysis and Agrarian Questions: Widening the Conversation." *Journal of Peasant Studies*, s. 671-692.
- Gale, U., Tüzel, Y. ve Öztekin G.B. (2014). "Antalya'nın Kepez ilçesinde geleneksel sera üretiminin özellikleri." *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 1, 2014, s. 68-77.
- Galt, R.E. (2012). "From Homo *economicus* to Complex Subjectivities: Reconceptualizing Farmers as Pesticide Users." *Antipode*, Vol. 45, 2012, 2, s. 336-356.
- Gereffi, G. (1994). "The Organization of Buyer Driven Commodity Chains: How U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks." *Commodity Chains and Global Capitalism*, Gereffi, G. ve Korzeniewicz, M., s. 95-122.
- Gereffi, G. ve Korzeniewicz, M. (1994). *Commodity Chains and Global Capitalism*. Greenwood Publishing Group.
- Guthman, J. (2008). "Neoliberalism and the making of food politics in California." *Geoforum*, Vol. 39, 2008, s. 1171-1183.
- Guthman, J. (2016). "Life itself under contract: rent-seeking and biopolitical devolution through partnerships in California's strawberry industry." *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 44, 2016, 1, s.100-117.

- Gruda, N., Bisbis, M. ve Tanny, J. (2019). "Impacts of protected vegetable cultivation on climate change and adaptation strategies for cleaner production - A review." *Journal of Cleaner Production*, Vol. 225, s.324-339.
- Goodman, D. ve Redclift, M. (1991). *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*. Routledge.
- Goodman, D. (1999). "Agro-Food Studies in the 'Age of Ecology': Nature, Corporeality, Bio-Politics." *European Society for Rural Sociology*, Vol. 39, 1999, 1, s. 17-38.
- Hamilton, S. (2009). "Analyzing Commodity Chains: Linkages or Restraints?" *Food Chains: From Farmyard to Shopping Card.*, Belasco, W ve Horowitz, R., s.16-
- Harman, G. (2009). *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. re.press.
- Hopkins, T ve Wallerstein, I. (1977). "Patterns of Development of the Modern World System." *Review: a journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations*, Vol. 1.1977, 2, s. 111-145.
- Hopkins, T ve Wallerstein, I. (1986). "Commodity Chains in the Word Economy Prior to 1800." *Review: a journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations*, Vol. 10. 1986, 1, s. 157-170.
- Ingram, M. (2007). "Biology and Beyond: The Science of 'Back to Nature' Farming in United States." *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 97, 2007, 2, s. 298–312.
- İslamoğlu, H. (2017). "The Politics of Agricultural Production in Turkey." *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment Under Erdoğan IB*. Tauris.
- Jones, O. ve Cloke, P. (2008). "Non-Human Agencies: Trees in Place and Time." *Material Agency*, Malafourisand, L. ve Knappett, C. New York: Springer, s. 79-120.
- Kaçar, G. (2017). *Antalya Aksu-Altınova Bölgesinde Yeraltı Suyu Kirlilik Durumunun İncelenmesi*. Akdeniz Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Çevre Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Kautsky, K. (1988). *The Agrarian Question*. London: Zwan Press.
- Kavak, S. (2016). "Syrian refugees in seasonal agricultural work: a case of adverse incorporation in Turkey." *New Perspectives on Turkey*, Vol.54, s. 33-53.
- Kayaoğlu, A., Mencütek, Z.Ş. ve Erdoğan, M.M. (2021). "Return Aspirations of Syrian Refugees in Turkey." *Journal of Immigrant & Refugee Studies*.

- Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2014). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*. İletişim Yayınları.
- Kingsbury, N. (2009). *Hybrid: The History and Science of Plant Breeding*. The University of Chicago Press.
- Kloppenborg, J.R., (2004). *First the Seed: The Political Economy of Plant Biotechnology*. The University of Wisconsin Press.
- Koca, B.T. (2016). “Syrian refugees in Turkey: from “guests” to “enemies”?” *New Perspectives on Turkey*, Vol. 54, s. 55-75.
- Koç, Y. (1984). “Türkiye’de 1974-1980 Döneminde Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinde İşçi-İşveren İlişkileri.” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı II Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil’in Anısına Armağan’dan Ayıbasım*.
- Latour, B. (1987). *Science in Action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press.
- Latour, B. (1988). *The Pasteurization of France*. Harvard University Press.
- Latour, B. (1993). “Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts.” *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, s. 225-258.
- Latour, B. (1999). *Pandora’s Hope: Essay on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press.
- Latour, B. (2003). “Is Re-modernization Occurring: And if so, how to prove it? A Commentary on Ulrich Beck.” *Theory, Culture & Society*, Vol. 20, 2003, s. 35-48.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford University Press.
- Latour, B. (2008). *Biz Hiç Modern Olmadık*. Norgunk.
- Law, J. (2009). “Actor Network Theory and Material Semiotics.” *The New Blackwell Companion to Social Theory*, s. 141-158.
- Lawrence, G. ve Valacy, F. (1994). “Agricultural Change in the Semiperiphery: The Murray Darling Basin, Australia.” *The Global Restructuring of Agri-food Systems*. Cornell University Press, s. 76-104.
- Leblebici, Ö. (2010). “Küresel Değer Zincirleri ve İyi Tarım Uygulamaları.” *Memleket Siyaset Yönetim*. Vol. 70. 2010, s. 37-63.

- Lee, J. ve Gereffi, G. ve Beauvais, J. (2012). "Global value chains and agrifood standards: Challenges and possibilities for smallholders in developing countries." *Proceeding National Academy of Science of United States of America*. Vol. 109. 2012, 31, s.12326-12331.
- Lockie, S. Ve Kitto, S.C. (2000). "Beyond The Farm Gate: Production-Consumption Networks and Agri-Food Research." *Sociologia Ruralis*, Vol. 40, 2000, s. 3-19.
- Marx, K. (1987). *Economic Manuscripts of 1857-58 (the Grundrisse, conclusion. Collected Works)*, Vol. 29, New York, International Publisher.
- Mencet, N. (2011). "Serada Domates Üretim Sistemlerinin Karşılaştırmalı Ekolojik, Ekonomik ve Politika Analizi: Antalya İli Örneği." *Doktora tezi: Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı*.
- McMichael, P. (1995) "Review of Commodity Chains and Global Capitalism." *Contemporary Sociology*. Vol. 24. 1995, 3, s. 348-34.
- McMichael, P. (1997). "Rethinking globalization: the agrarian question revisited." *Review of International Political Economy*, s. 630-662.
- McMichael, P. (2005). "Global Development and the Corporate Food Regime." *New Directions in the Sociology of Global Development*, s. 269-303.
- Nizam, D. ve Yenal, Z. (2020). "Seed politics in Turkey: the awakening of a landrace wheat and its prospects." *The Journal of Peasant Studies*. Vol. 47, s. 741-766.
- Oladokun, J. O., Halabi, M. H., Barua, P., ve Nath, P. D. (2019). "Tomato brown rugose fruit disease: current distribution, knowledge and future prospects." *Plant Pathology*, Vol. 68, 2019, 9, s.1579-1586.
- Özalp, B. ve Önal, N.E. (2021). "Geçmişten Günümüze Değer Zinciri Analizi Tartışmalarının Politik Ekonomisi," *Beykoz Akademi Dergisi*. Vol. 9. 2021, 2, s. 16-29.
- Özüdoğru, H. (2003). "Türkiye’de Pamuk Pazarlamasında Kooperatiflerin Rolü." 65-70, Özüdoğru, T. ve Ertürk, Y.E. (der), *Türkiye VI. Pamuk, Tekstil ve Konfeksiyon Sempozyumu Bildirileri 24-25 Nisan 2003, Antalya*, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü.
- Polanyi, K. (2017). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. İletişim Yayınları.
- Potting, R.P.J. (2013). "Pest risk analysis Tuta absoluta, tomato leaf miner moth." *Plant Protection Service of The Netherlands, Ministry of Economic Affairs, Agriculture and Innovation*.

- Raynolds, L.T. (1999). "Institutionalizing Flexibility: A Comparative Analysis of Fordist and Post-Fordist Models of Third World Agro-Export Production." *Commodity Chains and Global Capitalism*, s. 143-163.
- Reich, R. (2015). *Saving Capitalism: For the Many, Not the Few*. Aftershock.
- Savci, S. (2012). "An agricultural pollutant: chemical fertilizer." *International Journal of Environmental Science and Development*, Vol.3, 2012.
- Schneider, M. ve McMichael, P. (2009) "A food regime genealogy." *Journal of Peasant Studies*, Vol. 39, 2009, 1, s. 139-169.
- Serttaş, A., Ayaz, T., Yurdakul, S., Doğan, G., Gökteş, R.K. VE Civan, M. (2021). "Sera Zirai Toprağında Toplam Pestisit Seviyeleri ve Sera Özellikleri ile Pestisit Seviyeleri Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi." *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, Vol. 9, 2021, 3, s. 900-909.
- Sharma, H.C. (2014). "Climate Change Effects on Insects: Implications for Crop Protection and Food Security." *Journal of Crop Improvement*, Vol. 28, 2014, 2.
- Sönmez, İ. ve Kaplan, M. (2007). "Antalya Demre Yöresinde Domates Yetiştirilen Sera Topraklarının Bazı Verimlilik Özelliklerinin Değerlendirilmesi." *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Vol, 20, 2007, 1, s. 29-35.
- Straten, M., Potting, R. ve Linden, A. (2011). "Introduction of the tomato leafminer *Tuta absoluta* into Europe." *PROC. NETH. ENTOMOL. SOC. MEET.*, Vol. 21, 2011, s. 23-30.
- Tucker, R. (2004). *Philosophy and Myth in Karl Marx*. Routledge.
- Şık, B. (2019). "Soframızdaki Tehlike Pestisit", GREENPEACE.
- TİGEM 2016 TOHUMCULUK SEKTÖR RAPORU
- TİGEM 2020 TOHUMCULUK SEKTÖR RAPORU
- TURKTOB (2020) KAVRAMLAR VE VERİLERLE TOHUMCULUK SEKTÖRÜ
- Ümit, D., Kula, N. ve Uğurlu, B. (2001) "Tarımda Yapay Zekâ Kullanımına Yönelik Destek Model Önerisi: Domates Zararlısı Örneği." *ÇOMÜ LJAR*, Vol. 2, 2001, 4, s. 91-108.
- Vallance, S., Perkins, H.C. ve Dixon, J.E. (2011). "What is social sustainability? A clarification concepts." *Geoforum*, Vol. 42, 2011, s. 324-248.
- Wald, N. (2015). "Towards Utopias of Prefigurative Politics and Food Sovereignty: Experience of Politicised Peasant Food Production." *Food Utopias: Reimagining Citizenship, Ethics and Community*, s. 107-125.

- Wacquant, L. (2012). *Ruh ve Beden: Acemi Bir Boksörün Defteri*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Whatmore, S. ve Lorraine, T. (2008). “Nourishing Networks: Alternative Geographies of Food.” *Reading Economic Geography*. s. 235-248.
- Yağcı, A. (2018). “Policy Knowledge, Collective Action and Anvocacy Coalitions: Regulating GMOs in Turkey.” *Journal of European Public Policy*, Vol. 26, 2018, 6, s. 927-945.
- Yıldırım, A.İ. (2020). *Üretim Tüket: İktisat, Siyaset, Rant Kısılacında Tarım*. Sia.
- Yılmaz, S. ve Yılmaz, I. (2010). “Evaluation of the wholesale market system for fresh fruits and vegetables in Turkey: a case study from Antalya Metropolitan Municipality.” *New Zealand Journal of Crop and Horticultural Science*, Vol. 36, 2010, 2, s.85-95.
- Zeybek, S. O. (2016). “Ekolojinin Politikası Yeni Sınırlar Yeni Aktörler.” *Toplum ve Bilim*, s. 7-25.

EKLER

EK A1: Üretim Bölgesindeki Yol Kenarında Yer Alan Bir Tohum Tanıtım Tabelası, Alım Deposu ve Zirai Bayi

EK A2: Alçak, Orta ve Yeni Yüksek Seralar

(Eski tip alçak sera ve yeni yüksek tropik sera)

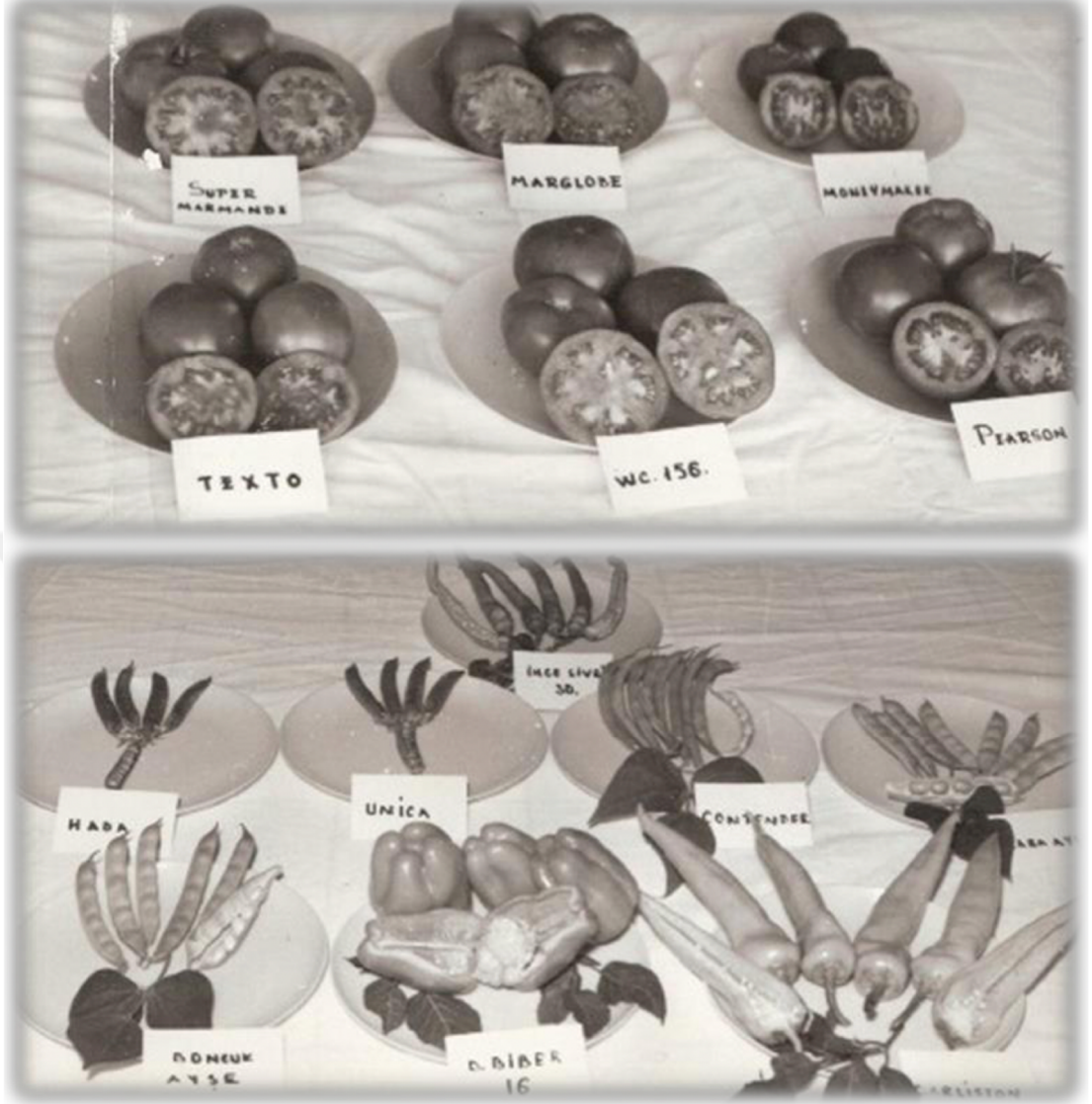

(Bir tropik muz serasının içerisi)

(Bölgede genellikle mevcut olan sera tipi)

EK A3: Batem Tohum Islah Çalışmaları

(BATEM Tarihçe, 1965 Yılı Sebzeçilik İstasyonu Çalışmaları)

EK A4: Ahşap Konstrüksiyonlu İlk Seralar

(BATEM, Tarihçe)

(BATEM, Tarihçe)

EK A5: 1970’li Yıllarda İnşa Edilmeye Başlanan Cam Seralar

EK A6: Bitki Atıkları

ÖZGEÇMİŞ

Antalya Anadolu Lisesi'nden mezun oldu. Boğaziçi Üniversitesi'nin Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünü kazandı. 2018 yılında, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası Bölümü'nün 2018 Yaz Araştırma Programı Proje Dört "İstanbul'da Kentsel Dönüşüm Projeleri" başlıklı araştırmada, araştırmacı olarak çalıştı. 2018 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nin Genel Sosyoloji ve Metodoloji programına kaydoldu.